

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hayrettin Pınar

Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları

Babîâli ve Hıdiv İsmail

KitapYAYINEVİ

TANZİMAT DÖNEMİNDE İKTİDARIN SINIRLARI
BABİÂLİ VE HİDİV İSMÂİL

TANZİMAT DÖNEMİNDE İKTİDARIN SINIRLARI: BABİÂLİ VE HİDİV İSMÂİL / HAYRETTİN PINAR

© 2012, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

YAYINA HAZIRLAYAN
BÜLEND TUNA

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

KAPAK FOTOĞRAFLARI
HİDİV İSMÂİL KÖŞKÜ (SARI KÖŞK, EMİRGÂN)
20. YÜZYIL BAŞINDA BABİÂLİ
CENGİZ KAHRAMAN ARŞİVİ

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EKİM 2012, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-098-0

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları

Babıâli ve Hıdiv İsmail

HAYRETTİN PINAR

KitapYAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Giriş 7

I – MISIR YALNIZCA MISIRLILARIN DEĞİLDİR 15

II – DAİRENİN DIŞINA ÇIKMA TELAŞI: BAĞIMSIZ MISIR HAYALİ VE BABİÂLİ 41

SÜVEYŞ KANALI'NIN AÇILIŞINA DAVET: HİDİV İSMAİL'İN AVRUPA SEYAHATI 41

BAĞIMSIZLIĞIN TEMEL ARACI: MISIR ORDUSUNUN İNŞASI 49

HİDİV İSMAİL'İN BORÇLANMA ARZUSU VE BABİÂLİ'NİN İNADI 59

MISIR'IN SAHİBİ KİMDİR: SULTAN'IN SÖZÜ HİDİV İSMAİL'E KARŞI 80

III – MISIR MISIRLILARIN OLMALIDIR 97

ZORAKİ İTAAT 97

KAPUNUN KULU OLMAK: HİDİV İSMAİL'İN İSTANBUL ZİYARETİ 112

BAŞA DÖNÜŞ: TÜKENMEYEN BAĞIMSIZLIK İDEALİ 119

BAĞIMSIZ MISIR İÇİN YENİ BİR BAŞLIK: USÛL-i MEHÂKİM NİZAMNÂMESİ 129

IV – İMALİ ADIMLAR: BAĞIMSIZLIK HAYALİNİN SEMBOLİK ANİATIMLARI 142

EKLER 163

KAYNAKÇA 178

DİZİN 184

TEŞEKKÜR

Bu çalışma boyunca fikirlerini benimle paylaşan meslektaşlarım
Meral Bayrak, Musa Kılıç ve Fatih Yeşil
en içten teşekkürleri hak ettiler. Eksik olmasınlar.
Sağladığı bursla Londra'ya seyahatimi ve
bu çalışmanın kaleme alınmasını mümkün hale getiren
Hazel H. Heughan Educational Trust'a
ve her cümlesi ile zihnimi açan
Dr. Christopher Ferrard'a
ne kadar teşekkür etsem yetmeyecek.
Nihayet tanıştığımız günden beri hep cesaretlendirici davranan
sevgili eşim Aynur'a
ve kendilerinden feda ettikleri her şeyi hayatıma katan
annem Menekşe ve babam Duran Pınar'a
duyduğum minneti anlatamam.
Sağ olsunlar.

GİRİŞ

Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine Avrupalı hükümdar ve devlet başkanlarını davet etmek üzere çıktığı seyahatin dönüşünde Hıdiv İsmail'i, Kahire'nin önemli gazetelerinden *Nil*, manşetten selamlıyor ve *Mısır'ın Sultanı Hıdiv Hazretleri* diye sesleniyordu.¹ Bir başka ifade ile 19. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmud'a isyan eden Mehmed Ali Paşa'nın torununun resmen olmasa da fiilen Osmanlı sultanına alternatif bir iktidar odağı haline geldiği anlatılmaya çalışılıyordu. Böylece iktidarın bölünmez bir kimliğe sahip olması gerektiğine inanan Osmanlı yenileşmesinin aktörleri, en azından Mısır'da, yüzyılın ilk yarısında tohumları atılan yeni bir hanedanın varlığı ile açıkça tehdit altında oldukları gerçeği ile yüzleşmek zorunda kalıyorlardı.

Mehmed Ali Paşa'nın, Mısır'da iki defa merkezi otoritenin egemenliğine karşı isyan etmesi ve Osmanlı bütünlüğünün ancak Avrupa'nın *müşfik* yardımı sayesinde devam edebilmesi, 19. yüzyıl boyunca sürececek uzun bir oyunun sahneye konulması ile sonuçlanır. Benzeri sıkça görülen diğer huzursuzluklardan farklı olarak Mehmed Ali Paşa İsyanı, iktidarın ve hâkimiyetin yeniden paylaşımına dönük bir içeriğe sahiptir. Çünkü Osmanlı devlet adamına göre Mehmed Ali Paşa'nın amacı, Mısır'ı bağımsız hale getirmektir.² Kaldı ki 1826 yılında İngiltere'nin İskenderiye konsolosu olarak atanan John Barker'a söyledikleri de Mehmed Ali'nin baştan itibaren büyük bir hayalin peşinden koştuğunu kanıtlamaktadır. Mehmed Ali Paşa, "Ne yaptığını bilmeyen bir maceraperest olarak buraya [Mısır] geldim. Allah'ın yardımıyla çok yükseldim. Şimdi buradayım ve hiçbir zaman bir *sahibim* olmadı"³ demektedir.

Merkezi otorite ile henüz sıcak bir temasa geçmeden önce kurduğu cümleler, Mehmed Ali Paşa'nın, Mısır hakkındaki projesinin oldukça planlı bir alt yapıya sahip olduğunu düşündürüyor. Nitekim elde ettiği galibiyetlerden sonra "bütün hayatımı Mısır'a adayıp başkaları için imkânsız

1 The Levant Herald, 21 Ağustos 1869.

2 BOA. HAT., 833 / 37560F, 21 Receb 1252 / 1 Kasım 1836.

3 Barker 1973 vol. II: 48.

görünen başarıları bir Türk paşası keyif çatsın diye kazanmadım”⁴ diyerek hayalini daha cesur şekilde açıklayacaktır. Dolayısıyla yüzyılın ilk yarısında karşılaşılan bu iki isyanın ardından Mısır, Osmanlı siyaset ve diplomasi repertuarını tayin eden temel coğrafyalardan biri haline gelir. Ayrıca, Süveyş Kanalı’nın hayalden gerçeğe tahvil edilmesiyle Mısır yeniden İngiliz ve Fransız siyasetlerinin acil çatışma noktalarından birine dönüşür.⁵

Osmanlı 19. yüzyılının, Avrupa müdahalesinin refakatinde yaşandığı hatırlandığında devleti yönetenler yüzyıl boyunca Mısır meselesi ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Başlangıçtan itibaren sorun, merkezi idarenin Mısır’ı kontrol altına alma hevesi ile bölgede yeni bir otorite haline gelen Mehmed Ali’nin iktidarını devretmemeye yönelik kıskançlığının yarattığı gerilimden beslenir. Özellikle Mehmed Ali, II. Mahmud’un kendisini yok etmek istediğini düşünmekte ve bu durumdan ötürü derin bir korku duymaktadır.⁶ Dolayısıyla paşanın bağımsızlık talebinin altında can güvenliğine dönük kaygının bulunduğu da söylenmelidir. Nitekim Mısır ordusundaki Osmanlı egemenliği devam ettikçe kendisini emniyette hissedemeyeceğini düşünerek Arnavutlar ile komuta kademesine hâkim Türk unsurun etkilerinin azaltılması amacıyla Mısırlıların orduya alınmasına karar verir. Ancak Arapça konuşan unsurun da aynı şekilde hanedanı için tehlikeli olabileceği düşüncesiyle yüzbaşılıktan öteye yükselmelerine izin vermez.⁷ Kısacası 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Mısır diyalektiğini tarif etmeye aday en uygun sözcüklerin, *yayılma* ve *direnış* olduğunu söylemek yanlış sayılmaz.

Bu iki sözcük veya eylemin hayat verdiği mücadelede, savunma ve saldırı hatlarının sürekli ve değişmez bir karaktere sahip olduğunu düşün-

4 Sinoué 1999: 341. De Kay de Mehmed Ali Paşa’nın, milyonlarca insanın hükümdarı olduğunu belirtmektedir. De Kay 2009: 363. Rood ise Mehmed Ali Paşa’nın, Mısır’daki isyanının, Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap eyaletlerindeki otorite ve meşruiyet mücadelesinde, bir başlangıç anlamına geldiğini iddia eder. Rood 2002: 128.

5 Deighton 1968: 238-239.

6 BOA. HAT. 829 / 37503C. 10 Receb 1250 / 12 Kasım 1834. Barker 1973 vol. II: 141-142.

7 Bu konularda bkz. Fahmy 1997: 89-90, 276-277; Fahmy 2002: 130-132; Fahmy 2003: 68-71. Mehmed Ali Paşa’nın orduda yaptığı önemli değişiklik, amacı bu olmasa da modern Mısır’ın ve Mısır milletinin doğuşuna giden yolu açmıştır. Jankowski 2000: 82. Mehmed Ali döneminde başlatılan bu uygulama, Said Paşa ve Hıdiv İsmail döneminde, komuta kademelerinin de yerli unsura açılması ile sonuçlanacaktır. Bunlar arasından çıkan en önemli komutan *Arabi Paşa* olacak ve 1881 yılında, İngiliz ve Fransızların, Mısır’dan kovulmaları için çıkarılan isyana önderlik edecektir. Bkz. Rowlett 1962: 36-37.

mek yerine karşılıklı olarak yayılma ve direnme refleksinin yüzyıl boyunca devam ettiğini akılda tutmak daha doğru olacaktır. Merkezi yönetimin, Tanzimat Dönemi ile birlikte daha güçlü biçimde Mısır'ı kontrol etme isteğine Mısır idaresi tarafından ciddi bir direniş gösterilecektir. Aynı şekilde Hıdiv İsmail'in, Mısır'ı bir Osmanlı toprağı olmaktan kurtarmaya dönük girişimleri de Babiâli'nin sert tepkisi ile karşılaşacaktır. Çünkü mesele en başta Mehmed Ali Paşa tarafından bir güç ve otorite mücadelesi olarak tarif edildiğı ve *Mısır Vâlisi olacak habîs... da'vâ-yı istiklâl*⁸ peşinde koştuğı için mücadele de yukarıdaki iki sözcük etrafında tanımlanmak zorundadır.

Padişahın otoritesine karşı yeni bir egemenlik bölgesi yaratmak hayaliyle iki defa isyan eden Mehmed Ali Paşa'nın yarattığı sıkıntı, 1841 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile çözüme kavuşturulur.⁹ Aslında 1838 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'nın ardından Mehmed Ali Paşa, inisiyatifin Osmanlı lehine gelişeceği ve bağımsız Mısır hedefine ulaşmasının imkânsız olduğunu anlar. Çünkü bu anlaşmanın ardından özellikle İngiltere tamamen Osmanlı yanlısı bir siyaset çizgisi takip etmeye başlar.¹⁰ Nitekim Mehmed Ali Paşa, anlaşmanın imzalanmasından kısa süre önce bağımsızlık amacı taşımadığını açıklamış¹¹ ardından da Mısır'ın ırsi valiliğinin kendisi için yeterli olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.¹² Ancak Osmanlı yönetimi, Paşa'ya Mısır valiliğinin veraseten verilmesine daha önceden de hazır durumdadır. Hatta Mehmed Ali'nin ikna edilmesi için Avrupa devletlerinin yardımına da başvurur.¹³ Dolayısıyla Mehmed Ali Paşa'nın, bağımsızlık talebi olmadığını belirtmesi, daha çok konjonktürel bir zorunluluktan kaynaklanmış gibi görünmektedir.

II. Mahmud'un reformlarının ruhunu, merkezi devlet idealinin şekillendirdiğı ve bu ön yargı ile Anadolu ve Rumeli'deki ayanların tasfiyesi

8 BOA. HAT., 829 / 37501A, 25 Receb 1254 / 14 Ekim 1838.

9 Goldschmidt 1988: 21; Hunter 1984: 31-32.

10 BOA. HAT. 829 / 37501B, Gurre-i Şaban 1254 / 20 Ekim 1838; BOA. HAT. 829 / 37501, 17 Şaban 1254 / 5 Kasım 1838; Sinoue 1999: 346-347.

11 BOA. HAT. 830 / 37509A, 25 R. Ahir 1254 / 18 Temmuz 1838. Marsot, Mehmed Ali Paşa'dan çok oğlu İbrahim Paşa'nın bağımsızlık amacı taşıdığını iddia eder. Marsot 1986: 59. Öte yandan, I. Napoléon'un işgali ile birlikte bağımsızlık hayalinin de bir daha iptal edilemeyecek biçimde Mısır'ın kolektif hafızasına yerleştiğı vurgulanmalıdır. Bu konuda bkz. Haddad 1970: 169.

12 BOA. HAT. 831 / 37557A, 11 Şaban 1254 / 30 Ekim 1838.

13 BOA. HAT. 833 / 37560F, 21 Receb 1252 / 1 Kasım 1836.

için her türlü çabanın gösterildiği anımsandığında bu taviz, Mehmed Ali'nin gücünü de gözler önüne serer. Kısacası veraset yoluyla bölgenin yönetiminin babadan oğla geçmesini kabul etmek, Osmanlı terminolojisi ile *usûle mugâyir* bir durum olsa da yapacak çok fazla şey yoktur. Ancak Mısır'da, Mehmed Ali ve ailesinin varlığı sürdükçe Osmanlı iktidarının bölündüğü gerçeği de inkâr edilemeyecektir. Bu durum Mısır'ı, 19. yüzyıl boyunca devam edecek bir travmanın kaynağı haline getirir. Nitekim uluslararası müdahale ile Mehmed Ali Paşa'nın yarattığı *akut* tehlikeye son verilmekle birlikte II. Mahmud'un saltanatını takip eden Tanzimat Dönemi'nde de Mısır, Osmanlı siyasetinin ana gündem maddeleri arasında kalmaya devam eder. Fakat bu dönemde İstanbul ile Kahire arasındaki mücadele, biçim ve içerik açısından ciddi farklılıklar gösterir. İlk aşamada mücadele, saray ile Mehmed Ali Paşa arasında yaşanmış¹⁴ ve sonucu savaş tayin etmiştir. Ancak Osmanlı bürokrasisinde kurumsallaşma yönünde atılan adımların etkisiyle Babiâli, yeni bir aktör olarak Osmanlı siyasetine dahil olmuş ve ikinci dönemdeki çatışma genel olarak Osmanlı bürokratik eliti ile Mısır idaresi arasında daha rafine bir içerik üzerine inşa edilmiştir.

1863 yılında İsmail Paşa'nın, Mısır valiliğine atanmasının ardından Babiâli ile Mısır arasındaki ilişkilerin yeni bir kimlik kazandığı ve önceki valiler, Abbas ve Said Paşaların, Mısır'ın bağımsız bir ülke haline getirilmesine dönük tedirgin girişimlerinin aksine İsmail'in kararlı şekilde tam bağımsız bir ülke yaratmaya çalıştığı görülür. İsmail Paşa'nın göreve getirilmesi ile birlikte Mısır'da yeniden hızlı bir modernleşme programının uygulamaya konulduğu dikkati çeker. Mısır'ın yeni valisinin dolaşıma sürdüğü eski/yeni projenin temel refleksini, dedesi Mehmed Ali Paşa döneminde Mısırlıların hafızasına kazınan bağımsız Mısır hayali oluşturur. İsmail Paşa, son derece enerjik biçimde Mısır'ın Avrupalı ve bağımsız bir ülke haline getirilmesinde ısrar eder.¹⁵

Mehmed Ali Paşa döneminde uygulamaya konulan modernleşme çabaları, Hıdiv İsmail döneminde ürünlerini vermeye başlamış ve Mısır'da

¹⁴ Kutluoğlu 1998: 23.

¹⁵ Vatikiotis 1961: 8.

küçümsenemeyecek oranda eğitimli bir nüfus doğmuştur.¹⁶ Mısır'da yaratılan bu eğitimli kitlenin sonucu olarak Hıdiv İsmail döneminde bir Mısır Rönesansı'nın yaşandığı ve Mısırlılık kimliğinin inşa edilmesine dönük yeni bir söylemin dolaşıma çıkarıldığı dikkati çeker. Bu yeni proje, basın yoluyla halka tanıtılırken aynı zamanda Mısırlı ve Mısır dışından gelen pek çok entelektüel de Kahire'nin yeni ve modern atmosferini teneffüs eder. Özellikle Suriye'den çok sayıda okur-yazar insan, Mısır'a gelir.¹⁷ Bu yeni Mısırlılar arasında en mühim isimlerden birinin Suriyeli ünlü yazar ve sanatçı Salim Nakkaş olduğu belirtilmelidir. Nakkaş, Hıdiv İsmail'in, Mısırlılık bilinci üzerinden şekillendirmeye çalıştığı yeni dönemin önemli ideologları arasında yer alır. Nitekim Hıdiv İsmail'in, *Mısır Mısırlılarından* şeklinde formüle edilebilecek yeni programı ile aynı başlığı taşıyan dokuz ciltlik bir eser yazmayı da planlamıştır.¹⁸

İsmail Paşa'nın yeni programının, Tanzimat'ın nispeten seküler ve bütünleştirici *Osmanlılık* projesine rakip olan ayrıştırıcı bir içerik üzerine kurgulandığı gayet açıktır. Dolayısıyla İsmail Paşa, Mısır valiliğine getirildiği andan itibaren Babiâli de varlığını ve iktidarını tehdit etmeye aday inatçı bir aktörle tanışmış olur. Ancak bu dönemdeki mücadelenin biçim ve içeriği de özgün olacak ve Hıdiv İsmail'in, Mısır'ı, merkezi otoritenin kontrolü dışına çıkarmaya dönük icraatları, Babiâli'nin güçlü itirazları ile karşılaşacaktır.

Mısır tahtını devraldığı andan itibaren Hıdiv İsmail'in, bağımsızlık hayaline sadakatle bağlı kaldığı ve bölgeyi bir Osmanlı toprağı olmaktan kurtarmaya dönük bütün yolları denediği görülür. Özellikle Süveyş Kanalı'nın açılacağı 1869 yılında Hıdiv İsmail ile Babiâli arasındaki ilişkilerin neredeyse sıcak bir temasın eşiğine geldiği dikkati çekmektedir. Kanalin gerçekleşmesiyle birlikte Mısır'ın uluslararası sistemde bir atar damara dönüşmesinin yarattığı avantajın, Hıdiv İsmail tarafından bağımsız bir ülkenin inşası için kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak algılandığı görülür. Dolayısıyla kanalın varlığının da etkisiyle Hıdiv İsmail'in bağımsızlık yolunda attığı bütün adımlar, Babiâli tarafından şiddetle protesto edi-

16 Gibb 1962: 247.

17 Kelidar 1993: 3.

18 Crabbs 1984: 72, 188.

lecektir. Hıdiv İsmail'in, Mısır'ı, merkezi otoritenin kontrol alanının dışına çekmeye yönelik girişimlerine, Tanzimat Dönemi ile birlikte yeni bir idare felsefesine sahip olan Babiâli bürokratlarının merkeziyetçi refleksleri eşlik edecektir.¹⁹ Nitekim Süveyş Kanalı'nın yarattığı kısmen elverişli atmosferin etkisiyle Hıdiv İsmail'in, uluslararası konjonktüre güvenerek yaratmaya çalıştığı baskıya Babiâli kuvvetli cevaplar verecektir. Nihayet Babiâli ile Hıdiv İsmail arasında yaşanan mücadele, 19. yüzyıl Osmanlı macerasının Avrupa müdahalesinin eşliğinde kayda geçirildiği hatırlandığında, doğal olarak Avrupa devletlerinin de ana gündemlerinden birine dönüşür.

Mısır'ın öteden beri var olan öneminin, Süveyş Kanalı'nın açılmasının ardından adeta bir vazgeçilmezliğe dönüşmesi, Babiâli ile hıdiv arasındaki meselenin de yalnızca Osmanlı'ya ait bir huzursuzluk olarak kalamayacağına ispat eder. Dolayısıyla hem Hıdiv İsmail hem de Babiâli bürokratları, karşılıklı hesaplaşma faslının açıldığı 1869 yılında diplomasinin siyasete yön verdiği gerçeğinden hareketle Avrupa devletlerini etkilemeye çalışırlar. Kanalı, Mısır'ı, Avrupa ve dünya siyaseti açısından en hassas noktalardan biri haline getirmesinin sağladığı özgüvenle Hıdiv İsmail, *kadim* dostu Fransa'nın yanı sıra İngiltere'nin de kolaylıkla kendi ortağı olacağını düşünmektedir. Kısacası Hıdiv İsmail, diplomatik konjonktürün tamamen kendi lehine bir atmosfere kavuştuğuna inanmaktadır. Fransa'nın, Mısır'a duyduğu geleneksel sempatiye ilave olarak İngiltere'nin de hıdiv yanlısı bir söyleme başvurusu, bu güvenin gerçek dışı olmadığını anlatmaktadır. Nitekim 19. yüzyıl dünyasının iki önemli aktörünün Mısır yanlısı bir siyasi çizgiye hapsolması, Hıdiv İsmail'i abartılı bir şımarıklığa iterken Babiâli'yi de bu ittifakı tasfiye etmek için bütün diplomatik hünerlerini kullanmak zorunda bırakacaktır.

1869 yılında yaşanan Mısır gerginliği sırasında Fransa ve İngiltere'nin izledikleri hıdiv yanlısı siyasetin etkisiyle diğer Avrupa devletlerinin de Osmanlı karşıtı bir çizgiye geriledikleri görülmektedir. Ancak Avrupa devletlerinin neredeyse tek sesli denilebilecek bu ittifaklarına rağmen Babiâli'nin, güçlü bir direniş sergileyerek diplomasinin bütün yöntemlerini kullanması ve hıdivi, merkezi otoritenin kontrolü altına almaya yönelik ısrarından vazgeçmemesi hayli önemlidir. Babiâli'nin inatçı bir tutum göstererek özellik-

¹⁹ Babiâli'nin, merkeziyetçi uygulamaları hakkında bir değerlendirme için bkz. Karpas 2004: 363-364.

le İngiltere'yi, Osmanlı bütünlüğünden yana olan konvansiyonel siyasetine dönmesi için ikna etmeye çalışması ve bunu başarması, Osmanlı diplomasisinin kabiliyetlerinin test edilmesi açısından mühim bir örnektir. Kısacası Babiâli, özellikle İngiltere'yi yüzyılın ilk yarısında ilan ettiği Mısır karşıtı siyasi söyleme gerilemeye zorlayarak Fransa ile kurduğu hıdiv yanlısı ittifakın gevşek bir dayanışma ruhuna sahip olduğunu ispat ettiği gibi Osmanlı diplomasisinin 19. yüzyılda (hâlâ) siyaseti tayin etme kapasitesinin bulunduğunu da göz önüne serer. Böylece Osmanlı Devletinin, 19. yüzyılda siyaseti dikte eden devletlerin bütün taleplerine sessizce itaat etmek bir yana son derece güçlü şekilde itiraz ettiği ve kendi tezlerini geliştirebildiği fark edilir.²⁰

Hıdiv İsmail'in, Mısır'ın sıradan bir Osmanlı vilayeti olmadığı ve öyle yönetilemeyeceğine dönük özlemine, Fransa ve İngiltere'nin desteği eşlik etse de Babiâli bölgenin, Osmanlı mülkünün herhangi bir parçası olduğunda ısrar eder. Böylece Babiâli bir yandan hıdivin bağımsızlık rüyasına asla izin vermeyeceğini ifade ederken diğer taraftan Avrupa devletlerinin Mısır yanlısı söylemlerine de sonuna kadar direnir. Özellikle Âli Paşa'nın, Babiâli'ye hükmettiği 1860'lı yıllar boyunca Hıdiv İsmail'in yakından takip edildiği ve Mısır'ı, Osmanlı Devletinden koparmaya dönük her türlü eylemin kontrol edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.²¹

1863 yılında göreve getirildiği andan itibaren Mehmed Ali Paşa'nın, bağımsız Mısır rüyasına içtenlikle bağlı kalan Hıdiv İsmail'in, Babiâli ile yaşadığı gerilim 1869 yılında en üst seviyeye çıkar. Babiâli, 1866 yılında çıkan Girit İsyanı ve takip eden birkaç yıl boyunca Osmanlı Devletinin içine

20 M.E. Yapp, Osmanlı Devletinin 19. yüzyıl boyunca Avrupa müdahalesine açık bir konuma gelmekle birlikte yaptığı reformlar sayesinde kendisini dönüştürebildiği ve siyaseti tayin edebilme kabiliyetini devam ettirdiğini vurgular. Yapp 1987: 92-96. Benzer bir yorum için bkz. Macfie 2003: 20-23.

21 Âli Paşa'nın etkisiyle Babiâli'nin özellikle 1860'lı yıllar boyunca gücünün doruğuna ulaştığı genellikle kabul edilmektedir. Bu konuda birkaç yorum ve anekdot için bkz. Mehmed Memduh Paşa 1328: 43-44; Şakir 1943 c. I: 44-45; İnal 1982 c. I: 30; Mehmed Galib 1909: 84; Abdurrahman Adil 1923: 180; Süleyman Nazif 1925: 7-8; Manneh 1994: 139-141; Manneh 2001: 135. Carter V. Findley de Âli Paşa'nın ölümüyle Tanzimat Dönemi'nin sona erdiğini belirtir. Findley 1994: 59. Bu bağlamda Âli Paşa'nın iktidar yılları boyunca Hıdiv İsmail'in kontrol altında tutulduğu aşığıda görülecektir. Nitekim Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadarete getirilen Mahmud Nedim Paşa döneminde Hıdiv İsmail'in daha rahat hareket ettiği tespit edilecektir. Eren 1969: 66. M. Şükrü Hanioglu da Babiâli'nin, Tanzimat Dönemi'nde sahip olduğu gücün, Jön Türkler tarafından 1908 sonrasında yeniden canlandırılmaya çalışıldığını ancak başarısız olduğunu belirtmektedir. Hanioglu 1989: 58.

düştüğü buhranı fırsata çevirmek için her türlü imkânı değerlendiren Hıdiv İsmail'in terbiye edilmesinin kaçınılmaz olduğu inancıyla yepyeni bir parantez açar. Hıdiv İsmail'in yeniden padişahın sadık bir kulu haline getirilmesine dönük ısrar, Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı bürokratinin zihnine yerleşen merkezîyetçi refleksleri şüpheyi yer bırakmayacak şekilde ele verir. Öte yandan Babıâli'nin, Mısır'ı merkezi idarenin doğrudan kontrolü altına almaya yönelik kompleksine Hıdiv İsmail'in, Avrupa destekli itirazına rağmen geri adım atılmaması ve Avrupa müdahalesine direnilmesi, Osmanlı diplomasisinin 19. yüzyıldaki yeteneklerini ve siyaseti tayin edebilme kapasitesini berrak hale getiren ilginç bir örnektir.

MISIR YALNIZCA MISIRLILARIN DEĞİLDİR

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başlayan Mısır meselesi, yukarıda da ifade edildiği gibi, yüzyıl boyunca Osmanlı siyaset gündemini meşgul eden önemli konular arasında kalmaya devam eder. Ancak Londra Antlaşması'nın imzalanması ve Fransa dışındaki diğer büyük devletlerin müdahalesi ile Mehmed Ali Paşa İsyanı'na son verilerek Osmanlı varlığına yönelik çok güçlü bir tehdidin sonuna da gelinmiş olur. Özellikle İngiltere'nin, Osmanlı bütünlüğünün önemi ve vazgeçilmezliğine dönük konvansiyonel politikası, Osmanlı-Mısır diyalektiğinin kaderini de tayin eden en hayati faktörlerin başında gelir. Nihayet isyanın, gündemdeki ağırlığını kaybetmesi ile birlikte merkez ile çevre arasında, iktidarın sahipleri ve aktörlerini belirlemeye yönelik silahlı çatışma, yerini siyasi ve diplomatik oyunlara terk eder. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın, bir isyan ile Osmanlı bütünlüğü ve hâkimiyetini parçalamaya yönelik açıkça tehdit unsurları taşıyan girişimine son verilmiştir. Fakat Mehmed Ali'nin bıraktığı miras, kendisinden sonra gelenleri etkilemeye devam eder ve bağımsız Mısır idealine ulaşmak için verilen mücadele, biçim değiştirerek hayatta kalmayı sürdürür.

İktidar, ya da bu sınırlar içindeki anlamı dikkate alındığında, bağımsızlık uğruna verilen kavganın yöntemindeki değişime, özellikle 1850'lerden itibaren bütün çıplaklığıyla hissedilir. İsmail'in selefi Said Paşa döneminde Mısır'ı, Osmanlı egemenliğinin sınırları dışına çekerek bağımsız bir devlet şeklinde örgütlemeye yönelik kuvvetli arzu, Süveyş Kanalı'nın açılması için gösterilen gayretle berrak hale gelir. Said Paşa'nın, kanalın açılması için gösterdiği çabayı Babiâli, bağımsız Mısır idealinin, hayalden gerçeğe dönüşmesini sağlayacak güçlü bir siyasi manevra olarak değerlendirir. Kanalın açılması için 1850'lerden itibaren büyük emek harcayan Ferdinand de Lesseps, Paris Konferansı (1856) sırasında bu düşüncesini büyük devletlerin temsilcilerine açar.¹ Kongre'deki Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Babiâli'nin

1 Ferdinand de Lesseps, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Fransa'nın Halep konsolosu olarak görev yapan Mathieu de Lesseps'in oğludur. Dolayısıyla Ferdinand de Lesseps'in, Mısır ve Ortadoğu'ya olan ilgisinin çok erken yaşlarda başladığını düşünmek yanlış sayılmaz. Mathieu de Lesseps'in, Halep konsoloslugu hakkında bkz. Barker 1973 vol. I: 193.

kanalın açılması fikrine tamamen karşı olduğunu, İngiliz temsilcisi Lord Cowley'e, açıkça ifade eder. Cowley, Âli Paşa'nın, Mısır valisi Said Paşa'nın asıl amacının bağımsızlık olduğunu iyi bildiğini ve bu nedenle konuya sıcak bakmadığını belirtir.² Diğer bir ifade ile Süveyş Kanalı'nın açılması, Hindistan'a giden yolda, Mısır'ın var olan önemi ve ağırlığını arttırarak uluslararası sisteme daha kuvvetli şekilde bağlanmasını sağlayacaktır. Böyle bir sonuç ise Mısır'ı idare edenlere göre Osmanlı hâkimiyetinin gevşetilmesi, hatta uluslararası siyasetin imkânları elverdiğinde bağımsızlığı doğuracaktır.³

Said Paşa döneminde imtiyazı verilen Süveyş Kanalı, Mısır'ın bağımsız bir ülke haline getirilmesine dönük hayalin gerçekleştirilmesinde en önemli kavşaklardan birinin dönülmesi anlamına gelmektedir. Ancak kanalın sağlayacağı siyasi ve stratejik imkânlarla Mısır'ı, Avrupa siyaset ve diplomasisinin vazgeçilmez bir parçası haline getirerek Osmanlı hâkimiyetinin sınırlandırılacağına yönelik inanç, yüzyılın ilk yarısında Mehmed Ali Paşa tarafından tarif edilen çizginin ihlâl edildiğini de gözler önüne sermektedir. Mehmed Ali Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasını, Mısır'ın geleceğini ve bağımsızlığını daima ipotek altında tutacak büyük bir tehdit olarak kabul eder. Mehmed Ali Paşa'ya göre Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Mısır, Avrupa devletlerinin sonu gelmez müdahalelerinin ve politik oyunlarının malzemesi haline gelmekten kurtulamayacaktır. Nitekim bu kuvvetli inancın yarattığı önyargının etkisiyle iktidar yılları boyunca Akdeniz ile Kızıldeniz'in birleştirilmesine dönük pek çok projeyi ustalıkla reddetmeyi başarır. Çünkü Mehmed Ali Paşa, açılacak bir kanalın, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'na benzeyeceği ve boğazların, Osmanlı Devletini, Avrupa siyasetinin sürekli gündemi haline getirmesine benzer şekilde Mısır'ı da Avrupa müdahalesinin sınırları fçine çekeceğine inanmaktadır.⁴

Mehmed Ali Paşa'nın, Mısır'ın var olması ve yaşamaya devam edebilmesinin asgari koşulu olarak gördüğü Süveyş antipatisinin aksine Said

2 Marlowe 1964: 108.

3 Marlowe 1964: 177. Öte yandan kanalın açılışına yalnızca Osmanlı Devletinin karşı olduğu da düşünülmemelidir. Palmerston da Süveyş Kanalı'nın açılmasına tamamen karşıdır. Palmerston, kanala karşı çıkarken şöyle demektedir: "Eğer kanal gerçeğe dönüşürse İngiltere, Mısır'ı işgal etmek zorunda kalacaktır ve kendi adıma söylemeliyim ki Mısır'ın, Britanya İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu görmeye dönük hiçbir arzum yok." Dicey 1902: 30.

4 Goldschmidt 1988: 23; Sonbol 1998: 4-5; Bullard 1961: 183.

Paşa döneminde, kanal imtiyazının verilmesiyle bölge yeniden Osmanlı siyaset ajandasının en temel başlıklarından biri haline gelir. Ancak kanal çalışmaları başladıktan bir süre sonra Said Paşa'nın ölüm haberi alınır.⁵ Yerine atanan İsmail Paşa ile birlikte Mısır, bambaşka bir siyasi liderliğe kavuşur ve kanalın varlığından ötürü zaten büyük bir hassasiyet içine giren Babiâli, yeni bir sorun ile yüzleşmek zorunda kalır. Kısacası Süveyş Kanalı'nın hayalden gerçeğe dönüşmeye başlamasının yarattığı sıkıntıya ilave edilen İsmail Paşa'nın politikaları, Mısır'ın yeniden ama bu defa biçim ve içerik değiştirerek bütün ağırlığıyla Osmanlı gündemini işgal etmesine sebep olacaktır.

Said Paşa'nın 18 Ocak 1863 günü ölmesiyle birlikte Mısır tahtının yeni sahibi olarak İsmail Paşa, göreve getirilir.⁶ Edward Dicey'nin, Mısır'ın yeni valisini tarif ederken başvurduğu sözcükler, Osmanlı-Mısır ilişkilerinde bambaşka bir dönemin başlamakta olduğunu haber vermektedir. Yazar, İsmail Paşa hakkında şunları söylemektedir: “Yetenekleri sorgulanamayacak bir insan. Dedesi Mehmed Ali Paşa'nın ideallerine tutkuyla bağlı. Mısır, Araplar tarafından fethedildiği günden bu yana böyle bir lideri neredeyse hiç görmemişti.”⁷ Benzer şekilde Jerrold Blanchard da İsmail Paşa'yı değerlendirirken “Mehmed Ali'nin bu etkileyici torunu, lider olmak için doğmuş gibi görünüyor” demekten kendini alamaz.⁸ Bir başka ifade ile İsmail Paşa,

5 Ünlü İngiliz oryantalist Wilfrid Scawen Blunt, Mısır'ın, Said Paşa döneminde Osmanlı Devletinin en zengin bölgesi haline geldiğini, buna karşılık borç yükünün zenginliği ile kıyaslanamayacak kadar önemsiz bir düzeyde kaldığına işaret eder. Blunt 1922: 5-6.

6 NA. FO. 78 / 1754, 19 Ocak 1863; Sanafiri 1993: 23-26.

7 Dicey 1902: 51.

8 Blanchard 1879: 27. İsmail Paşa'nın, dedesi Mehmed Ali'den sonra modern Mısır tarihinde, en fazla iz bırakan isimlerin başında geldiğini söylemek yanlış sayılmaz. Mısır'ın bağımsız bir ülke haline getirilmesine dönük derin bir tutkuya sahip olduğu gayet açıktır. Bu sebeple, Mısır'ın modernleştirilmesi ve ilerlemesi için her türlü çabayı göstermiştir. (Marsot 1986: 69) Ancak bu modernleşme çabaları, Mısır hazinesinin iflası ve Avrupa müdahalesine giden yolu da açmıştır. Dolayısıyla İsmail, Mısır tarih yazıcılığında *muhteşem* ve *müflis* sıfatları ile yan yana değerlendirilir. (Sayyid 1968: 1) Norman Daniel de Avrupalı devletlerin Mısır'daki sömürülerinin en yüksek düzeyine Hıdiv İsmail döneminde ulaştığını iddia eder. (Daniel 1966: 127) Marlowe ise Hıdiv İsmail'in Mısır için büyük işler yaptığını ancak ülkenin iflasa sürüklenmesinde de başrolü oynadığını belirtmektedir. (Marlowe 1965: 103) Bu konuda ayrıca bkz. (Ahmad 1960: 15; Goldschmidt 1988: 30; Kızıltoprak 2010: 23) Richard Hill'in, “hadisenin heyecanı ile karar verir, ardından konu üzerinde düşünür, nihayet kararından vazgeçerdi” şeklindeki tespiti ise telaşlı liderliğini anlatan oldukça manidar bir cümledir. (Hill 1959: 107) Öte yandan Levant Herald gazetesi ise Hıdiv İsmail'in, Mısır için bir idol haline geldiğini ve ülkesi için büyük işler yaptığını belirtmektedir. The Levant Herald, 17 Temmuz 1869.

dedesi Mehmed Ali'nin mirasına sadık kalır ve Mısır'ın bağımsızlığına yönelik hayale sıkı sıkıya sahip çıktığı yeni bir dönem başlatır. Nitekim Mehmed Ali'nin bıraktığı etkinin tamamen farkında olan İngiltere, İsmail'in, bağımsızlık rüyasına kapılmaması ve olumsuz anılarla yüklü Osmanlı-Mısır geriliminin yeniden tekrar etmemesi için daha en başta gerekli uyarıları yapmak zorunda hisseder.

İngiltere Hariciye Nazırı Palmerston, İsmail'in göreve getirildiği günlerin hemen ertesinde Mısır'daki konsolosu Colquhoun'a bir mektup göndererek "Osmanlı bağımsızlığı ve refahı ile kraliçenin ve hükümetinin son derece yakından ilgilendiğini" belirtir ve "İsmail'in, Mısır idaresinin varlığının dayandığı ilkelere aykırı hareket etmemesi gerektiğinin" altını özenle çizer.⁹ Kısacası İngiliz nazır, Mehmed Ali İsyanı'na son veren Londra Antlaşması ve Mehmed Ali'yi, Mısır'ın ırsî valisi haline getiren 1841 tarihli fermanı ima etmektedir. Palmerston, Osmanlı padişahının, Mısır'ın esas sahibi olduğu, dolayısıyla bölgenin bir Osmanlı toprağı olmaktan çıkarılmasına dönük tarihi ve psikolojik birikimin cazibesine kapılmanın anlamsız olacağını anımsatmaktadır. Böylece İsmail Paşa'ya daha göreve geldiği andan itibaren izleyeceği siyasetin meşru zemini ve sınırları hatırlatılarak Mısır'ın bağımsızlığı gibi bir hayalin en azından İngiliz stratejisi içinde herhangi bir karşılığı olmadığı açıkça ifade edilir. Palmerston aynı zamanda Fransa'nın, Mısır'daki nüfuzunu dengelemenin yolunun, Osmanlı padişahının haklarını sonuna kadar savunmaktan geçtiğini de nazikçe anlatmaktadır. Yani İsmail Paşa, uygulamaya koyacağı bütün politikaları bu çerçevenin içinde kalarak hayata geçirmek zorundadır.

İngiltere'nin, Mısır meselesinin siyasi gündemi yeniden işgal etmesi için gösterdiği dikkat ve bölgenin bir Osmanlı toprağı olduğuna ilişkin vurgusuna Sultan Abdülaziz'in, Mısır seyahati eşlik eder. İsmail Paşa'nın göreve getirilmesinden yalnızca birkaç ay sonra gerçekleştirilen bu seyahat, Mısır'ın yeni idaresi ve Mısır halkına, bölgenin gerçek sahibinin gösterilmesi ve Osmanlı iktidarının bütünlüğüne ilişkin kışkırtıcılığı sürdürdüğünü ispatlamak açısından çok elverişli bir fırsat sunmuş olmalıdır. Nitekim Colquhoun, Sultan Abdülaziz'in, Mısır'da son derece sıcak karşılandığını

9 NA. FO. 78 / 1753, 10 Şubat 1863.

belirtirken Mekke ve Medine'ye gidecek hacıları bizzat sultanın uğurladığı ve hac alayına nezaret ettiğini haber vermektedir. Konsolos, kutsal topraklara gidecek hacı adayları için düzenlenen merasimin her zamankinden daha görkemli ve gösterişli şekilde hazırlandığı ve İsmail'in, her fırsatta padişaha sadakat ve hürmetini göstermek için çabaladığının altını çizerek. Konsolos, sultanın, Mısır'ın gerçek sahibi olduğunu kanıtlayacak ve İsmail Paşa'nın, Mısır halkı üzerinde sahip olduğu etki ve prestiji zayıflatmak her türlü fırsata değerlendirdiğini özellikle belirtir. Konsolosa göre padişahın, Mısır'daki varlığının İsmail'in karizmasını zayıflatma amacı taşıdığını düşünen Mısır yönetimi yanlıları, bu seyahatten hayli rahatsızlık duymaktadırlar.¹⁰

François Georgeon, bu seyahati değerlendirirken şu sözcüklere başvurmuştur: "Mısır'ın fethedildiği 16. yüzyıl başında I. Selim'den beri, hiçbir Osmanlı sultanı Mısır toprağına ayak basmamıştı. Bu ilk seyahatin amacı Kahire ile İstanbul arasındaki bağları kuvvetlendirmek ve Mehmed Ali'nin torunu yeni hıdiv İsmail Paşa'ya, 'Kapu'nun bir valisinden başka bir şey olmadığını hatırlatmaktır.'" Kısacası Abdülaziz, halife/sultan olmanın verdiği bütün gücü ve avantajı kullanarak hem İsmail'e hem de Mısır halkına otoritesinin meşruiyetini anlatmayı denerken Osmanlı toprağının bütünlüğünü de gayet açık şekilde izah etmeye çabalar. Böylece uluslararası sistemin esas aktörü olan İngiltere'nin uyarısına, Osmanlı padişahının ideolojiye de temas ederek yaptığı gösteri eşlik eder ki İsmail Paşa'ya açıkça bağımsızlık gibi bir hayalin peşinden koşmasının anlamsızlığı gösterilmeye çalışılır.

İngiltere'nin açık uyarısına ve Sultan Abdülaziz'in, Mısır seyahati boyunca vermek istediği mesajlara rağmen İsmail'in, göreve getirildiği ilk günlerden itibaren Mısır'ı, bağımsız bir siyasi varlık haline getirmek için 'büyük bir gayretle çalışmaya başladığı dikkati çeker. Mısır idaresini devraldıktan hemen sonra kendisine yapılan uyarıların bir anlamı olmayacağını ispat edencesine Mısır'ın bağımsızlığı için vazgeçilmez kabul ettiği Mısır ordusu ve donanmasının güçlendirilmesiyle yakından ilgilenir. Ordu ve

10 NA. FO. 78 / 1754, 17 Nisan 1863. Bu konuda ayrıca bkz. Gardey 1865: 89-96.

11 Georgeon 2006: 36. Benzer bir yorum için bkz. Aksüt 1944: 4. Ayrıca Abdülaziz'in seyahati hakkında bkz. Dicey 1902: 58; Sanafiri 1993: 29-35. Abdülaziz'e, Mısır seyahati boyunca Şehzade Murad ve Abdülhamid Efendilerin de eşlik ettiği görülmektedir. Seyahate katılanların listesi için bkz. Aksüt 1944: 9; Gardey 1865: 1-2.

donanmanın modernize edilmesi ve güçlendirilmesine yönelik çabaları, Babiâli ile yaşayacağı anlaşmazlığı harekete geçiren en önemli ayrıntıların başında gelecektir. Ancak daha ilk günlerde donanmanın güçlendirilmesi amacıyla İngiltere'den zırhlı gemi almak için girişimlerde bulunması, kafasındaki Mısır hayalinin ipuçlarını ele verdiği gibi kendisine çizilen yasal çerçeveyi ciddiye almayacağını da gösterir.

İsmail Paşa'nın, göreve getirildikten yalnızca birkaç ay sonra Mısır donanmasını güçlendirmek amacıyla birkaç adet zırhlı gemi satın almaya çalıştığı ve bu iş için Stravong isimli bir İngiliz tüccarla anlaşmaya çalıştığı dikkati çekiyor.¹² Aşağıda görüleceği gibi Osmanlı-Mısır ilişkilerinin krize dönüştüğü 1869 yılında İsmail Paşa'nın, Avrupa tersanelerine sipariş ettiği iki adet zırhlı gemi, Babiâli'nin rahatsızlığını arttıran en önemli ayrıntıların başında gelecektir. Nitekim Âli Paşa, İsmail'e yazdığı mektupta fermanlarda açık hüküm olmasına karşın zırhlı gemi almaya kalkışmasının tam anlamıyla bir hukuk ihlali olduğunu belirtecektir.¹³ Dolayısıyla İsmail'in, göreve geldikten hemen sonra Stravong'a sipariş ettiği gemiler, özellikle 1841 fermanının ciddiye alınmadığını gözler önüne serer. Kaldı ki İsmail, bu gemilere sahip olabilmek için Babiâli'nin onayına müracaat etmek zorundadır. Nitekim İngiliz hariciye nezareti de konuyu öğrendikten sonra bu satışın imkânsız olduğunu belirterek Babiâli'den onay almasının kaçınılmaz olduğunu İsmail'e hatırlatmak zorunda kalır.¹⁴ İsmail Paşa'nın, satışı yapacak olan tüccara Babiâli'yi kolayca ikna edebileceğini söylemesi de kendisine tanınan hukuki çerçevenin farkında olduğunu ancak bu sınırları önemsemediğini açıkça göstermektedir.¹⁵ Ayrıca İsmail Paşa'nın, Brovay isimli bir başka tüccarla da yine zırhlı gemi satışı hakkında anlaşma sağladığı ancak kendisinin bu bilgiyi reddettiği görülmektedir.¹⁶ Öte yandan İngiltere'nin, her iki satışı da yakından izlemesi ve Babiâli'yi işaret etmesi oldukça önemlidir. Böylece İngiltere, en başta tarif ettiği çerçeveye sadık kalarak Mısır'ın gerçek sahibini ima etmektedir.

12 NA. FO. 78 / 1753, 1 Ekim 1863.

13 BOA. Y. EE. 90 / 13, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869. Bu vesikanın yayınlanmış metni için bkz. Keçecizâde Reşad Fuad 1332: 354-359.

14 NA. FO. 78 / 1753, 1 Ekim 1863.

15 NA. FO. 78 / 1753, 1 Ekim 1863.

16 NA. FO. 78 / 1755, 11 Ekim 1863 ve 22 Ekim 1863.

Göreve geldiği andan itibaren Mısır ordusunu kuvvetlendirmeye dönük ilk icraatları, İngiltere tarafından yasal sınırın ihlali gibi yorumlansa da İsmail'in, askeri yapıyı güçlendirmeye yönelik arzusu, iki gerçeğin değişmediğini ispatlar. Ordunun mevcut gücünü arttırmak uğruna attığı adımlar İsmail'in, Mısır'ı bağımsız bir devlete dönüştürmek şeklinde özetlenen ideale bağlılığını kanıtlar. Mısır'daki varlığının devamının ancak güçlü bir ordu kurmakla mümkün olduğuna inanması ise dedesi Mehmed Ali Paşa döneminde kurgulanan hayale sadık kaldığını gözler önüne serer.¹⁷ Nitekim alınacak yeni zırhlılarla donanmanın sahip olduğu kuvveti yükseltmek amacıyla attığı adımlara yine askeri alanda yapmaya çalıştığı bir başka yenilik eşlik eder.

İsmail Paşa, selefi Said Paşa döneminde kapatılan askeri okulları yeniden açarak Mısır ordusunun ihtiyaç duyduğu kurmay sınıfının yetiştirilmesine büyük bir özen gösterir. *Abbasiye Sarayı*, gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra İsmail Paşa tarafından, Mısır'ın ihtiyaç duyduğu askeri kadroları yetiştirmek üzere kurulan okula tahsis edilir. Okulda yaklaşık 900 öğrencinin tıp, mühendislik ve diğer askeri konularda eğitildiği ve özellikle topçu ve mühendis sınıfının eğitime büyük önem verildiği anlaşıyor. Okula kabul edilen öğrencilere mesleki konuların yanı sıra Fransızca ve İngilizcenin de öğretildiği görülüyor.¹⁸ 1864 yılı Nisan ayında İsmail Paşa, okulda eğitim gören öğrencilere ve eğitim kadrosuna yönelik bir tören düzenlemiş ve yaklaşık 180 öğrenciyi başarılarından dolayı ödüllendirmiştir. Öğrencilerin bir yıl gibi kısa bir süre içinde hayli önemli mesafe kat ettiği ve özellikle İngilizce ve Fransızca konusunda şaşırtıcı bir düzeye geldikleri dikkati çekiyor.¹⁹

Mısır askeri sınıfını yeniden organize etmek ve özellikle ordunun ihtiyaç duyduğu alanlardaki eksikliğin yanı sıra kurmay sınıfının yetiştirilmesi amacıyla kurulan okula ilave olarak İsmail'in, Mısır modernleşmesi-

17 Levant Herald gazetesi, Mehmed Ali'yi değerlendirirken "Mehmed Ali çok akıllı bir adam olduğu için Mısır'ın savunmasının ancak güçlü bir ordunun inşa edilmesiyle sağlanabileceğini gördü" demektedir. The Levant Herald, 21 Ağustos 1869.

18 NA. FO. 78 / 1818, 2 Nisan 1864.

19 NA. FO. 78 / 1818, 2 Nisan 1864. Toledano, İsmail'in Mısır'da başlattığı yeni reform projelerini değerlendirirken "...yeni vali Hıdiv İsmail (1863-1879), padişahı Abdülaziz'in reformlarını geçen cüretli reformlar başlatmıştı" demektedir. Toledano 2010: 79.

nin vazgeçilmez ayrıntısı olarak gördüğü eğitim sorunuyla da ciddi şekilde ilgilendiği tespit edilir. Abbasiye Sarayı'nda kurulan askeri okulun yanında Mısır idaresinin ihtiyaç duyduğu mülki kadroları yetiştirmek amacıyla bir Mülkiye Okulu da açılmıştır.²⁰ Askeriye ve mülkiye sınıfına gösterilen bu özen, İsmail'in hayalindeki Mısır'ın ipuçlarını ele vermektedir. Bu çabalar, Mehmed Ali Paşa döneminde ortaya konulan modernleşme tariflerinin ve bağımsızlık rüyasının hâlâ yaşamakta olduğunu da şüpheye yer bırakmayacak şekilde açığa çıkarır. Kaldı ki İsmail Paşa'nın, eğitim meselesini, yalnızca askeri ve mülki kadroların yetiştirilmesine dönük bir sorun gibi algılamaması ve Mısır nüfusunun tamamını kapsayacak girişimlerde bulunması da bu tespiti daha makul ve gerçekçi bir zemine kavuşturuyor.

İsmail Paşa, Stanton'a, ilk olarak Kahire'de, kız öğrencilerin devam edeceği bir okul açmayı düşündüğü ve bu konuda kendisinden yardım beklediğini söyler. İngiliz konsolosun Londra'ya gönderdiği rapora gelen cevapta, İsmail'in bu projesi, son derece olumlu bir gelişme olarak değerlendirilir. Bu işte görev almak üzere Mrs. Hay isimli bir hanımın müracaat ettiği ve sahip olduğu diplomaların Kahire'de kurulması düşünülen kız okulunu idare etmek için fazlasıyla yeterli olduğu belirtilir.²¹ Hatta İngiliz hariciye nezareti, istenmesi halinde adı geçen hanımın dışında başka isimlerin de kurulacak okulda görev almak üzere Mısır'a gönderilebileceğini vurgulamayı ihmal etmez.²² Ancak bu iş için ayrılan ödeneğin kısıtlı olduğu ve gönderilecek yeni öğretmenlere maaş ödenemeyeceği belirtilerek teklif geri çevrilir.²³ Bir başka ifade ile İngiliz hükümeti Mısır'daki İngiliz nüfuzunun arttırılmasına yardım edeceğini düşündüğü her türlü fırsatı dikkatle takip etmektedir. Mısır'da kurulacak bir okulla Anglofil etkinin yaygınlaştırılması ise başvurulacak en anlamlı çarelerin başında gelmektedir. Kaldı ki İsmail Paşa da göreve geldiği andan itibaren İngiltere ile samimi bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Nitekim göreve geldikten yalnızca birkaç ay sonra Kahire'de bir

20 NA. FO. 78 / 1818, 2 Nisan 1864.

21 NA. FO. 78 / 2037, 25 Mart 1868.

22 NA. FO. 78 / 2038, 13 Mayıs 1868.

23 NA. FO. 78 / 2038, 13 Mayıs 1868. İsmail'in Kahire'de kurmayı planladığı kız okulundan kısa süre sonra Babilî'nin de İstanbul'da Müslüman ve gayrimüslim unsurun birlikte devam edecekleri bir kız okulu açmaya dönük girişimlerde bulunması hayli ilginç bir tesadüf olmalıdır. Terakki, Numro 79, 8 Zilkâde 1285 / 20 Şubat 1869.

Protestan Kilisesi inşa edilmesi için İngiltere'nin uzun süreden beri talep ettiği arazinin tahsis edildiği görülüyor.²⁴ Dolayısıyla İngiltere ile İsmail arasında yakın bir diyalogun kurulması için her iki tarafın da istekli olduğu söylenebilir. Hatta İngiltere'nin, bir etki alanı yaratmak için eğitimin en önemli başlıklardan biri olduğuna yönelik düşüncesinin çok erken tarihlerde başladığı bile iddia edilebilir.

Ünlü İngiliz filozof Jeremy Bentham, Mehmed Ali Paşa'yı, *Doğu'nun Büyük Petrosu* diyerek selamlar. Bentham, paşaya yazdığı mektupta, torunu Abbas'ın eğitimi ile bizzat ilgilenmek istediğini belirtir.²⁵ Kısacası İngilizlerin Mısır'daki eğitim faaliyetleri ile en baştan itibaren yakından ilgilendiklerini düşünmek yanlış sayılmamalıdır. Ancak bu ilginin tek taraflı olmadığı ve Mısır modernleşmesinin, halkın eğitimi ile sağlanabileceğini düşünen İsmail Paşa'nın da İngiltere'ye en azından eğitim konusunda özel bir önem verdiği anlaşıyor. Paşa, yukarıda bahsedilen kız okulu projesi ile neredeyse eşzamanlı şekilde küçük oğlu Hasan'ı, İngiltere'ye göndermek istediğini ve oğlunun mülkiye eğitiminin yanı sıra özellikle İngiliz dili konusunda bir uzman olarak yetiştirilmesini arzu ettiğini belirtir. Hatta Hasan'ın eğitimi tamamladıktan sonra bir süre Kraliçe'nin hizmetinde görev yapmasına büyük önem verdiğini ve bu konuda İngiltere'den yardım beklediğini ifade eder.²⁶ Marsot, Mehmed Ali Paşa'nın, okuma-yazmayı 47 yaşında öğrendiğini belirtir. Yazar, "çocuklarına en müşfik ve sevgi dolu davrandığı anlar, onların bir konuyu öğrenmek için yoğun çalışmaya daldıkları zamanlardır" diyerek Mehmed Ali'nin dünyasında eğitimin kapladığı yeri anlatmaktadır.²⁷ Dolayısıyla İsmail Paşa'nın eğitime verdiği önem, dedesini taklit ettiğini ve Mısır'ın modernleştirilmesi ile bağımsızlığı arasında mutlak bir bağ kurduğunu düşündürmektedir.

İsmail Paşa'nın, iktidarı teslim aldığı günlerin hemen ertesinde önce ordunun ve donanmanın güçlendirilmesi, ardından eğitim alanında yaptıkları, hem Osmanlı sultanı hem de İngiltere'nin, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğuna dönük imalarının pek de önemli olmadığını izah ediyor.

²⁴ NA. FO. 78 / 1753, 25 Eylül 1863.

²⁵ Deighton 1968: 233.

²⁶ NA. FO. 78 / 2038, 13 Mayıs 1868.

²⁷ Marsot 1986: 57.

Kaldı ki İsmail'in, bağımsız bir ülkenin lideri olduğunu ya da en azından böyle bir arzu taşıdığını gösteren örnekler, yukarıda anlatılanlarla da sınırlı kalmaz. Mısır ordusu ve eğitimi hakkındaki projelerine, ticari alandaki faaliyetleri eşlik eder. İsmail, Kızıldeniz ile Akdeniz arasında taşımacılık yapmak üzere bir gemicilik şirketi kurmayı düşündüğünü ve bu şirket için 12 adet gemi satın almaya karar verdiğini belirtir. Öncelikli olarak bu iki deniz arasındaki taşımacılık faaliyetini yürütecek olan şirketin daha sonra Nil'deki taşımacılığı da üstleneceği ve bütün kargo işlerinin bu şirketin bünyesindeki gemiler tarafından yapılmasının planlandığını açıklar.²⁸ İsmail Paşa'nın, kurmayı düşündüğü taşımacılık şirketini bu sınırlar içinde önemli kılan asıl ayrıntı ise şirketin bünyesinde çalışacak gemilerin, Mısır bayrağı taşımaları ve bütün mürettebatının da yalnızca Mısırlılardan oluşmasının tasarlanmasıdır.²⁹

Taşımacılık şirketinin bütün mürettebatının yalnızca Mısırlılardan oluşması ve şirkete bağlı gemilerin Mısır bayrağı taşımalarının planlanması, İsmail Paşa'nın, hayalindeki projeleri uygulamaya başladığı ve Mısır Mısırlılarından idealinin hayata geçirildiğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde ele verir. Ancak göreve getirilmesinden hemen sonra Mısır'ın yalnızca Mısırlılara ait olduğunun iddia edilmesi, Tanzimat'ın Osmanlıcılık ideolojisinin de doğrudan tehdit edilmesi anlamına gelir. Aşağıda görüleceği gibi İsmail, kendisini Mısır'ın esas sahibi haline getirmeye dönük adımlar attıkça ve bağımsız bir Mısır milleti yaratmanın yollarını araştırdıkça padişah ve Babîâli ile olan ilişkileri de daha nazik bir hal alacaktır. Kaldı ki İsmail ile birlikte firavunlar döneminde yaratılan görkemli medeniyet, modern Mısır'ın inşasında kullanılan ideolojinin yeni ve önemli kaynaklarından biri haline gelir. Böylece Mısır'ın İslam öncesi tarihine referans ederek antik dönemdeki emperyal yapı hatırlanmaya çalışılır. Nitekim bu dönemde, Mısır'da pek çok arkeolojik kazı başlatılarak eski çağlara ait yığınla eser gün ışığına çıkarılır.³⁰

Antik dönemde yaratılan medeniyete atıfta bulunulmasının altında, Mısır'ı yeniden dünyanın merkezi yapmak ve bağımsız bir ülke yaratmak

28 NA. FO. 78 / 1754, 11 Mayıs 1863.

29 NA. FO. 78 / 1754, 11 Mayıs 1863.

30 Sattin 1988: 204, 223.

idealinin olduğunu düşünmek yanlış sayılmaz.³¹ Landes, hem Said Paşa'nın hem de İsmail'in yüksek miktarlarda borçlanarak Süveyş Kanalı'nı açma kararlılığını göstermelerinin altında da Mısır'ın eski görkemini yeniden inşa etme hevesinin bulunduğunu belirtir. Yazar, Süveyş Kanalı'nı tarif ederken "Modern Çağların Büyük Piramidi" deyimini kullanır.³² Dolayısıyla İsmail Paşa'nın kurmayı düşündüğü taşımacılık şirketinin milli karakteri bu sınırlar içinde daha anlamlı hale gelmektedir. Kısacası İsmail, en baştan itibaren Mısır ile Osmanlı arasındaki siyasi ve hukuki bağların yalnızca bir nostalji-den ibaret olduğu ve Mısır hakkındaki tutkularını engellemeye yönelik herhangi bir mana taşıyamayacağını anlatmaktadır.

İsmail'in, bir yandan ordu ve eğitim diğer taraftan ticaret alanında adeta bağımsız bir ülkenin sahibi olduğunu anımsatan uygulamaları, Mısır'ın aslında fiili olarak Osmanlı ülkesinin bir parçası olmadığına dönük kuvvetli bir inanca sahip olduğunu gösteriyor. Ancak İsmail'in, yoğun bir modernleşme çabası içine girerek Mısır'ı bağımsız bir ülke haline getirmeye dönük idealinin, Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır tahtına oturan akrabalarının bıraktığı politik ve psikolojik mirastan da beslendiği akılda tutulmalıdır. Tıpkı kendisi gibi bir önceki Mısır valisi Said Paşa için de Osmanlı padişahının Mısır üzerindeki hakları ve bölgenin Osmanlı ile olan bağları, yalnızca hukuki bir çerçeveyi ifade eder.

Said Paşa, iktidar yılları boyunca bir yandan Mısır'ın bağımsız bir ülke olduğuna yönelik kompleksten diğer taraftan varlığının en hayati güvencesi olarak gördüğü Fransa'yı kaybetmeme telaşından ötürü bu ülkenin Meksika'daki savaşına gayrimeşru şekilde destek verir. Said Paşa döneminde, Sudan'dan toplanan askerlerin Meksika'daki savaşta uzun süre istihdam edildikleri anlaşıyor. Askerleri almak üzere İskenderiye'ye gelen Fransız gemisinin mürettebatı ile Sudanlı askerler arasında ciddi bir kavganın çıkmasıyla yıllardır devam eden sevkیات da gün ışığına çıkar.³³ Ancak buradaki asıl ayrıntı, Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilen insanların, padişahıtan ya da Babıâli'den herhangi bir onay alınmadan sevk edilmesi

31 Stewart 1969: 194-195

32 Landes 1958: 327.

33 NA. FO. 78 / 1754, 10 Ocak 1863.

ile ilgilidir. Ayrıca meselenin köle ticaretini ima eden boyutu ise bir başka önemli noktadır.³⁴

Said Paşa'nın ardından göreve getirilen İsmail Paşa döneminde de Fransa'nın benzer bir talepte bulunduğu ve Meksika'daki, Mısır lejyonunun takviye edilmesi için ilave asker istediği görülüyor. İsmail Paşa'nın da tıpkı Said Paşa gibi kendisini bağımsız bir ülkenin sahibi olarak gördüğü ve müttefiki Fransa'yı rezervde tutmak istediği, Fransa'nın arzusunun ses çıkarmamasından anlaşılıyor. Ancak konuyu haber alan Babiâli'nin, son derece kesin bir dille, Fransa'nın, bu ve benzeri isteklerine asla olumlu cevap verilmemesi ve bu tip konularda muhatap olunacak makamın Mısır idaresi değil Babiâli olduğunu ikaz etmesinden sonra İsmail Paşa da geri adım atmak zorunda kalır.³⁵

İsmail Paşa'nın, Babiâli'nin ya da padişahın otoritesini adeta yok sayarak Fransa'nın, Meksika'daki faaliyetlerine ortak olmaya dönük arzusu, son anda engellenmiştir. Bağımsızlığın vazgeçilemez ve ihmal edilemez bir ayrıntısı olarak kabul ettiği diplomasıyı yedekte tutma zorunluluğu İsmail Paşa'yı, Fransa ile ilişkilerini daima samimi bir düzlemde muhafaza etmesi gerektiği gibi bir sonuca götürmüştür. Ancak Babiâli'nin müdahalesi ile Fransa'ya vermeyi umduğu destek gerçeğe dönüşmese de İsmail Paşa'nın Mısır'ı, bir Osmanlı toprağı olmaktan çıkarmaya yönelik hayalleri ve Osmanlı yönetimi üzerinde yarattığı sıkıntı ve olumsuz imaj, herhangi bir ke-sintiye uğramadan devam edecektir.

Askeri, ticari ve eğitim alanında yaptığı ilk icraatlarına, Babiâli'yi ciddi bir rahatsızlığa iten bir başka ayrıntı eşlik eder. Süveyş Kanalı'nın açılacağı 1869 yılında daha da ağır ve etkin bir içeriğe kavuşacak olan bu proje, İsmail Paşa'nın, özellikle İskenderiye'de istihdam edilmek üzere İtalyan ve İsviçrelilerden oluşacak bir polis teşkilatı kurmayı amaçlamasıyla ilgilidir. 1869 yılı boyunca bu iş için gösterdiği gayret, Babiâli tarafından

34 Mısır'daki köle ticaretinin İsmail Paşa döneminde de devam ettiği hatta Âli Paşa ile İsmail Paşa arasında bu mesele yüzünden ciddi bir tartışma yaşandığı anlaşılmaktadır. Erdem 2004: 156.

35 NA. FO. 78 / 1808, 5 Aralık 1864. Âli Paşa, Fransa'nın hangi gerekçe ile Mısır askerini bu ülkede istihdam etmeye cesaret edebildiğini sorar. Ayrıca Âli Paşa'ya göre Fransa, Meksika'daki nüfuzunu güçlendirmek istiyorsa şimdiye kadar oraya götürdüğü Mısırlıları ihya etmeyi denemelidir. NA. FO. 78 / 1808, 6 Aralık 1864.

yakından izlenecek ve hayli önemli bir problem oluşturacaktır. Ancak İsmail Paşa'nın, kanalın açılışından daha önce bu teşkilatı kurmak için yoğun bir araştırma faaliyeti içine girdiği anlaşıyor.³⁶ Nitekim İstanbul'daki İngiliz elçi Lyons, Kahire'deki meslektaşına konuyla ilgili bir rapor göndererek bu bilginin Babiâli'yi çok rahatsız ettiği ve derhal araştırılması gerektiğini belirtir. Lyons, Babiâli'nin, yabancı bir ülkenin vatandaşlarının silahlı bir görevde istihdam edilmelerinin, hem Mısır'ı hem de Osmanlı Devletinin bağımsızlığını tehlikeye atacak ve ciddi sıkıntılar yaratmaya aday bir başlık olarak değerlendirdiğini vurgular.³⁷ Babiâli, özellikle İtalyanların oluşturacağı bir polis teşkilatının gelecekte İtalya'da sahip olduğundan bile daha fazla güce erişmesinden endişe etmektedir.³⁸

Babiâli'nin, İtalyanların oluşturacağı silahlı birliğe dönük endişelerinin altında, İsmail Paşa ile İtalya arasındaki yakın ilişkinin varlığı ve İtalya'nın, Fransa ile birlikte Mısır'daki en etkin Avrupalı güç olduğu gerçeğinin yattığı da akılda tutulmalıdır. Babiâli'nin, özellikle 1869 yılı boyunca Mısır idaresi ile yaşadığı problemde İsmail Paşa'ya en içten destek verenler arasında İtalya'nın bulunduğu hatta İtalyanların, Mısır'ın bağımsızlığını açık şekilde dile getirdiği aşağıda görülecektir. Bu sınırlar içinde Babiâli'nin kaygıları daha anlamlı hale gelmektedir. Kaldı ki Stanton'un naklettiği bilgiler de Osmanlı yönetiminin korkularının haksız olmadığını ispat ediyor. Konsolos, bu teşkilatı kuracak olan İtalyan polis müfettişinin, hükümeti tarafından İskenderiye'de suç işleyen İtalyan vatandaşlarını soruşturmak üzere Mısır'a gönderildiğini belirtiyor. Konsolos, müfettişin, İsmail Paşa'nın emriyle yaklaşık 150 İsviçreliye bu iş için görev vermeyi düşündüğünü de ilave ediyor.³⁹ Öte yandan müfettişin esas görevi olan suçlu İtalyanları soruşturmak yerine polis teşkilatı ile meşgul olması ve ülkesine dönmemesi, soruşturma bahsinin bir bahane olduğu ve konunun, Mısır ile İtalya arasında önceden karara bağlandığı izlenimini veriyor.

İsmail Paşa'nın, Mısır ordusu, ticareti ve eğitiminin yanı sıra mevcudunun büyük bölümünü yabancıların oluşturduğu ilave bir silahlı sınıf

36 NA. FO. 78 / 1906, 17 Ocak 1866.

37 NA. FO. 78 / 1906, 11 Ocak 1866.

38 NA. FO. 78 / 1906, 11 Ocak 1866.

39 NA. FO. 78 / 1907, 13 Şubat 1866.

yaratmaya dönük girişimleri, iktidarının sınırlarını genişletme hayalini berrak hale getirir. Nitekim iktidarının ilk yıllarından itibaren başlattığı bağımsız Mısır projesine, Girit İsyanı'nın fısıltılarının işitildiği 1866 ilkbaharında Mısır veraset sisteminin değiştirilmesine yönelik söylentiler eşlik eder. İsmail Paşa, 1841 fermanında kayıt altına alınan çerçevenin yeniden düzenlenerek veraset sisteminin *ekberiyetten, evlâdiyete* dönüştürülmesini hayal etmektedir.

İsmail Paşa'nın, veraset sistemindeki değişikliği içeren fermanı elde etmek için bir yandan Babiâli ile diğer taraftan özellikle İngiltere ve Fransa ile yakın bir temas kurduğu anlaşılıyor. İsmail Paşa'nın, veraset sisteminin değiştirilmesine dönük arzusu, amcası Halim Paşa ile kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın, Mısır idaresine sahip olmaya yönelik kuvvetli ihtirası ile yakından ilgilidir. Kaldı ki İsmail Paşa göreve geldikten hemen sonra kardeşinin bir komplo düzenlemeye kalkıştığı ama başarıya ulaşamadığı görülmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla bu tip tehditlerin yanı sıra kendisi ve ailesini Mısır idaresindeki tek hak sahibi haline getirmek için veraset sisteminin yenilenmesini istemektedir. Bu amaca ulaşmak için en güvendiği adamı ve Mısır idaresinin dışişlerinden sorumlu Nubar Paşa aracılığıyla Fransa'nın desteğini elde etmeye çalışır.⁴¹ Benzer şekilde, İngiltere'nin desteğinin sonuca ulaşmak için hayati olduğunu düşünmüş olacak ki Fransa'nın sağladığı katkı ile İngiliz siyasetinin de daha makbul bir çizgiye gelmesi için büyük çaba harcar. İngiltere'nin de en azından böylesi bir veraset sistemi değişikliğine karşı çıkmayacağını beyan etmesiyle İsmail Paşa, diplomatik alanın tamamen uygun bir havaya büründüğünü hisseder.⁴² Nitekim Fransa, Babiâli'nin direnişinden endişe etse de⁴³ İsmail, amacına ulaşacağını daha önceden fark etmiştir.⁴⁴

Mısır'ın, hiç değilse fiilen, kendisi ve ailesine ait olduğunu onaylayan ve rakiplerini şimdilik tasnif dışı bırakan yeni ferman ile temas etmek

40 NA. FO. 78 / 1754, 13 Mart 1863.

41 NA. FO. 78 / 1909, 3 Mayıs 1866.

42 NA. FO. 78 / 1904, 7 Mayıs 1866.

43 NA. FO. 78 / 1904, 7 Mayıs 1866.

44 Stanton'a verdiği bilgide İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz'in, veraset sistemindeki değişikliği onayladığını ve Babiâli'nin de ikna edildiğini vurgulayarak en kısa zamanda yeni fermanı almak üzere İstanbul'a gideceğini belirtmektedir. NA. FO. 78 / 1909, 25 Nisan 1866.

hevesiyle İsmail Paşa'nın, 2 Mayıs 1866'da İstanbul'a ulaştığı görülüyor.⁴⁵ Âli Paşa'nın, Lyons ile yaptığı mülakat, Mısır veraset sistemindeki değişikliğin, Babiâli içinde herhangi bir rahatsızlığa yol açmayacağını gösterdiği gibi Osmanlı idaresinin konuyla ilgili olarak İsmail ile neredeyse tamamen anlaştığını da gözler önüne seriyor. Âli Paşa, Mısır isyanından sonra Mehmed Ali Paşa'ya zaten ırsî valilik hakkının verildiği ve ekberiyet sisteminin kabul edildiğini, şu anda İsmail'in istediği değişikliğin çok büyük bir engelle karşılaşmadan padişah tarafından onaylanacağını söyler. Ayrıca Âli Paşa, Mısır'da yapılacak değişikliğin ülkenin diğer bölgelerindeki Müslüman nüfusu da rahatsız etmeyeceğine inanmaktadır. Dolayısıyla kamuoyu baskısından kaygılanmak da söz konusu değildir.⁴⁶ Kaldı ki İsmail'den sonra Mısır tahtının en güçlü adayı konumundaki Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı padişahın pek de olumlu duygular beslemediği bilinmektedir. Kısacası İsmail Paşa'nın istediği değişikliğe ulaşmasını engelleyecek hiçbir sebep bulunmamaktadır.⁴⁷

Padişahın Mustafa Fazıl hakkındaki hisleri bir yana İsmail Paşa'nın, veraset sistemindeki değişiklik talebini makul hale getiren ve asla ihmal edilemeyecek bir gerçek daha vardır. Bu, Osmanlı 19. yüzyılında sık sık tesadüf edilen maliye ile ilgili bitmek bilmeyen sıkıntı halidir. İngiliz elçi, kronik mali bunalım ve yarattığı kaynak ihtiyacının, İsmail Paşa'nın hayallerini gerçekleştirmesini kolaylaştıran en önemli ayrıntı olduğunu ifade eder.⁴⁸ Âli Paşa da Mısır'ın ödeyeceği vergiye 25 milyon zam yaparak 65 milyon kuruşa yükselteceğini belirten İsmail'in, istediği değişikliği almasının önünde hiçbir engel kalmadığı ve Babiâli'nin herhangi bir sıkıntı yaratmayacağını söylemektedir.⁴⁹ Bir başka ifade ile İsmail Paşa, bütün kariyeri boyunca merkezi idareyle yaşadığı tüm sorunlarda kullandığı rüşvet silahına bir defa daha başvurarak hayalindeki değişikliği güvence altına alır.

İsmail Paşa'nın, Osmanlı maliyesinin ihtiyaç duyduğu kaynağı garanti ederek Mısır veraset sisteminin değiştirilmesine yönelik talebinin

45 NA. FO. 78 / 1909, 2 Mayıs 1866.

46 NA. FO. 78 / 1909, 3 Mayıs 1866.

47 NA. FO. 78 / 1909, 3 Mayıs 1866.

48 NA. FO. 78 / 1909, 13 Mayıs 1866.

49 NA. FO. 78 / 1909, 13 Mayıs 1866.

kabul edileceği ancak Babıâli'nin, biraz daha fazla para alabilmek için direndiği görülmektedir.⁵⁰ Nitekim Babıâli'nin, hayli yüksek bir pazarlık kabiliyetine sahip olduğu ve İsmail'in ihtirasının sunduğu fırsatı iyi değerlendirdiği, Mısır'ın ödeyeceği verginin 65 milyon yerine 75 milyon kuruşa yükseltilmesinden anlaşıyor.⁵¹ Nihayet İsmail'in ödemeyi taahhüt ettiği miktar yeterli bulunduktan sonra 27 Mayıs 1866 tarihinde ihsan edilen ferman ile ekberiyet sistemi kaldırılarak evlâdiyete geçilir.⁵² İsmail Paşa, ferman İskenderiye'ye ulaştıktan sonra top atışları ve dualar eşliğinde okunarak halka duyurulduğunu ve hem kendisinin hem de Mısır halkının pağışaha minnet duyduğunu belirtmektedir.⁵³

Yeni ferman ile Mısır'ın, Osmanlı hazinesine ödediği yıllık verginin miktarı yükseltildiği gibi ihtiyaç duyulması halinde Mısır ordusundan 15 bin kişilik bir askeri kuvvetin, Babıâli'nin hizmetine sunulması ve bu gücün bütün masraflarının Mısır hazinesinden karşılanması da kayıt altına alınır.⁵⁴ Böylece İsmail Paşa, kendisi ve ailesini, Mısır iktidarının muhtemel adayları arasında bir adım öne çıkarmanın karşılığı olarak ciddi bir mali ve askeri yükümlülüğü kabul etmek zorunda kalır. Ancak İsmail Paşa'nın kabul ettiği mali ve askeri yükümlülöklere karşılık kendisine ihsan edilen fermanın, Mısır ile Osmanlı arasındaki hukuki ve siyasi bağlarda herhangi bir değişiklik yaratmadığı özenle vurgulanır. Kısacası yeni ferman, merkezi otoritenin Mısır'daki meşru varlığında ve/veya Mısır'ın, bir Osmanlı toprağı olduğuna yönelik gerçekte herhangi bir değişiklik ya da yeniliğı barındırmamaktadır. Dolayısıyla İsmail Paşa, içişlerinde azami ölçüde hak ve yetki sahibi bir otorite haline getirilse de iktidarın dayandığı meşru zemini unutmamalı ve Mısır'ın, Osmanlı ülkesinin bir parçası olduğunu daima hatırlamalıdır.

Lyons da yeni fermanın bağımsız Mısır idealini harekete geçirmesinden endişe ettiğini hissettirmeye çalışır. Elçi, Babıâli ile olan bağının, varlığı ve Mısır'ın refahı için vazgeçilmez olduğunu ifade ederek İsmail

⁵⁰ NA. FO. 78 / 1909, 22 Mayıs 1866.

⁵¹ NA. FO. 78 / 1910, 6 Haziran 1866.

⁵² BOA. İ. MTZ. (05), 20 / 816, 12 Muharrem 1283 / 27 Mayıs 1866. NA. FO. 78 / 1909, 29 Mayıs 1866.

⁵³ BOA. İ. MTZ. (05), 20 / 823, Ek 1, 15 Safer 1283 / 29 Haziran 1866.

⁵⁴ NA. FO. 78 / 1910, 6 Haziran 1866.

Paşa'ya kibarca Osmanlı bütünlüğü hakkındaki İngiliz kıskançlığının devam ettiğini anlatmaya çalışır. Çünkü Babiâli ile bağı sürdükçe hiçbir yabancı devlet, Mısır'a tek başına hâkim olmayı göze alamayacaktır. Bu nokta, İngiliz stratejisi açısından hayati bir zorunluluğu ifade eder. Dolayısıyla elçi, yeni fermanın yarattığı havayı yanlış yorumlamaması ve bağımsızlık gibi bir açgözlülüğe kapılmaması gerektiğini İsmail Paşa'ya açıkça ifade eder.⁵⁵ Kaldı ki Lyons, Osmanlı ülkesinin tek sahibinin sultan olduğunu, protokol üzerinden gönderdiği son derece sembolik bir mesajla da İsmail'e anlatır. Lyons, İstanbul seyahati sırasında bağımsız bir ülkenin lideri olduğunu ima edecek şekilde kendisini bizzat ziyaret etmek yerine İsmail'in, İngiliz sefaretine gelmesini bekler. Böylece protokolda kraliçenin elçisi (vekili) olarak muhatabının yine bağımsız bir ülkenin sahibi olan Osmanlı sultanının memurları olduğunu ikaz etmiş olur.⁵⁶ Kısacası Lyons, merkezi otoritenin Mısır'daki meşru hakları konusunda son derece hassas olan Babiâli'nin kaygılarını paylaştığını nazikçe hatırlatır. Yani bağımsız Mısır hayali hakkında İsmail'in, İngiltere'den bekleyebileceği diplomatik desteğin makul bir ümit olmayacağı zımnen itiraf edilmektedir.

İngiltere, yeni fermanın, İsmail Paşa'nın ihtiraslarını harekete geçireceği ve Mısır meselesini tekrar siyasi gündemin ana başlıklarından birine dönüştüreceği endişesiyle tavrını açık şekilde beyan eder. Ancak 1866 yılının yaz ayları ile birlikte Osmanlı siyasetinin Girit İsyanı'na teslim olması, bambaşka bir manzaranın ortaya çıkmasına sebep olur. İsyanın yarattığı katotik atmosferin etkisiyle İsmail, Mısır veraset sistemini değiştiren fermana ilave olarak iktidarının sınırlarını Babiâli aleyhine genişletme ümidiyle yeni bir düzenleme talebinde bulunur.⁵⁷

İsmail Paşa, Girit İsyanı'nın yarattığı karmaşıklığı, kaçırılmaması gereken bir fırsat anı gibi görür. Böylece veraset sistemindeki değişikliğe benzer şekilde Mısır'ı tamamen kontrolü altına alacağı ve Osmanlı hâkimi-

55 NA. FO. 78 / 1910, 6 Haziran 1866.

56 NA. FO. 78 / 1910, 20 Haziran 1866. İngiliz elçinin bu açık mesajından birkaç ay sonra Londra'yı ziyaret eden İsmail'e, Kraliçe'nin Dizbağı Nişanı'nı vermesinden padişahın hiçbir şekilde rahatsızlık duymadığını Ali Paşa, Lyons'a ifade etmekte herhangi bir sakınca görmez. NA. FO. 78 / 1916, 18 Aralık 1866. Ancak Osmanlı idaresinin, İsmail'e verilen nişanı yakından izlemeye çalıştığı da açıkça görülmektedir. BOA. Irade / Hariciye, 223 / 13028, 4 Şaban 1283 / 12 Aralık 1866.

57 NA. FO. 78 / 1957, 29 Ocak 1867.

yetini yalnızca şekli bir düzeye gerileteceğine inandığı isteklerini içeren bir mektubu doğrudan padişaha gönderir.⁵⁸ Babiâli'yi yok sayarak bizzat padişah ile muhatap olmasının yarattığı protokol sıkıntısı ve ima ettiği sembolik anlam bir yana yasama, borçlanma, yabancı devletlerle doğrudan müzakere vb. konularda kendisini merkezi otoritenin gözetiminin dışına çıkarma telaşı, İsmail'in, hayalinin ipuçlarını da açığa çıkarır. Nitekim hem padişahın hem de Babiâli'nin, bu isteklerin altında yatan anlam ve hedefi gayet açık şekilde anlayacakları ve itiraz edeceklerini tahmin ettiğinden Osmanlı idaresini ikna etmenin yolunun diplomatik baskıdan geçtiğini düşünerek İngiltere'nin yardımına müracaat eder.⁵⁹ Fuad Paşa, böyle nazik bir ortamda Babiâli'yi zor duruma sokarak bir takım taleplerde bulunulmasının adil ve doğru bir hareket tarzı olmadığını söyler.⁶⁰

Fuad Paşa'nın, Girit İsyanı'na atıfta bulunarak bu denli hassas bir dönemde, İsmail'in yeni taleplerle ortaya çıkmasının tuhaflığı ve bu durumun Babiâli üzerinde yarattığı hassasiyeti dile getirmesi, aslında Mısır idaresi ile birkaç yıl sonra yaşanacak gerilimi de haber vermektedir. Paşa, kısa süre önce veraset sistemi değişikliği sırasında Babiâli'nin verdiği desteği unutarak İsmail'in, devletin içinde bulunduğu olağanüstü durumdan yararlanmaya kalkışmasının hiç de şık bir davranış olmadığını anlatır. Ayrıca Fuad Paşa'ya göre padişahın da bütün taleplerini reddetme eğiliminde olduğunu bilmesine rağmen İsmail'in, diplomatik mekanizmayı harekete geçirerek Girit İsyanı'nın yarattığı fırsatı değerlendirme arzusu, açık ve kaba bir siyasi oportünizmi ifade eder.⁶¹

Fuad Paşa'nın sözleri, Babiâli'nin kızgınlığını anlatmakla birlikte İsmail'in, hayallerine ulaşabilmek için diplomatik desteğe muhtaç olduğunu da göz önüne serer. İsmail Paşa, bir yandan ihtiyaç duyduğu İngiliz desteğini almak diğer taraftan kendi çabaları ile Babiâli'yi ikna etmeye çalışmak amacıyla Nubar Paşa'yı İstanbul'a gönderir. Nubar Paşa, Lyons ile yaptığı mülakatta İsmail'in, gümrük oranlarını yükseltmek, yabancı devletlerle antlaşmalar imzalayabilmek ve kendi kanunlarını yapmak üzere yasama yetki-

58 NA. FO. 78 / 1957, 29 Ocak 1867.

59 NA. FO. 78 / 1954, 20 Şubat 1867.

60 NA. FO. 78 / 1958, 26 Şubat 1867.

61 NA. FO. 78 / 1958, 26 Şubat 1867.

sine sahip olmak gibi bir dizi talepte bulunduğunu belirtir.⁶² Kısacası Mısır'ın, Osmanlı Devleti ile olan bağının yalnızca resmi bir düzeye indirilerek özellikle Babiâli'nin otoritesinin zayıflatıldığı ve Mısır'ın fiilen bağımsız bir devlet şeklinde örgütlendiği bir yapı hayal edilmektedir. Lyons, bu ve benzeri taleplerin makul karşılanacağı ve Babiâli'yi, bu konuları müzakere etmesi için teşvik edebileceğini söyler. Ancak elçi, bütün bunları söyledikten sonra istenilen değişikliklerin, sultanın otoritesinde bir zaafa sebep olması ya da Mısır'ın, Osmanlı Devletinden kopmasına yol açması halinde asla destek vermeyeceğini açıklar.⁶³

İngiltere, yaklaşık bir yıl önce veraset sistemini değiştiren ferman sırasında olduğu gibi Osmanlı padişahının Mısır üzerindeki meşru haklarından taviz vermesini beklemenin gerçekçi olmadığını tekrar etmektedir. Ancak İngiliz elçinin, Nubar Paşa'ya verdiği cevaptan hemen önce Âli Paşa, son derece ağır bir mektup kaleme almış ve İsmail'e taleplerinin karşılanmasının asla mümkün olmadığını zaten ifade etmiştir.⁶⁴ Böylece İngiltere'nin, Babiâli üzerinde uygulamaya kalkışacağı baskının olumlu sonuç vermesi, şimdilik ihtimal dışı gibi görünmektedir.

İngiltere'nin, veraset sistemindeki değişikliği kayda geçiren ferman sırasında olduğu gibi padişahın Mısır'daki hâkimiyetini hatırlatması, Osmanlı yanlısı konvansiyonel siyasetinin herhangi bir revizyona uğramadığını gösterir. Ancak Girit İsyanı'nın yarattığı kaygan zeminin, İngiltere'yi de kararsız bir tutuma sürüklediği dikkati çeker. Lyons, hariciye nezaretine gönderdiği raporda bütün açıklığıyla Babiâli'yi esas aktör kabul ederek Mısır idaresi üzerinde nüfuz sahibi olmaya çalışmanın artık yararsız ve eskimiş bir siyaset biçimi olduğunu ifade eder. İngiliz elçi, uzun süreden beri izlenen bu politikanın değiştirilmesi gerektiğini ve padişah ya da onun bürokratları ile muhatap olarak Mısır'ı kontrol etmeye çalışmak yerine doğrudan İsmail ile temasa geçmenin vaktinin geldiğini belirtir.⁶⁵

62 NA. FO. 78 / 1958, 13 Mart 1867.

63 NA. FO. 78 / 1958, 13 Mart 1867.

64 Anlaşılan mektup o kadar etkili olmuştur ki İsmail, hedeflerine ulaşmak için kendi yöntemlerini uygulamaya koyacağını söyler. İsmail'in kendi yöntemlerinden kastettiği şey, Girit'teki Mısır askerini geri çekerek Babiâli'yi adadaki isyanı tasfiye etmek için kullandığı askeri güçten mahrum etme projesidir. NA. FO. 78 / 1958, 13 Mart 1867.

65 NA. FO. 78 / 1958, 26 Şubat 1867.

Lyons, İsmail'i masaya davet ederek aslında onun bir *metafor* olmaktan çıkıp gerçek bir siyasi figür haline geldiğini itiraf etmektedir. Hatta Lyons, Fransa ve Rusya'nın, Girit'in, Yunanistan'a bağlanması için yaptığı baskının ardından Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmanın artık imkânsız olduğuna inanmaktadır. Dolayısıyla Paris Antlaşması (1856) ile yaratılan uluslararası statükoda ısrar etmek *zamanın ruhu* ile uyuşmamaktadır.⁶⁶ Nitekim İngiliz elçi, Fuad Paşa'ya İsmail'in istediği yeni hakların verilmesi durumunda hem padişahın hem de Babiâli'nin, Avrupa kamuoyunda zor durumda kalacağı ve büyük bir tepkiyle karşılaşacağını belirtir.⁶⁷ Kısacası İsmail'in, talep ettiği diplomatik desteğe Lyons, Osmanlı padişahı ve Babiâli'nin, Mısır üzerindeki haklarını tartışma dışı tuttuğunu söyleyerek olumsuz cevap vermiş gibi görünse de aslında kararsız bir tavır takınarak İsmail Paşa'yı teşvik etmiş sayılabilir.

Lyons'un, Osmanlı devlet adamı açısından pek de rahatlatıcı olmayan çizgisinin, Girit İsyanı boyunca Fransa ve Rusya'nın izledikleri siyasetten etkilendiği söylenebilir. İsyanın başladığı günden itibaren Fransa ve Rusya, hem Giritli isyancılara hem de Yunanistan'a içten destek sunmuşlardır. Fransa, Yunanistan'ın bağımsızlığı sırasında Giritlilerin de destek verdiği ancak Yunanistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra o zamanki siyasi konjonktür gereği adanın şartlı olarak Osmanlı Devletine bırakıldığını iddia etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, adalarda gerekli düzenlemeleri yapmadığı için Girit'in de isyan etmesinden daha doğal bir şey yoktur.⁶⁸ Osmanlı diplomatları, Fransa'nın bu iddiasına cevap verirken Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesine atıfta bulunarak Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile tebaası arasındaki sorunlara müdahale edemeyeceğini belirtmişlerdir.⁶⁹ Öte yandan Fransa, Girit İsyanı'ndan birkaç yıl önce Osmanlı karşıtı

66 NA. FO. 78 / 1958, 26 Şubat 1867.

67 NA. FO. 78 / 1958, 19 Mart 1867.

68 BOA. İrade / Girit, 261, 8 C. Evvel 1283 / 18 Eylül 1866.

69 BOA. İrade / Girit, 261, 8 C. Evvel 1283 / 18 Eylül 1866. Âli Paşa, hem Fransa'nın hem de Rusya'nın, adayı uluslararası denetime açmaya dönük planlarına sert şekilde itiraz etmiştir. Çünkü Girit, fethedildiği günden itibaren Osmanlı'nın diğer topraklarında geçerli olan hukukla yönetilmiş ve hiçbir ayrıcalık tanınmamıştır. Muharrerât-ı Resmîyye: 11-12. Ancak bu müdahalelerin engellenmesi için Osmanlı yönetimi mutlaka kendi inisiyatifli ile bir düzenleme de yapmak zorundadır. BOA. İrade / Girit, 253, 15 Şevval 1283 / 20 Şubat 1867. Öte yandan İngiltere'nin de uluslararası müdahaleye sıcak bakmaması, Babiâli'yi rahatlatan bir başka faktör olmuştur. BOA. İrade / Girit, 273, 12 C. Evvel 1284 / 11 Eylül 1867.

bir söylemi dolaşıma sokmaya başlamıştır. III. Napoléon, Süveyş Kanalı'nın yapımını üstlenen Ferdinand de Lesseps onuruna verdiği yemekte Osmanlı'yı barbar ve anakronik bir yapı olarak betimler ve Osmanlı ülkesindeki bütün etnik unsurların isyan etme hakkının bulunduğunu iddia eder. III. Napoléon, aynı davette, Mısır'ın da bir Osmanlı toprağı olmadığı ve Londra Antlaşması'nın gözden geçirilmesi gerektiğini açıklar.⁷⁰ Nitekim Girit İsyanı boyunca verdiği destek, sıradan bir temenni olmanın ötesine geçerek fiili yardım düzeyine yükselmiştir. Fransa, adadan Yunanistan'a aralarında Giritli isyancıların da bulunduğu pek çok insanı nakletmiştir.⁷¹

Fransa'nın, açıkça Giritli isyancılara ve Yunanistan'a sunduğu katkıya Rusya'nın benzer faaliyetleri eşlik eder.⁷² Rusya, adadaki karışıklığın artarak devam etmesi için büyük çaba harcar. Hatta Girit'teki Rus konsolosluğunun, Rus yardımını organize etmek için sistematik çalışmalar yürüttüğü de açıkça görülmektedir. Özellikle konsoloslukta bir süre kâtiplik yapan ünlü Rus yazar Konstantin Leontiev'in, bu organizasyonda hayli etkin olduğu dikkati çeker.⁷³ Kaldı ki Rusya'nın adanın Yunanistan'a bağlanması ya da özerk bir idare haline getirilmesine dönük ısrarı da çok açıktır. İstanbul'daki Rusya elçisi İgnatyef, Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır'da yaratılan idari sisteme atıfta bulunarak benzeri bir yapının Girit'te de kurulabileceğini dile getirmiştir.⁷⁴ Kısacası Girit İsyanı sırasında Fransa ve Rusya'nın, Osmanlı karşıtı siyasetinin, İsmail'e dolaylı bir destek olduğu söylenebilir. Nihayet bu iki ülkenin sundukları katkıya, İngiltere'nin kısmi desteğinin ilave edilmesiyle İsmail Paşa, taleplerini daha cesurca ifade edebileceği uygun bir ortam yakalamış olur.

70 BOA. HR. SYS. 970 / 7, Ek 5, 15 Şubat 1864. Âli Paşa, Fransız imparatorunun bu sözlerini şiddetle protesto etmiş ve fikirlerinin, Fransız hükümeti tarafından da paylaşıp paylaşılmadığının anlaşılması için Paris sefiri Cemil Paşa'ya talimat vermiştir. BOA. HR. SYS. 970 / 7, Ek 4, 25 Şubat 1864. Cemil Paşa, Fransa Hariciye Nazırı ile görüşerek bu görüşlerin imparatoru bağladığı ve hükümetin aynı düşüncede olmadığı cevabını almıştır. BOA. HR. SYS. 970 / 7, Ek 8, 7 Mayıs 1864.

71 BOA. İrade / Girit, 249, 16 Ramazan 1283 / 22 Ocak 1867; BOA. İrade / Girit, 274, 13 C. Evvel 1284 / 12 Eylül 1867. Nitekim Girit valisi Mustafa Naili Paşa, isyanın ilk günlerinde, adaya patlayıcı madde taşıyan 19 kişinin yakalandığı ve ne yapılması gerektiğini İstanbul'a sorar. Nihayet suçluların küreğe konulmasına karar verilir. BOA. İrade / Girit, 241, 27 C. Ahir 1283 / 6 Kasım 1866.

72 BOA. HR. SYS. 495 / 6, Ek 181, 11 C. Evvel 1285 / 30 Ağustos 1868; Türkgeldi 1928: 111.

73 Leontiev 1969: 162-163, 175.

74 Sumner 1933: 345.

Girit İsyanı'nın, Osmanlı siyaseti üzerinde yarattığı kısmi çaresizlik, Babiâli'nin, diplomasi seçeneklerini zaafa uğrattırken İsmail Paşa'ya geniş bir manevra alanı sağlar. Özellikle Fransa ve Rusya'nın, isyan boyunca İsmail Paşa'ya verdikleri destek, çok açık bir gerçektir. Bu iki ülke Girit'in, Yunanistan'a ilhakı projesinin, Osmanlı yönetimi tarafından bir varoluş problemine dönüştürüleceğini tahmin ettikleri için bambaşka bir propaganda geliştirir ve adanın Mısır idaresine bağlanmasını teklif ederler. Fransa Hariciye Nazırı Moustiér, gayet açık şekilde, adanın Mısır'a bağlanmasıyla isyanın tamamen tasfiye edilebileceğini belirtir.⁷⁵

Âli Paşa, Fransa'nın önerisinin tartışma konusu bile yapılamayacağını söyler. Zira İsmail Paşa'nın, Girit'in, Mısır'a bağlanması hakkındaki ihtirasları uzun zamandan beri bilinmekte ve yakından takip edilmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla adanın, Yunanistan'a terk edilmesini kabul etmek kadar Mısır'a bağlanmasına ses çıkarmamak da imkânsızdır. Çünkü Girit'in, Mısır'a bırakılmasına itiraz etmemek, İsmail'in, hem padişah'tan hem de Babiâli'den daha güçlü olduğunu itiraf etmek anlamına gelir. Bu durum ise sultanın, Hristiyan tebaasının sorunlarını çözemeyerek meseleyi Mısır idaresine havale ettiği gibi bir zafiyet görüntüsünün ortaya çıkmasına sebep olacaktır.⁷⁷ Bir başka ifade ile adanın, Mısır idaresinin hâkimiyetine terk edilmesine yönelik Fransız projesi, Babiâli tarafından kesin cümlelerle gündem dışına itilir. Ancak Fransa'nın, Mısır yanlısı söylemi, İsmail Paşa'nın, taleplerini esnetmesi ve sonuna kadar direnmesine giden yolu da açmış olmalıdır. Nitekim İsmail Paşa, Girit İsyanı'nın yarattığı geniş diplomatik imkânların verdiği güvence ile Babiâli'yi zor durumda bırakacak yeni bir hamle daha yapar.

İsmail Paşa, Rusya ve özellikle Fransa'nın sunduğu desteğe, İngiltere'nin kararlı tutumunun eşlik ettiği elverişli diplomatik ortamın sağladığı emniyet ile Babiâli'nin taleplerine kayıtsız kalması halinde hedeflerine ulaşmak için kendi yöntemlerini geliştireceğini ifade ederek Girit'te bulunan Mısır askerinin geri çağrılabilirliğini belirtir.⁷⁸ Nitekim Girit'e giderek

⁷⁵ NA. FO. 78 / 1957, 29 Ocak 1867.

⁷⁶ NA. FO. 78 / 1957, 29 Ocak 1867; NA. FO. 78 / 1958, 6 Şubat 1867. İsmail'in, Girit ihtirasının, Babiâli'yi hayli rahatsız ettiği ve öfkeliendirdiği aşağıda görülecektir.

⁷⁷ NA. FO. 78 / 1957, 29 Ocak 1867.

⁷⁸ NA. FO. 78 / 1958, 13 Mart 1867.

adadaki isyanın bitirilmesi ile bizzat meşgul olan Âli Paşa, Mısır askerinin çekilmesinden kaynaklanan sıkıntıyı açıkça tespit edecektir.⁷⁹ Ancak İsmail Paşa, isyanın daha ilk günlerinden itibaren Mısır askerini Babiâli'yi tehdit etmeye aday bir şantaj olarak kullanmaya çalışmıştır. İsmail, Babiâli'nin talebini uzun süre geciktirdikten sonra adaya Mısır askerini göndermeye karar vermiştir. Sadarete gönderdiği yazıda hac mevsimi olduğu için askeri nakledecek gemilerin hacıların taşınmasında kullanıldığını ve bu yüzden geç kaldığını belirtmektedir.⁸⁰ Kısacası İsmail, en baştan itibaren Mısır askerini bir koz olarak kullanmış ve oldukça acil bir aşamada askerini geri çekmiştir.

İsmail Paşa'nın, isyanı bastırmak için Babiâli'nin ihtiyaç duyduğu askeri gücü zaafa uğratma planının altında Fransa'nın teşvikinin bulunduğu anlaşılıyor.⁸¹ Fransa'nın verdiği açık destek bir yana İsmail Paşa, İngiltere'yi de aynı çizgiye getirmek amacıyla kurnazca bir oyun planlar. İsmail, Babiâli ile görüşmek ve talep ettiği yeni hakları tartışmak üzere İstanbul'a gönderdiği Nubar Paşa'nın, Lyons'la da görüştüğünü ifade eder. Bu görüşmede elçinin Girit'teki Mısır askerinin geri çağrılmasından bahsettiğini ve İngiltere'nin talebinin kendisi için çok önemli olduğunu belirtir. Ancak elçi, bu istihbaratı aldıktan hemen sonra İskenderiye'deki konsolosuna bir yazı göndererek Nubar Paşa ile aralarında asla böyle bir konuşma geçmediğini ve İngiltere'nin, Mısır askerinin geri çağrılması gibi bir isteğinin olmadığını açık şekilde söyler. Elçi, İngiltere'nin, isyanın başından itibaren izlediği siyasetin değişmediği ve bu konuda Babiâli'yi rahatsız edecek hiçbir eylemde bulunmamaya dönük kararlılığının devam ettiğini açıklar.⁸²

Elçinin bu açık uyarısından daha önce aslında İsmail, kurmaya çalıştığı planın yürümeyeceğini anlamıştır. İsmail Paşa, Stanton'a, İngiltere'nin talimatlarının kendisi için hayati olduğunu ve diğer devletler Mısır askeri-

79 Türk geldi 1928: 112.

80 BOA. I. MTZ. (05), 20 / 822, Ek 3, 7 R. Evvel 1283 / 20 Temmuz 1866.

81 Girit İsyanı sona erdikten birkaç yıl sonra İsmail, Babiâli'nin en çok ihtiyaç duyduğu anda adadaki Mısır askerini geri çekmesinin altındaki temel sebebin Fransa'nın baskısı olduğunu itiraf etmek zorunda kalır. Hatta İsmail, Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın, 1868 yılının sonlarında savaşın eşiğine geldiği sırada da Fransa'nın, Yunanistan'a destek vermesi için kendisini zorladığını ancak bu tehdidi ciddiye almadığını belirtir. İsmail Paşa, 1869 yılında Babiâli ile yaşadığı ciddi sıkıntının altında da Fransa'nın isteğine uyarak Mısır askerini Girit'ten çekmesinin yattığını belirtecektir. NA. FO. 78 / 2139, 3 Haziran 1870.

82 NA. FO. 78 / 1960, 16 Nisan 1867.

nin Girit'ten çekilmesi için baskı yapsalar da İngiltere istemedikçe askerini geri çağırmayacağını ifade eder.⁸³ Konsolos, Lyons'un sözlerini neredeyse aynen tekrarlayarak İngiltere'nin, adadaki Mısır askerinin çekilmesi yönünde hiçbir talebinin olmadığını açıklar. Hatta bu kararın gelecekte Babiâli ile ilişkilerinde yaratacağı sıkıntıyı hatırlatarak İngiltere'nin, padişahın Mısır üzerindeki meşru hakları konusundaki hassasiyetinin sürdüğünü de berrak hale getirir.⁸⁴ İsyanın başında Fransa ve Rusya'nın siyasetine atıfta bulunarak Osmanlı bütünlüğü hakkındaki İngiliz kıskançlığını eleştiren Lyons'un, İskenderiye konsolosunu da etkilediği açıktır. Ancak her iki diplomatın da İsmail'e beklediği desteği sunmamasının altında caydırıcı bir etki bulunduğu belirtilmelidir. İngiliz başbakanı Lord Derby, İngiltere'nin, Giritli isyancılar ile Yunanistan lehine hareket etmeyeceğini ve isyanı, Osmanlı'nın iç meselesi olarak gördüğünü vurgular.⁸⁵ Kısacası İngiliz başbakanı, Paris Antlaşması'nın geçerliliğini yitirmeye başlamış bir belge olduğunu belirten Lyons'un düşüncelerine katılmadığını açıklamaktadır. Fakat elçi ile başbakan arasındaki fikir ayrılığı İngiltere'nin, Girit İsyanı sırasındaki kafa karışıklığına dolayısıyla İsmail'in arzu ettiği diplomatik fırsatların varlığına işaret etmektedir.

İsyanın yarattığı kaotik atmosfere, Fransa ve Rusya'nın açık desteği ile İngiltere'nin tedirgin siyasetinin eşlik etmesi, İsmail Paşa'yı açıkça teşvik ederken Babiâli'nin seçeneklerini de sınırlandırmıştır. Özellikle Fransa'nın, İsmail'e verdiği desteğin yanı sıra İngiltere'nin takındığı kararsız tavrın da Babiâli'yi hayli güç bir pozisyona sürüklediği açıktır.⁸⁶ Nitekim hariciye nazırı Fuad Paşa, İsmail'in temsilcisi olarak İstanbul'da bulunan ve Babiâli ile müzakereleri yürüten Nubar Paşa ile tamamen anlaşıldığını belirtir. Fuad Paşa, İsmail'in talep ettiği yasama hakkı ve gümrük vergilerinde düzenleme yapma yetkisinin bir ferman ile kayıt altına alınacağını haber vermektedir. Paşa, bu başlıklara ilave olarak İsmail'e, *hıdiv* unvanının verilmesinin planlandığı ve bu durumun İsmail Paşa'yı memnun edeceğinden emin oldu-

83 NA. FO. 78 / 1960, 15 Nisan 1867.

84 NA. FO. 78 / 1960, 27 Nisan 1867.

85 BOA. Irade / Girit, 256, 3 Zilkâde 1283 / 9 Mart 1867.

86 NA. FO. 78 / 1958, 26 Mart 1867.

ğunu da ilave eder.⁸⁷ Nihayet İsmail Paşa'ya, kendisini Mısır'ın içişlerinde neredeyse bağımsız bir konuma yükselten ve psikolojik olarak ülkesinin tek sahibi olduğunu ima eden *hıdivlik* unvanını da içeren 1867 tarihli fermanın ihsan edilmesinin önünde hiçbir engel kalmadığı açıklanır.⁸⁸ İsmail Paşa, kendisine *hıdivlik* unvanının verildiğini belirten fermanın "Mısır kal'asında kemâl-i debdebe ve ihtişâm ve... ihtirâm ile kırâ'at olunarak" halka ilan edildiğini haber vermektedir.⁸⁹

8 Haziran 1867'de ilan edilen ferman ile Babiâli-Mısır ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığını düşünmek yanlış sayılmamalıdır. Ferman ve ferman ile ihsan edilen *hıdivlik* unvanı, İsmail Paşa açısından ciddi bir psikolojik eşiğin aşılması anlamına gelmektedir. Nitekim İsmail Paşa yeni fermanı, hayal ettiği bağımsız Mısır hedefine ulaşmak için önemli bir aşama olarak yorumlayacaktır. Aslında Hıdiv İsmail'in böyle düşünmekte pek de haksız olmadığı belirtilmelidir. Şinasi Altundağ, 1867 tarihli fermanın ardından Hıdiv İsmail'in, Osmanlı Devletindeki diğer valilerden daha önemli ve güçlü bir pozisyona yükseldiğini vurgulamaktadır.⁹⁰ Dolayısıyla İsmail Paşa, kendisini adeta bağımsız bir konuma yükselttiğine inandığı fermanın sağladığı özerkliği sonuna kadar kullanmaya çalışacaktır. Ancak Girit İsyanı'nın, gündemden düşmesiyle Babiâli'nin, iktidarın sınırlarını Mısır'a doğru genişletmeye dönük hevesi ile karşılaşacaktır. Kaldı ki fermanın, İsmail Paşa'nın ihtiraslarını harekete geçirmesinden şüphelenen Fuad Paşa, fermanın ilan edilmesinden hemen sonra iki temel gerçeğin altını çizmek zorunda kalır. Fuad Paşa, *hıdiv* teriminin yalnızca bir unvandan ibaret olduğu ve özel bir anlam ifade etmediğini belirtir. Ayrıca yeni fermanın İsmail Paşa'nın statüsünde herhangi bir değişiklik yaratmadığını ve Osmanlı Devletinin diğer vilayetlerindeki valilerden farklı bir konumda olmadığını özellikle hatırlatır.⁹¹ Böylece Fuad Paşa, fermanın ilan edildiği günden itibaren merkezi idarenin egemenlik sınırlarına dönük hiçbir eyleme izin verilmeyeceğini ve yeni fermanın konjonktürel bir zorunluluktan kaynaklandığını kibarca ifade etmektedir.

87 NA. FO. 78 / 1960, 8 Mayıs 1867.

88 NA. FO. 78 / 1961, 13 Haziran 1867.

89 BOA. İ. MTZ. (05), 20 / 841, Ek 1, 24 C. Evvel 1284 / 23 Eylül 1867.

90 Altundağ, İA, c. V/2: 1116.

91 NA. FO. 78 / 1961, 13 Haziran 1867.

Fuad Paşa'nın uyarıları, Girit İsyanı'nı suiistimal ederek elde ettiği fermanı meşru bir çerçeve olarak kabul edecek ve Babiâli'den bağımsız hareket etmeye kalkışacak Hıdiv İsmail'in cezalandırılacağını haber vermektedir. Kısacası Babiâli'nin çaresizliğini kullanarak almayı başardığı fermanı, bağımsız Mısır'a giden yolda önemli bir adım gibi gören Hıdiv İsmail, aslında bürokratik iktidarın aktörlerinin yıllardır kendisine duyduğu güvensizliğe hizmet etmiştir. Nihayet Girit İsyanı'nın, yarattığı kaosun bitirilmesiyle Hıdiv İsmail'in ehlileştirileceği bir kampanya başlayacaktır. Böylece, padişahın ve bürokratik aygıtının, bütün Osmanlı toprağının tek sahibi olduğu hem hıdive hem de tüm dünyaya ispat edilecektir.

DAİRENİN DIŞINA ÇIKMA TELAŞI: BAĞIMSIZ MISIR HAYALİ VE BABİÂLİ

SÜVEYŞ KANALI'NIN AÇILIŞINA DAVET: HİDİV İSMAİL'İN AVRUPA SEYAHATI

Bağımsız Mısır'a ulaşmanın yanı sıra varlığının da en önemli garantisi olarak gördüğü Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak hıdiv için vazgeçilmez bir şarttır. Özellikle, Süveyş Kanalı'nın açılacağı 1869 yılının yaz aylarında Avrupa'ya yaptığı seyahat hem bağımsızlık hayali hem de kanalın varlığı ile birlikte Mısır'ın uluslararası sistemle daha güçlü bir şekilde bütünleşeceğini göstermesi açısından hayli ilginç bir örnek olma özelliğine sahiptir. Bu gezinin taşıdığı önemin ve anlamın tamamen farkında olan Osmanlı bürokrasisi ve yurt dışındaki Osmanlı temsilcilikleri, hıdivin karşılanışı esnasındaki protokol kurallarından devlet başkanları ile yaptığı mülakatlarda geçen konuşmalara varıncaya kadar bütün ayrıntıları yakından izlemeye çalışır. Nitekim bu gezinin ana duraklarından biri olan Berlin'e ulaştığında hıdiv, padişahın herhangi bir kulu ya da valisi gibi karşılanarak bağımsız bir ülkenin hükümdarı olduğunu ima edecek her türlü hareketten özenle kaçınılır. Berlin Sefareti'nden gönderilen yazıda Prusya kralının, hıdive, Osmanlı Devletinin bir valisi ve padişahın kulu gibi davrandığı özellikle belirtilir.¹ Kısacası 1866 yılında Sadowa Muharebesi ile Avusturya'yı mağlup eden ve kıta Avrupa'sındaki denge arayışlarında yeni bir sayfa açan güçlü Prusya Krallığı, şimdilik hıdivin bağımsızlık hayalini gerçekçi bulmadığını nazikçe ilan etmiş sayılır.

Prusya'nın, Osmanlı bütünlüğünden taviz verilmeyeceğine dönük bu açık uyarısından sonra hıdiv, Mısır'ın kadim dostu Fransa'ya geçer. Fransa, I. Napoléon'un işgalinden itibaren Mısır'ın, Avrupa'daki en önemli müttefiki ve bağımsızlık hayalinin en ateşli savunucusudur. Hatta Osmanlı-Mısır mücadelesinde açıkça ikincinin lehine davranmaktan çekinmez. Dolayısıyla Fransa ziyareti, hıdivin, bağımsız Mısır hayalinin desteklenmesi

1 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 865, Ek 1. 12 Haziran 1869.

ya da en azından kuvvetli bir müttefikin düşüncelerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Kaldı ki Fransa'nın vereceği cevap yalnızca Mısır açısından değil diplomatik manevra alanının sınırlarını görmek isteyen ve ardından hıdive yönelik daha kararlı bir tutum içine girmeyi hayal eden Osmanlı açısından da önemli olmalıdır.

Hıdivin, Paris'ten aldığı cevap, Prusya'nın yanıtı ile tamamen aynıdır. Fransa, Osmanlı bütünlüğünün tartışmaya açılmayacağı ve hıdivin, padişah ile iyi geçinmesi gerektiğini belirtir.² Fransız hariciye nazırı Lavalette, hıdivi açıkça ikaz ederek ne Fransa'nın ne de diğer büyük devletlerin yeniden bir Mısır meselesi ile ilgilenmek istediklerini belirtir. Hatta nazır daha da ileri giderek Mısır'ın güvenliğinin bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasıyla yakından ilgili olduğunu eklemeyi de ihmal etmez.³ Fransa'nın, hıdive yaptığı bu kesin ve açık uyarının İngiltere'nin tutumu ile yakından ilgili olduğu akılda tutulmalıdır. İngiltere, hıdivin, Paris'i ziyaretinden kısa süre önce padişahın otoritesinin ve Osmanlı toprağının bütünlüğünün asla sorgulanamayacağını belirtir.⁴

İngiltere'nin bu kesin tavrının da katkısı ile Fransa, seyahat güzergâhı içine Rusya'yı da alan hıdive, Osmanlı'nın düşmanı olan bir ülkeyi ziyaret etmesinin ciddi rahatsızlıklar yaratacağı imasında bulunur.⁵ Ancak Fransa, hıdive, gayet anlaşılır şekilde sultana itaat ve sadakatten asla vazgeçmemesi nasihatini verirken tamamen Osmanlı yanlısı bir eğilim içine de girmez. Nitekim hıdive, açık ikazlarda bulunan Fransa, Paris sefiri Cemil Paşa'ya, padişahın ya da Babıâli'nin, İsmail Paşa'ya, devletin herhangi bir valisi gibi davranamayacağı ve Mısır'ı da Osmanlı ülkesinin sıradan bir toprağı olarak göremeyeceğini belirtir.⁶ Böylece Hıdiv İsmail, padişaha sadık kalmaya⁷ davet edilirken Osmanlı toprağı olmakla birlikte Mısır'ın artık merkezi otoritenin tamamen kontrolü altına alınacak bir bölge olmadığı da anlatılmış olur.

2 NA. FO. 881 / 1890, No. 15, 24 Haziran 1869

3 NA. FO. 881 / 1890, No. 15, 24 Haziran 1869.

4 NA. FO. 881 / 1890, No. 13, 15 Haziran 1869. İngiltere'nin tavrından sonra Fransızlar, Hıdiv'e itaatkâr bir kul olarak Avrupa başkentlerini ziyaretinin ardından mutlaka İstanbul'a gitmesi gerektiğini de hatırlatırlar. NA. FO. 881 / 1890, No. 25, 8 Temmuz 1869.

5 NA. FO. 881 / 1890, No. 15, 24 Haziran 1869.

6 NA. FO. 881 / 1890, No. 44, 30 Temmuz 1869.

Fransa'nın, dengeli sayılabilecek ama aslında Mısır'ın özerk bir toprak parçası olduğunu nazikçe anlattığı siyaseti, hıdive dolaylı olarak sunulan bir destek anlamına gelir. Ancak Fransız yardımının, hıdivin umduğu ve Mısır'ı bağımsızlığa götürecektir kadar kuvvetli olmadığı da gayet açıktır. Kaldı ki Fransa bütün bu süreç boyunca İngiltere ile belki de Mısır meselesinin başlangıcından itibaren ilk defa gayet açık ve kesin bir ittifak arayışı içine girecektir. Dolayısıyla hıdivin, müstakil Mısır hayalinin gerçeğe dönüşüp dönüşmeyeceğinin test edileceği yer Paris'ten daha çok Londra'dır. Nitekim Fransa ziyaretinin ardından İsmail Paşa, Londra'ya geçer.

İngiliz hariciye nazırı Lord Clarendon, hıdivi uyarak padişaha itaat etmekten başka bir yola girmeyi asla düşünmemesi gerektiğinin altını çizerek. Clarendon Mısır'ın, Osmanlı Devletinden koparak bağımsız bir devlet şeklinde örgütlenmesinin bir yararı olmayacağı gibi Mısır'ın pek çok şey kaybedeceğini de ilave eder. Nihayet Mısır'ın, asayiş içinde gelişebilmesi ve Avrupa yayılmasına karşı direnebilmesi bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasına bağlıdır.⁷ Diğer bir ifade ile İngiltere'nin cevabı da Fransa'nın verdiği yanıt ile tamamen aynıdır.⁸ Hıdiv, Lord Clarendon ile yaptığı görüşmede padişaha sonuna kadar sadık kalacağı ve itaatten asla vazgeçmeyeceğini belirtir. İsmail Paşa, padişahın ve Babıâli'nin şüphelerinin anlamsız ve haksız olduğunu açıklar. Ayrıca mevcut statükonun dışında bağımsızlık gibi bir talebi olmadığını, yalnızca Mısır'da yapacağı ıslahatları daha kolay hayata geçirmek istediğini ancak Osmanlı idaresinin aşırı müdahalesinden rahatsız olduğunu dile getirir.⁹ Aslında hıdivin amacı Mısır'ı, Osmanlı hâkimiyetinin dışına çıkarmaktır. Ancak İngiltere'nin bu hayalin gerçekleşmesinin imkânsızlığına dönük açık tavrından ötürü İsmail Paşa, bağımsızlığa asla değinmez.¹⁰

İngiliz hariciye nazırı ile hıdiv arasında yapılan mülakattan sadece birkaç gün sonra Londra sefiri Kostaki Musurus Paşa, Lord Clarendon'dan

7 NA. FO. 881 / 1890, No. 16, 26 Haziran 1869.

8 NA. FO. 881 / 1890, No. 21, 2 Temmuz 1869; No. 29, 12 Temmuz 1869.

9 NA. FO. 881 / 1890, No. 20, 28 Haziran 1869.

10 Hıdiv'in, Fransa'ya yaptığı ziyaretten kısa süre sonra Paris'e uğrayan Nubar Paşa'ya, Lyons çok kesin ifadelerle bağımsız Mısır hayalinin büyük bir hata olduğunu açıklar. NA. FO. 881 / 1890, No. 37, 23 Temmuz 1869.

bir randevu alır. Clarendon, Hıdiv İsmail ile yaptığı görüşmeye padişahın bir kulu¹¹ olduğunu hatırlatarak başladığını Musurus'a nakletmek gereğini hisseder. Hatta Clarendon biraz daha ileri giderek hıdive, padişaha sadakati devam ettiği ve Mısır, bir Osmanlı toprağı olduğu sürece kendisinin de Mısır idaresinde kalacağını söylediğini, Musurus'a aktarır.¹² Böylece Clarendon'un, hıdiv ile sohbetine başlarken özenle seçtiğı sözcükler, konunun Avrupa siyaset çevrelerinde de bağımsızlık talebi ile ilgili olduğunun anlaşıldığını göstermektedir. İngiliz nazırın sözleri aynı zamanda İngiltere'nin Osmanlı bütünlüğüne yönelik konvansiyonel politikasının değişmediğini de gözler önüne serer. Kaldı ki hıdivin, ziyaretinden birkaç hafta önce İstanbul'daki elçisine gönderdiği yazıda da Clarendon açıkça, "Sultan hiçbir şekilde hükümetimizin kendisine olan saygısından ve devamlı şekilde sunduğumuz destekten şüpheye düşmemelidir"¹³ diyerek Mehmed Ali Paşa'nın ilk isyanından itibaren İngiltere'nin verdiği desteğin değişmediğinin altını çizmiş olur.

Clarendon'un, elçisi aracılığıyla vermek istediğı mesaj, İngiliz siyasetinin rengini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Öte yandan Clarendon'un, hıdiv ile görüşmesi hakkında, Musurus'a bilgi verirken seçtiğı cümleler, meselenin Osmanlı idaresi tarafından algılanış biçimine de ışık tutar. Hıdive, padişahın bir kulu olduğunun hatırlatılması İngiltere'nin, bu iktidar mücadelesinde tarafını seçtiğini ima eder. Ancak hıdive, sadakat ve itaatten ayrılmadığı sürece geleceğe ilişkin korku duymaması gerektiğinin belirtilmesi de Osmanlı'nın dolaylı biçimde uyarılması anlamına gelir. Diğer bir deyişle İngiltere, Osmanlı bütünlüğüne dönük hassasiyetinin değişmediğini göstermeye çalışsa da aslında hıdivin sıradan bir Osmanlı valisi olmadığını vurgulamaktadır. Bu ikazın altında yatan temel sebep ise hıdivin kendi vafıflığı hakkında hissettiğı endişedir.

İsmail Paşa, Clarendon ile yaptığı görüşmede Babiâli'nin kendisi aleyhinde İstanbul'da çevrilen bir takım entrikalara izin verdiği ve bu sebeple korku içinde olduğunu anlatır.¹⁴ Aslında Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır valiliğine getirilenlerin hemen hepsi, Osmanlı yönetimine karşı derin

11 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 867, Ek 1, 1 Temmuz 1869.

12 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 867, Ek 1, 1 Temmuz 1869.

13 NA. FO. 881 / 1890, No. 13, 15 Haziran 1869.

14 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 867, Ek 1, 1 Temmuz 1869; NA. FO. 881 / 1890, No. 39, 26 Temmuz 1869.

bir korku ve güvensizlik hissederler. Çünkü Mısır'da, ayrı bir devleti çağrıştıran bir yapının varlığı devam ettikçe Osmanlı hâkimiyet ve otoritesinin bütünlüğü daima sorguya açık kalacaktır. Dolayısıyla 19. yüzyıl boyunca Mısır, sürekli şekilde merkezi otoritenin kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır.¹⁵ Nitekim bu endişenin doğal sonucu olarak özellikle Mehmed Ali Paşa'nın, İstanbul'daki siyaseti öğrenmek için pek çok ajan görevlendirdiği ve kendi aleyhindeki en gizli planlardan bile haberdar olmaya çalıştığı anlaşılıyor.¹⁶ Kısacası hıdivin endişesinin kronik ve haklı bir gerekçeye dayandığını söylemek yanlış sayılmaz. Kaldı ki hıdiv, bu korkudan yalnızca Clarendon'a da bahsetmemiştir.

Hıdiv, Londra'ya gelmeden önce uğradığı Paris'te, İngiliz sefiri Lyons'a da, özellikle Babıâli'nin kendisini görevden uzaklaştırmayı çok istediği ve padişahı da ikna etmek için yoğun bir çaba içine girdiğini belirtir.¹⁷ Hıdiv, Lyons'a, en zor zamanlarda daima padişahın yanında olduğunu ve sadık bir kulun yapması gerektiği gibi her türlü desteği verdiğini söyler. İstanbul'a gidip bu sadakat ve itaati yine göstermeyi çok istediğini ancak Babıâli'nin padişahı kendi aleyhinde teşvik ettiğini belirtir. Bir başka ifade ile hıdiv, İstanbul'a gitmesi halinde sultan tarafından aşağılanmaktan ve görevden alınmaktan korkmaktadır.¹⁸ Kaldı ki İstanbul'daki, İngiliz elçi Elliot'un söyledikleri de hıdivin korkusunu anlamlı hale getiriyor. Elliot, Babıâli'nin, bazı gazeteleri hıdiv aleyhinde yazı yazması için yönlendirdiğini ve kendisine fermanlarla tanınan sınırı aşması halinde görevden alınacağı haberini yaymaya çalıştığını öne sürer.¹⁹

Elliot'un da haksız bulmadığı iddialarını desteklemek amacıyla hıdiv, Mısır'da çalışan ancak daha sonra kendisinin görevden uzaklaştırdığı iki ismin Osmanlı idaresi tarafından istihdam edildiğini belirtir.²⁰ Mısır idaresinde görev yapan Hasan ve Hurşid Paşalar, Hıdiv İsmail tarafından uzaklaştırılınca İstanbul'a dönerler. Bu iki ismin İstanbul'a döndükten son-

¹⁵ Hirszowicz 1972: 290-291.

¹⁶ BOA. HAT., 1218 / 47696, 20 Muharrem 1255 / 5 Nisan 1839.

¹⁷ NA. FO. 881 / 1890, No. 26, 9 Temmuz 1869.

¹⁸ NA. FO. 881 / 1890, No. 26, 9 Temmuz 1869.

¹⁹ NA. FO. 881 / 1890, No. 24, 30 Haziran 1869.

²⁰ NA. FO. 881 / 1890, No. 26, 9 Temmuz 1869.

ra orduda ve donanmada görevlendirildikleri görülmektedir.²¹ Dolayısıyla Hıdiv İsmail, kendisine muhalefet eden bu iki ismin Babıâli'nin iltifatını kazanmasını açıkça kendisini aşağılamaya yönelik bir hareket olarak değerlendirmiştir. Ancak Hıdiv İsmail'in asıl rahatsızlığı, kardeşi Mustafa Fazıl ve küçük amcası Halim Paşa'nın padişah tarafından yakın ilgi görmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat Âli Paşa, bu huzursuzluğun anlamsız olduğunu çünkü Hasan ve Hurşid Paşaların son derece sıradan makamlara atandıklarını söyler. Benzer şekilde, Mustafa Fazıl ve Halim Paşaların da padişah tarafından pek makbul görülmediklerini vurgular.²²

Âli Paşa'nın, bütün açıklamalarına rağmen hıdivin duyduğu bu derin korkunun ve şüphenin haksız olduğu söylenemez. İsmail, Mehmed Ali'den sonra Mısır tahtına oturan diğer akrabalarından farklı olarak daha enerjik ve kararlı şekilde bağımsız Mısır ideale sarılmıştır. Dolayısıyla hâkimiyetinin bölünmesinden ötürü zaten uzun yıllardan beri rahatsız olan Osmanlı merkez yönetimini, İsmail Paşa'nın politikaları daha kuvvetli bir tedirginliğe itmiştir. Nitekim İsmail'in, Avrupa başkentlerine yaptığı geziden önce ve hıdiv ile Osmanlı idaresi arasındaki ilişkilerin herhangi bir acil aşamada bulunmadığı 1868 yılında Babıâli'nin, hıdivi, Mısır tahtından uzaklaştırmanın çarelerini araştırdığı anlaşılıyor. Özellikle Âli Paşa, Hıdiv İsmail'in görevden uzaklaştırılması için Mısır'da bir karışıklık çıkarılmasını bile göze almıştır. Ancak İsmail'in, Mısır'daki güçlü pozisyonunu bildiği için izlenecek en doğru yolun Mustafa Fazıl Paşa'yı kullanarak Mısır siyasetine müdahale etmek olduğuna inanmıştır. Âli Paşa, bütün bu projenin daha kuvvetli hale gelmesi için İngiltere'nin ikna edilerek desteğinin alınmasını dahi hayal etmektedir.²³ Sadrazamın bu düşüncelerini Hıdiv İsmail'e bir suikast düzenlendiği ama hıdivin yara almadan kurtulduğu haberleri takip eder.²⁴ Nihayet İngiltere, bütün bu gelişmelerden sonra yeni bir Mısır

21 Hasan Paşa'nın, ordudaki görevi için bkz. BOA. İrade / Dahiliye, 595 / 41140, 4 R. Ahir 1286 / 14 Temmuz 1869.

22 NA. FO. 881 / 1890, No. 134, 30 Ağustos 1869. Amcası Halim Paşa'yı, Mısır'dan uzaklaştırmak istediğinde Hıdiv İsmail'in arzusunu Sultan Abdülaziz'in onayladığı hatırlanmalıdır. BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 852, 22 Ramazan 1285 / 6 Ocak 1869.

23 NA. FO. 78 / 2023, 6 Ekim 1868.

24 NA. FO. 78 / 2023, 6 Ekim 1868. Ayrıca hıdivin, suikasta uğrama kâbusu hakkında bkz. Landes 1958: 225-226.

mesalesi istemediğini ve İsmail'in görevden alınmasına sıcak bakmayacağını açıkça ifade etmek zorunda kalmıştır.²⁵ Böylece İngiltere, Osmanlı hâkimiyeti ve bütünlüğüne yönelik kıskançlığını vurgulasa da Mısır'ın, merkezi otoritenin doğrudan kontrolü altına alınmasına yönelik kuvvetli arzuyu onaylamadığını da berraklaştırmış olur.

İngiltere ve Fransa'nın, İsmail'in hayallerinin suniliğine ilişkin açık ama dengeli cevaplarının ardından hıdiv, 1869 gezisinin son durağı olan Rusya'ya geçmek ister. Yukarıda da belirtildiği gibi özellikle Fransa, Rusya ziyaretinin doğru olmadığını belirtir. Kaldı ki İngiltere de böyle kritik bir aşamada Rusya'ya yapılacak bir ziyaretin son derecede olumsuz yankıları olacağını hıdive açık bir şekilde anlatır.²⁶ İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'ya yapılacak ziyaretten duydukları rahatsızlık hıdivin, Kırım'da bulunan çarı ziyaret ederken İstanbul'a uğramadan doğrudan Kahire'ye geçeceğini belirtmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim her iki ülke de böyle bir eylemin açık bir meydan okuma gibi algılanacağından ve zaten kötü durumda olan Osmanlı-Mısır ilişkilerinin daha da içinden çıkılmaz bir hale geleceğinden korkmaktadırlar. Dolayısıyla Fransa ve İngiltere, İsmail'e, çarı asla ziyaret etmemesi tavsiyesinde bulunurlar.²⁷

Rusya ile Mısır'ın yakın ilişki içinde oldukları hatta Rusya'nın, Osmanlı'nın tasfiyesi üzerine inşa ettiği büyük stratejisine Hıdiv İsmail'in kısmen destek verdiği aşağıda görülecektir. Bu samimi diyalogun varlığından ötürü İngiltere ve Fransa, Rusya ziyaretinin yaratacağı sıkıntıyı görmüş ve hıdivi, seyahati iptal etmesi için baskı altına almıştır. Nihayet bu ortak girişimin doğal sonucu olarak hıdiv, çarı ziyaret etme fikrinden vazgeçerek Toulon üzerinden Mısır'a dönmeye karar verir.²⁸ Petersburg'daki Osmanlı temsilcisi Komnenos Bey, hıdivin, Livadya Sarayı'nda yaz tatilini geçiren çarı ziyaret etmekten vazgeçmesinin Rus yetkililer tarafından memnuniyetle karşılandığını haber vermektedir.²⁹

25 NA. FO. 881 / 1890, No. 39, 26 Temmuz 1869.

26 NA. FO. 881 / 1890, No. 26, 9 Temmuz 1869.

27 NA. FO. 881 / 1890, No. 26, 9 Temmuz 1869; No. 37, 23 Temmuz 1869.

28 NA. FO. 881 / 1890, No. 36, 23 Temmuz 1869; The Levant Herald, 24 Temmuz 1869. Hıdiv'in, 28 Temmuzda Mısır'a ulaştığı anlaşıyor. The Levant Herald, 9 Ağustos 1869.

29 BOA., I. MTZ. (05), 21 / 868, Ek 1. 16 Ağustos 1869.

Hıdiv'in, çarı ziyaret etmesi halinde bağımsız bir devlet başkanına uygulanacak protokolle karşılanacağı hatırlandığında Osmanlı elçisinin yorumu sorguya açık hale geliyor. Çünkü hıdivin, Kırım'da bizzat çar, veliaht prensler Michael ve Nicholas ile Rusya'nın, İstanbul elçisi İgnatyef tarafından karşılanması planlanmaktadır. Hatta hıdivin, Livadya Sarayı'nda, çarın onur konuğu olarak misafir edilmesi düşünülmektedir.³⁰ Rusya'nın, özellikle 1866 ve 1867 fermanlarından sonra Mısır'ı, neredeyse bağımsız bir ülke gibi görmeye başladığı gayet açıktır. İgnatyef, bu yeni durumun Avrupa siyasetini de derinden etkileyeceği ve artık tüm hesapların Mısır'ın da bağımsız bir ülke olduğu düşünülerek yapılması gerektiğini belirtmektedir. Rus elçiye göre Mısır, kendisinden yararlanılacak bir müttefik ya da zarar görülecek bir düşman haline gelmiştir ve Rusya, bu yeni durumu mutlaka lehine çevirmelidir.³¹ Bütün bu gerçeklerden sonra Osmanlı elçisinin sözleri oldukça abartılı görünmektedir. Dolayısıyla hıdivin, bu ziyareti iptal etmesinin İngiltere ve Fransa'nın tavrı ile yakından ilgili olduğunu söylemek yanlış sayılmaz.

Fransa ve İngiltere'nin baskısı ile Rusya gezisini iptal etse de Hıdiv İsmail'in 1869 yılındaki Avrupa seyahati, hem padişahın hem de Babiâli'nin kendisine duyduğu öfkenin daha da kalıcı hale gelmesini engelleyemez. Hıdiv İsmail, Avrupalı hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine davet etmek bahanesiyle çıktığı gezide aslında padişaha açıkça meydan okumuştur. Çünkü bağımsız bir hükümdarı bir ülkeye davet etmek o ülkenin sahibinin hakkıdır.³² Dolayısıyla Hıdiv İsmail, kanalın açılışına Avrupalı hükümdarları çağırarak (artık) kendinde bir *zâtiyet* olduğunu ima ederek padişaha olan sadakatini ihlal etmiştir. Böylece kendisinin Mısır'da, Osmanlı sultanının yanında/karşısında bir iktidar odağı olduğunu bütün dünyaya anlatmaya çalışmaktadır. Kaldı ki bu eylemin bir başkaldırı şeklinde değerlendirilmesinin aşırı yorum olmadığı İsmail'in, Mısır ordusunu güçlendirmeye dönük adımlarından da anlaşılabacaktır.

³⁰ The Levant Herald, 24 Temmuz 1869.

³¹ BOA. HR. TO., 290 / 59, 1 Haziran 1873.

³² BOA. AFT Evrakı, 3 / 48, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869.

Hıdiv'in güçlü ve modern bir ordu yaratmaya dönük girişimleri, Babiâli'nin en şiddetli itirazlarını davet eden ayrıntıların başında gelir. İsmail'in, Avrupa ve ABD'ye sipariş ettiği yaklaşık 200 bin iğneli tüfek ile yapımı Fransa ve Trieste tersanelerine havale edilen zırhlı gemilerin yanı sıra Mısır ordusunda istihdam edilen Amerikalı subaylar Mısır idaresinin hayali ve projesini şüpheyeye yer bırakmayacak şekilde ele verir. Kaldı ki Girit İsyanı'nın sebep olduğu sıkıntılı günlerde Hıdiv İsmail'in, Babiâli üzerindeki baskıyı arttırdığı ve padişahın yeni tavizler almaya çalıştığı hâlâ hatırlanmaktadır. Ancak talepleri padişah tarafından geri çevrilince hıdiv, üslup değiştirerek amacının bağımsızlık olmadığını ve kendisine tanınan imtiyazlardan fazlasıyla memnun olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.³³ Dolayısıyla hıdivin niyeti gayet açıktır ve sipariş edilen silahlar ve gemiler bağımsız bir devlet kurmaya dönük projenin detaylarıdır. Nitekim hıdivin amacının bağımsızlık olduğunu yalnızca Babiâli düşünmez. Ruslar da hıdivin amacının bağımsız bir Mısır devleti kurmak olduğunu itiraf etmekte herhangi bir sakınca görmezler.³⁴

Babiâli'nin yanı sıra bazı yabancı devletlerin de fark ettiği bağımsız Mısır idealine dönük olarak Hıdiv İsmail'in, Avrupa ülkeleri ve ABD'ye sipariş ettiği tüfeklerin bir kısmının yapımı tamamlanarak satın alınır. Benzer şekilde Fransa ve Trieste tersanelerine havale edilen gemilerin yapımı da sürmektedir. Babiâli'nin, tüfek ve gemi siparişlerini yakından takip ettiği anlaşılıyor. Âli Paşa tarafından gönderilen mektupta Hıdiv İsmail uyarılarak kendisine tanınan imtiyazda, Mısır ordusunun mevcudunun 30 bin ile sınırlandırıldığı ve satın alınması planlanan 200 bin tüfeğin iyi niyetli bir yoruma izin vermediği belirtilir.³⁵ Dolayısıyla tüfeklerin satın alınmasından vazgeçilmesi gerektiği gibi meşru sınırların ihlal edilmemesi adına zırhlı gemi siparişleri de iptal edilmelidir.³⁶ Çünkü Mısır, Osmanlı Devletinin stratejik bir parçasıdır ve Osmanlı toprak bütünlüğü bölgeyi de kapsadığı

33 NA. FO. 78 / 2076, 3 Ağustos 1869.

34 Basiret, Numro 377, 10 R. Evvel 1288 / 30 Mayıs 1871.

35 NA. FO. 78 / 2076, 2 Ağustos 1869.

36 "Papers of Ali Paşa, Grand Vizier and Foreign Minister of Abdülaziz," vol. 1, s. 19-21, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869. *The British Library, Asia, Pacific and Africa Collections, Letters Turkish, British Museum Oriental Manuscripts, No. 11876*. Bundan sonra "Papers of Ali Paşa."

için³⁷ bağımsız bir idarenin varlığını ima edecek hiçbir harekete izin verilemez.

Mısır'ın, sahip olduğu stratejik pozisyon sebebiyle Osmanlı hâkimiyeti açısından açık olan öneminin yanı sıra bölgenin kıskançlıkla savunulmasını zorunlu kılan ideolojik gerekçenin varlığı da akılda tutulmalıdır. Mısır'ın bağımsız bir ülke olması, Ortadoğu'da iki ayrı Müslüman devletin ortaya çıkması anlamına gelecek ve Hıdiv İsmail, kısa süre içinde tıpkı dedesi Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı gibi Suriye ve Filistin üzerinde de hak iddia etmeye kalkışacaktır. Âli Paşa'ya göre böyle bir tablonun sonunda savaş kaçınılmaz hale gelecektir.³⁸ Bir başka ifade ile hıdivin silahlanma faaliyetleri, hem siyasi hem de ideolojik olarak açık bir tehdit anlamına gelmektedir.

Hıdiv İsmail, tüfek ve gemi konusunda ikaz edilirken Osmanlı idaresi iddialarını Tanzimat'ın ruhu ile eşanlamli şekilde yasallık prensibi üzerine inşa etmeyi de ihmal etmez. Mehmed Ali ve ailesinin, bir hanedan şeklinde Mısır'ın sahibi olduklarını ilan eden 13 Şubat 1841 tarihli fermanla, Mısır askeri gücünün sayısı da 18 bin ile sınırlandırılmıştır. Ardından ihsan edilen 1866 ve 1867 fermanları ile Mısır ordusunun sayısı 30 bine yükseltilmiştir. Dolayısıyla Babıâli, hıdivi, sahip olduğu kanuni sınırlar içine itmeye çalışırken hukuki zemini hatırlatır ve uluslararası bir müdahaleye cevap oluşturmak adına iddialarını formel hukukun doğal sınırları içine alır.³⁹ Böylece Babıâli, Mısır'ın stratejik önemine atfen özellikle İngiltere'nin kararsız siyasi tutumunu bertaraf ederek Osmanlı yanlısı konvansiyonel İngiliz politikasının verdiği güvenceyi garanti altına almayı amaçlar. Kaldı ki Osmanlı toprak bütünlüğü, 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile Avrupa'nın garantisi altına alınmış ve Osmanlı Devleti, Avrupa Uyumu'nun bir parçası haline getirilmiştir.⁴⁰ Kısacası Mısır'ın devlet için önemi açıkça ortaya konulurken Osmanlı toprağının bütünlüğüne ilişkin vurgu, uluslararası bir belgeye atıfla daha güçlü bir meşruiyet çerçevesi içine alınmıştır.

37 BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869. Bu vesikanın yayınlanmış metni için bkz. Keçecizâde Reşad Fuad 1332: 359-364.

38 The Levant Herald, 23 Temmuz 1869.

39 NA. FO. 78 / 2076, 28 Temmuz 1869; NA. FO. 78 / 2076, 2 Ağustos 1869.

40 Beydilli 1999: 43; Shaw 2000 c.II: 180.

Osmanlı toprak bütünlüğünün Avrupa hukukuna referans edilerek tanımlanması ve Osmanlı toprağının bir parçası olması sebebiyle Mısır'ın da bu tanıma dahil olduğunun belirtilmesi, Osmanlı iktidarının uluslararası meşruiyetinin ima edilmesi anlamına gelir. Bu formülün sonucu olarak hıdivin, Avrupa ülkelerinden beklediği yardım ve desteğin yasal olmayacağı uyarısı dolaylı biçimde yapılmış olur. Fransa ile Mısır arasındaki dostluğun 19. yüzyıl boyunca güçlenerek devam ettiği anımsandığında aslında Babıâli'nin uyarısının hıdivin, Fransa'dan bekleyeceği desteği engellemeye dönük olduğu berrak hale gelir. Osmanlı Devlet adamına göre Mehmed Ali Paşa'nın bir aktör olarak siyasi denkleme dahil olması Fransa'nın eseridir.⁴¹ Mehmed Ali Paşa'ya destek veren Fransa şimdi de Hıdiv İsmail'i cesaretlendirmektedir. Nitekim Fransa'nın bu açık desteğinin verdiği cesaretle hıdiv, Babıâli'nin taleplerine sonuna kadar direnmeye çalışacaktır.⁴² Ancak Babıâli, uluslararası metinlere referans ederek Mısır'ın, Osmanlı ülkesinin bir parçası olduğunu anlatmaktadır. Dolayısıyla bağımsız bir devletin en önemli ayrıcalıkları arasında yer alan ordunun inşa edilmesi amacıyla silah ya da savaş gemisi almaya dönük teşebbüsler açıkça meşru sınırların ihlal edilmesi anlamına gelir.

Babıâli'nin, silah ve zırhlı gemiler konusundaki hassasiyetinin altın da yukarıda da ifade edildiği gibi, bağımsızlığa ulaşmakla silahlı güce sahip olmak arasındaki ilişki yatar. Her ne kadar Hıdiv İsmail, böyle bir amacının olmadığını söylese de aslında bütün rüyası Mısır'ı, Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmaktır ve bu amacı gerçekleştirmek için silaha başvurmak zorunda olduğunu iyi bilmektedir.⁴³ Hatta Mısır halkını bu amaç doğrultusunda seferber etmeye çalıştığı da açık bir gerçektir. Ancak ne uluslararası siyaset ne de Osmanlı idaresinin tutumu, (şimdilik) bu hayalin gerçekleşmesine izin vermektedir. Nitekim hıdiv, bu amacını gizlemek için söz konusu gemi ve silahların kendisine ihsan edilen fermanlara karşılık olarak padişaha sunulmak üzere hazırlanan hediyeler olduğunu söylemeye bile kalkışır.⁴⁴

41 BOA. HAT., 829 / 37501A, 25 Receb 1254 / 14 Ekim 1838.

42 The Levant Herald, 5 Ekim 1869. Fransa'nın desteğine duyduğu güvenle hareket eden Hıdiv'i, Stanton'un da cesaretlendirdiği anlaşılıyor. The Levant Herald, 27 Eylül 1869.

43 Crabites 1933: 94.

44 The Levant Herald, 16 Ağustos 1869.

Hıdiv İsmail'in, silah ve gemiler hakkında öne sürdüğü pek de inandırıcı olmayan savunma aslında meşru sınırları aştığını kendisinin de bildiğini göstermektedir. Ancak hıdiv, Babiâli'nin öfkesini azaltmak amacıyla makul olmayan bir bahane bulmayı denese de Osmanlı yönetiminin yapılanları büyük bir hata olarak görmesine sebep olan daha güçlü bir gerekçe vardır. Babiâli'ye göre Mısır, bir Osmanlı toprağı ise⁴⁵ Mısır askeri de Osmanlı ordusunun unsurlarından biri olarak kabul edilmek zorundadır.⁴⁶ Böylece Mısır askerinin Osmanlı ordusunun parçalarından biri olduğu vurgulanarak ordu ile bağımsızlık arasında kurulmaya çalışılan denklem tasfiye edilmeye çalışılır. Çünkü Mısır ordusunun takviye edilmesi anlamına gelen silah ve zırhlı gemiler Osmanlı hâkimiyetinin bölünmeye çalışıldığını ima etmektedir. Diğer bir deyişle, Memâlik-i Mahrûse'nin parçası olmasına karşın Mısır'da güçlü bir ordu kurmaya dönük girişimler, Hıdiv İsmail'in hayalini de şüpheye yer bırakmayacak şekilde açığa çıkarır.⁴⁷ Nitekim hıdivin, orduyu, yani bağımsız Mısır hayalini sağlamlaştırmak amacıyla Avrupa ve ABD'ye verdiği siparişler, özenle takip edilir.⁴⁸

Hıdiv'in, *Storhof* şirketine sipariş ettiği ve yapımı Trieste'de devam etmekte olan zırhlı korvetin, Trieste şehbenderi Rober Efendi tarafından yakından izlendiği anlaşıyor.⁴⁹ Şehbender, konu ile ilgili olarak Viyana sefaretine detaylı bilgiler vererek korvetin bütün özelliklerini açık şekilde anlatır. Rober Efendi, hıdiv tarafından Trieste tersanelerine sipariş edilen "zırhlı korvet her biri yüz ellişer çapında dört aded Armstrong topu ile techiz olunacaktır"⁵⁰ diyerek anlatımına son verir. Korvete ilave edilecek topların varlığı Akdeniz ve Kızıldeniz sahillerindeki istihkâmların güçlendirilmesi ve rediflerin orduya çağırılması gibi açıkça bir savaş hazırlığına çağrıştıran istihbarata eklendiğinde, Osmanlı-Mısır münasebetindeki

45 BOA. Y. EE. 90 / 13, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869.

46 Papers of Ali Paşa, vol. I, s. 19-21; The Levant Herald, 2 Eylül 1869.

47 NA. FO. 78 / 2075, 26 Haziran 1869.

48 NA. FO. 78 / 2076, 11 Ağustos 1869; Kevkeb-i Şarki, Nüsha 7, 10 Ramazan 1286 / 13 Aralık 1869.

49 BOA. HR. TO., 107 / 37, 10 Zilhicce 1870.

50 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 870, Ek 1, 10 Ağustos 1869. Viyana Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda korvete yapılan masrafların dışında, topların toplam maliyetinin 95 bin sterlin olduğu da ilave edilir. BOA. HR. TO. 107 / 37, 10 Zilhicce 1870.

olumsuz anılarla yüklü hafızanın yeniden harekete geçtiği söylenebilir. Kısacası Hıdiv İsmail, yoğun bir savaş hazırlığı içine girmiştir.⁵¹

Hıdiv'in, açıkça bir savaş hazırlığına girdiğini ima eden orduyu modernize etme ve güçlendirmeye yönelik faaliyetlerinin yanı sıra Mısır ordusunu Osmanlı etkisinden kurtarmaya çalıştığı da görülmektedir. Bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla Hıdiv İsmail'in, pek çok yabancı subayı Mısır ordusunda istihdam ettiği dikkati çeker. Bu subaylar arasında İngiltere ve Rusya'dan gelip Mısır ordusunda görevlendirilen Samuel Baker (Paşa)⁵² ile Charles Gordon (Paşa) ve Rus generali Fadeev'in önde gelen isimler olduğu söylenebilir. Baker, özellikle güney Sudan'ın fethi ile bölgedeki asayişin tamamen kontrol altına alınmasını sağlamıştır.⁵³ Baker'ın, Sudan'ın Ekvator bölgesindeki topraklarını fethetmeye dönük seferlerini meşrulaştırırken müracaat ettiği sözcük hayli ilginçtir. Baker, fetihlerini aklileştirirken Hıdiv İsmail'e Afrika'nın *medenileştirilmesi* için bu eylemlerin yapılmasının kaçınılmaz olduğunu söylüyordu.⁵⁴ Aşağıda görüleceği gibi kendisi ve ülkesinin Afrika'dan daha çok Avrupa'ya ait olduğunu düşünen ve Mısır'ın antik dönemdeki emperyal mazisine heyecanla sarılan Hıdiv İsmail'in, Baker'ın oryantalist tariflerine pek de antipati duymadığı açıktır. Baker'ın yanı sıra yine İngiliz ordusunda görev yapmış ünlü bir komutan olan Charles Gordon (Paşa) da hıdiv tarafından ekvator bölgesindeki toprakların fethi için görevlendirilmiştir. Gordon'un, Mısır'dan önce de benzer faaliyetler için Çin'de görev yaptığı görülmektedir. Bu görevinden ötürü kendisine *Çinli Gordon Paşa* da denilmiştir.⁵⁵

Baker ve Gordon'un yanı sıra Mısır ordusunda istihdam edilen Fadeev ise başkomutanlığa kadar yükseltilerek ordunun Rus talimi doğrultusunda yeniden organize edilmesine çalışmıştır.⁵⁶ 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Rusya ile Hıdiv İsmail arasında ortak düşman olarak kabul edilen

51 The Levant Herald, 21 Aralık 1869.

52 NA. FO. 78 / 2075, 19 Haziran 1869.

53 Morley 1908 c. II: 289; The Levant Herald, 20 Eylül 1869. Hakan Erdem ise Samuel Baker'ın, köle ticaretini önlemesi amacıyla hıdiv tarafından Yukarı Nil bölgesinde istihdam edildiğini belirtmektedir. Erdem 2004: 106.

54 Daniel 1966: 319.

55 Gordon'un, göreve getirilişi ve yaptıkları hakkında bkz. Long Bey 1892:182-184; Dunn 2005: 55.

56 Jesman 1958: 302; Dunn 2005: 46.

Osmanlı Devleti aleyhine çok yakın ilişkiler geliştirilmiştir.⁵⁷ Nitekim Hıdiv İsmail'in, Kahire ve İskenderiye'deki Rus konsoloslarla oldukça samimi bir dostluk içinde olduğu görülmektedir. Mesela hıdiv, Kahire'deki Rusya konsolosuna aşağı Mısır bölgesinde 14 bin feddan (1 feddan: yaklaşık 4200 metrekaare) büyüklüğünde bir arazi bağışlar. Hıdiv'in jestine Rusya'nın da benzer bir karşılık vermeye çalıştığı ve İskenderiye'deki Rus konsolosunun Hıdiv İsmail'e *St. Stanislaw Büyük Kordon*'unu taktığı görülüyor.⁵⁸ Ayrıca muhtemel bir Osmanlı-Rus Savaşı'nda Hıdiv İsmail'in, Rusya'ya destek vereceği söylentilerinin bütün Kahire'de yankılandığı da aşağıda görülecektir.⁵⁹ Dolayısıyla General Fadeev'in, Mısır ordusunda görevlendirilmesinin bu yakınlığın sonucu olduğunu düşünmek yanlış sayılmaz.

Mısır ordusunda gerçekten de önemli işler yapmış bu subayların varlığı bir yana Hıdiv İsmail'in askeri stratejisi içinde asıl önemli payı, Amerikan İç Savaşı'nın bitmesi ile kendilerine yeni istihdam bölgeleri arayan Amerikalı subaylar oluşturur.⁶⁰ Amerika'dan getirilerek Mısır ordusunda görevlendirilen Albay Stone, ordunun modernizasyonu ve yeniden yapılandırılmasında büyük rol oynamıştır.⁶¹ Benzer şekilde Yüzbaşı Mott da Mısır ordusunda önemli görevler üstlenen bir başka Amerikalı subaydır.⁶² Amerikalı subayların istihdam edilmesinin Mısır ordusunda etkin pozisyonlarda bulunan Fransızları çok rahatsız ettiği ve Amerikalıların gönderilmesi için hıdive baskı uyguladıkları anlaşıyor.⁶³ Hıdiv İsmail, Fransızların yerine Amerikalıların Mısır ordusunda görevlendirilmesinin altında yatan sebebi şu cümlelerle ifade etmektedir: "Fransız subaylar, Fransa harbiye nezaretine bağlı çalışmakta ve oradan emir almaktadırlar ancak Amerikalı subaylar doğrudan bana bağlılar ve benden emir alıyorlar."⁶⁴ Dolayısıyla hıdiv, Fransızların şikâyetini pek ciddiye almaz. Nitekim Hıdiv İsmail, Amerikalı subayların yardımı ile kur-

57 Cox 1953: 151-167.

58 The Levant Herald, 13 Temmuz 1869.

59 NA. FO. 78 / 2139, 27 Mayıs 1870.

60 Mısır ordusunda görevlendirilen Amerikalı subaylardan bazılarının isimleri, rütbeleri ve kendilerine ödenen maaş hakkında bkz. BOA. HR. SYS. 44 / 26, 11 Kasım 1870; Jesman 1958: 303-305.

61 Vatikotis 1961: 8.

62 Jesman, Yüzbaşı Mott'un yanı sıra 1869-1878 yılları arasında yaklaşık 48 Amerikalı subayın Mısır ordusu için çalıştığını belirtmektedir. Jesman 1958: 302-303. Bu konuda ayrıca bkz. Dunn 2005: 55-62.

63 NA. FO. 78 / 2139, 12 Mayıs 1870.

64 NA. FO. 78 / 2139, 4 Şubat 1870. Ayrıca bkz. Crabites 1933: 94-96.

maya çalıştığı yeni Mısır ordusuyla tatbikatlar düzenlemiş ve bu tatbikatları basın yoluyla bütün Avrupa kamuoyuna da duyurmaya çalışmıştır.⁶⁵ Tatbikatların, Amerikan basınında da yer bulması ise Mısır ile ABD arasındaki askeri yakınlığı ortaya koyan önemli bir ipucu gibi görünmektedir.⁶⁶

Bütün bu gelişmelerin Osmanlı yönetimini rahatsız etmesi ise gayet doğaldır. Ancak bu yapılanların ötesinde asıl önemli olan nokta, Amerikalı subayların Mısır ordusundaki istihdam ediliş biçimleri ile ilgili olmalıdır. Amerikalı subayların, Mısır ordusunun komuta kademelerinde görev yapan Türk, Arnavut ve Çerkes unsurun yerlerini almalarına özel bir önem verilmiştir.⁶⁷ Amerikalı subayların, özellikle Mısır ordusunun komuta kademelerine yerleştirilmesi, ordu içindeki hiyerarşik düzenin köklü bir değişim ve sarsıntıya tabi tutulmak istendiğini anlatıyor. Böylece Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin kaldırıcı konumundaki askeri yapının iç işleyişine müdahale edilerek Osmanlı otoritesinin zayıflatılması hedeflenir. Bu niyet o kadar berraktır ki ordu hiyerarşisini bölerek etkisizleştirmek amacıyla Amerikalı subayların komutasında iki yeni erkân-ı harb dairesi daha kurulur. Mevcuda eklenen bu iki yeni daire kısa süre sonra ordu içinde gerilime ve Türk subaylar ile yabancı meslektaşları arasında sorun yaşanmasına sebep olur.⁶⁸

Orduyu Mısırlılaştırmak uğruna atılan her adım aslında Tanzimat Dönemi'nin ideolojisi sayılabilecek kapsayıcı Osmanlıcılık düşüncesinin de tehdit edilmesi anlamına gelir. Ordudaki Osmanlı komutasının gevşetilmesine dönük eylemler, Mısır'daki Osmanlı iktidarının sigortası konumundaki askeri gücün, Osmanlı etkisinden kurtarılarak Osmanlı hâkimiyetinin de yok edilmesiyle eşanlamlıdır. Böylece Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren yerli unsurun Mısır ordusuna alınarak silahlı gücün Osmanlı egemenliğinden temizlenmesine yönelik projenin, farklı ve yeni bir aşamaya geçilerek devam ettirildiği söylenebilir. Mehmed Ali Paşa, ordunun Osmanlı etkisinde kaldığı sürece Mısırlıların kendilerine ait bir ülkeleri olduğunu iddia edemeyeceklerini vurgulamıştır.⁶⁹

65 BOA. HR. SYS. 488 / 2, Ek 2, 18 Ağustos 1869.

66 BOA. HR. SYS. 488 / 2, Ek 4, 3 Eylül 1869.

67 Basiret, Numro 67, 1 Safer 1287 / 3 Mayıs 1870.

68 Basiret, Numro 68, 2 Safer 1287 / 4 Mayıs 1870.

69 Marsot 1986: 59.

Hıdiv İsmail'in, Mısır ordusu üzerinden yaratmayı denediği Mısırlılık bilincinin, Babıâli'nin Osmanlı milleti rüyasına karşı bir itiraz olduğu açıkça görülür. Böylece Babıâli, Mısır'da uygulamaya konulan icraatın, iktidara ortak olma talebi ile yakından ilgili olduğuna inanır. Hatta 1860'lar ve 70'ler boyunca Osmanlılık fikri ile Mısırlılık düşüncesinin ciddi bir çatışma içine girdiği bile belirtilebilir.⁷⁰ Nihayet bu iktidar mücadelesinde öne geçmenin çarelerinden biri, Mısır ordusunun her türlü Osmanlı etkisinden kurtarılmasında görülür. Dolayısıyla bağımsız Mısır hayaline giden yolda ordunun ve Mısır milletinin inşa edilmesi önemli bir kavşağın dönülmesi anlamına gelir.

Hıdiv'in, silahlı gücü inşa etmek ve askeri mekanizma üzerinde mutlak hâkimiyet kurmak ile bağımsızlığa ulaşmak arasında kurduğu doğal ilişkinin sonucu, ordunun yanı sıra ilave bir silahlı gücün daha doğuşuna zemin hazırlar. Hıdiv, yakın koruması olarak görevlendirilecek bir polis birliği kurmayı amaçlar. Ancak kurulacak bu yeni silahlı birliğin varlığını meşru kılmak ve böylece İstanbul'dan yükselecek itirazı cevaplamak amacıyla İskenderiye'de bir belediye oluşturulacağı ve bu birliğin de belediyeye bağlı olacağı belirtilir. Yeni kurulacak İskenderiye Belediyesi için oluşturulması planlanan polis gücünün başlangıçta 150 kişiyi istihdam etmesi düşünülür. Seçilecek kişilerin 100'ü yerli Araplardan geri kalan kısmı ise İsviçreli, İtalyan ve Fransızlardan oluşacaktır.⁷¹ Hıdiv'in, kurulması planlanan belediye idaresi ve ona bağlı olarak çalışacak yeni polis teşkilatına destek sağlamak amacıyla İskenderiye'deki yabancı temsilciliklerle de yakın ilişki içine girdiği anlaşıyor.⁷² Fransız ve İtalyanların varlığı bir yana hıdiv, yeni kurulacak teşkilatta özellikle İsviçrelilere görev vermeyi düşünmektedir. Kardeşi Mustafa Fazıl ve amcası Halim Paşa'nın, Mısır ordusundaki ağırlığından endişe eden hıdiv, oluşturulacak yeni polis teşkilatının hassa birliği görevini üstlenmesini de planlamaktadır.⁷³

Hıdiv, yakın koruması olarak da çalışacak bu polis gücünün kurulması için Kahire'deki İsviçreli polis şefi Zurlinden'i görevlendirir. Zurlinden'in

70 Jankowski 1980: 229

71 The Levant Herald, 9 Ağustos 1869.

72 NA. FO. 78 / 2076, 29 Temmuz 1869.

73 The Levant Herald, 31 Ağustos 1869. Cole'e göre, Hıdiv İsmail'i, polis teşkilatını güçlendirmeye iten bir başka etken de toplumsal sınıfları ait oldukları yerde tutma isteğidir. (Cole 1999: 214)

görevi, yaklaşık 10 bin kişiden oluşması planlanan bu özel birlik için İsviçre'den adam toplamak ve kaydetmektir.⁷⁴ Nitekim yalnızca Cenevre kantondan yaklaşık 1000 kişiden oluşan bir grubun bu yeni kurulacak olan polis teşkilatında görev almak üzere kaydolduğu iddia edilir.⁷⁵ İsviçre Federasyonu başbakanı, bazı İsviçrelilerin bu işte görev almak üzere Mısır'a gittiklerini ancak rakamın bu denli yüksek olmadığını ve konunun araştırılması için Kahire'ye bir müfettiş gönderildiğini açıklar. Başbakan, federal yasalar gereği herhangi bir İsviçrelinin yabancı bir ülkenin silahlı gücünde muharip unsur olarak çalışamayacağını da vurgular.⁷⁶ İsviçre başbakanının yanı sıra Âli Paşa da konuyu yakından takip etmektedir. Âli Paşa, Mısır idaresi aksini iddia etse de yabancılardan oluşan ve tamamen Osmanlı kontrolünün dışında yeni bir muharip sınıfın kurulmaya çalışıldığını düşünmektedir. Hatta sadrazama göre, hıdivin bazı adamları, İsviçre'de bu iş için gönüllü kaydetmektedirler.⁷⁷

Osmanlı idaresinin ve yabancı temsilciliklerinin de yakından izledikleri bu yeni silahlı güç, hıdiv tarafından sıradan bir kolluk kuvveti gibi tanıtılmasına karşın aslında Mısır ordusunun yanında çalışacak ilave bir muharip sınıf gibi görünmektedir. Zira bu yeni ordunun yabancılardan oluşacak bir lejyon gibi tasarlandığı ve İsviçrelilerin yanı sıra İtalyanların da bu birliklerde istihdam edilmeye çalışıldığı dikkati çeker. Nitekim oluşturulacak yeni kuvvetin aynı zamanda muharip bir karaktere de sahip olacağını gören İsviçrelilerden bir bölümü olayın ayrıntısını öğrenince ülkelerine dönmüşlerdir.⁷⁸

Hıdiv'in bir kolluk kuvveti oluşturmak gibi masum ve *asayişe* dair icraatı, ordu içindeki hiyerarşik düzeni köklü bir değişikliğe tabi tutmaya dönük arzusu ile yan yana düşünüldüğünde hedefin Osmanlı egemenliğini yıprat-

74 The Levant Herald, 31 Ağustos 1869.

75 NA. FO. 881 / 1890, No. 126, 30 Ağustos 1869.

76 NA. FO. 881 / 1890, No. 126, 30 Ağustos 1869.

77 NA. FO. 78 / 2077, 17 Ağustos 1869.

78 NA. FO. 881 / 1890, No. 151, 10 Eylül 1869; No. 215, 10 Ekim 1869. Kurulması planlanan bu birlikte ağırlıklı olarak İtalyanların görev alacakları iddiası, hıdivin, Osmanlı ile yaşadığı bütün bu süreç boyunca Fransa ile birlikte -hatta ondan daha fazla- İtalya'dan destek gördüğü hatırlandığında pek de yanlış sayılmaz. Nitekim İtalya'nın, İstanbul'daki temsilcisi Kont Barbolani de devletin hıdivi gereğinden fazla şımarttığını kabul edecektir. NA. FO. 78 / 2078, 4 Kasım 1869.

mak hatta tasfiye etmek olduğu söylenebilir. Kaldı ki asâkir-i şâhânenin bir parçası olarak Mısır ordusunun yanında yabancılardan oluşan bir birlik kurma projesi, komuta kademesinin de mümkün olduğu kadar yabancı unsura terk edilmesi ile birlikte değerlendirildiğinde hıdivin niyeti daha berrak hale gelir. Böylece hıdiv, kendisine güven vermeyen Osmanlı etkisindeki askeri sınıfın yanına yeni bir ordu koyarak iktidarını sağlamlaştırmanın ve kaçınılmaz olarak gördüğü Osmanlı-Mısır savaşının provalarını yapmaktadır. Nitekim açıkça, Babîâli'nin teşviki ile padişahın kendisini görevden almaya kalkışması halinde sessiz kalmayacağını söylemekten çekinmez.⁷⁹ Hatta bu ideal uğruna orduyu Mısırlılaştırmak dolayısıyla müstakil Mısır hayalini takviye etmek için yoğun bir seferberlik başlatır ve yaklaşık 50 bin kişiyi silah altına almak için gerekli hazırlıkları yapar.⁸⁰ Böylece halk, Mısırlılık bilinci etrafında yeniden örgütlenecek ve ordudaki Türk etkisi de ortadan kaldırılmış olacaktır.

Seferberlik ile milletin inşası arasında kurulan denklemin doğal sonucu olarak hıdiv, 19. yüzyıldaki diğer milliyetçiliklerin yöntemini izleyerek ulus ile dil arasındaki yakın ilişkiyi fark eder. Bu düşünce ise orduda ve hükümet dairelerinde Türkçenin yerini Arapçanın alması ile sonuçlanır. Nihayet Mısır'da yapılan bütün bu icraatın altında yatan ana fikrin bağımsızlık olduğu, Osmanlı kamuoyunun da gözünden kaçmayacaktır. Hükümet dairelerinde ve özellikle orduda Türkçenin yerine Arapçanın kullanılmaya başlanması, bağımsızlık hayalinin en somut göstergesi olarak değerlendirilecektir.⁸¹

Türkçenin yerine Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesine yönelik çabaların Said Paşa döneminde başladığı dikkati çeker. Said Paşa döneminde başlatılan bu yenilik, Hıdiv İsmail'in, Mısır tahtına oturması ile birlikte daha sistemli ve kararlı bir aşamaya geçer.⁸² Ordu ile Mısır milletin inşası arasında kurulan denklem, Osmanlıcanın yerine Arapçanın kullanılmaya başlanması ile birlikte değerlendirildiğinde, hıdivin hayalinin

79 Levant Herald gazetesi, Iskenderiye'deki muhabirinden aldığı haberi sütunlarına taşır ve Hıdiv İsmail'in "Türklerle yaşadığınız zorluklarda ya rüşvet verirsiniz ya da dışlerinizi gösterirsiniz. Ben geçmişte hep rüşvet verdim bu defa dışlerimi göstereceğim" dediğini iddia eder. The Levant Herald, 19 Ekim 1869.

80 The Levant Herald, 30 Kasım 1869.

81 Basiret, Numro 2, 27 Şevval 1286 / 30 Ocak 1870. Milliyetçilik üzerine kalem oynatan pek çok yazar da milliyetçi ideolojinin hayati araçları arasında dil birliğinin vazgeçilmezliğine işaret eder. Bu konuda bkz. Anderson 1995: 52-62; Gellner 2007: 50; Smith 2004: 120.

82 Baer 1968: 150.

içeriği de tartışmaya yer bırakmayacak şekilde berraklaşır. Böylece sorunun, merkezi yönetim ile taşradaki idare arasında cereyan eden ve sıradan bir sıkıntı olmanın ötesine geçtiği anlaşılır. Kaldı ki Hıdiv İsmail döneminde Mısır ordusunun mevcudunun 25 binden yaklaşık 100 bine yükseltildiği anımsandığında bu yorum daha da makul hale gelmektedir.⁸³ Öte yandan, Mısır ordusunu güçlendirmek ve Osmanlı etkisinden kurtarmak için harcadığı çabanın yanı sıra bağımsızlığa ulaşmanın hayati başlıkları arasında gördüğü mali özerkliğe dönük ısrarı da hıdivin siyasi bir figüran olmaktan usandığını kanıtlamaktadır.

HİDİV İSMAİL'İN BORÇLANMA ARZUSU VE BABİÂLİ'NİN İNADI

Hıdiv İsmail'in, 1869 yılının yaz ayları boyunca Avrupa başkentlerine yaptığı seyahat, iki temel amaca yöneliktir. İsmail, bir yandan Süveyş Kanalı'nın açılış törenine Avrupalı hükümdarları davet ederken diğer taraftan borçlanma konusunda Avrupa'nın yardım ve desteğine müracaat eder. Osmanlı merkez yönetimi ile hıdiv arasındaki antipatiyi güçlendiren ve Babîâli'nin nüfuzunu Mısır'da da hissettirme arzusunun en açık şekilde tespit edildiği başlık, hıdivin aşırı borçlanmasıdır. Hatta bu satırlar arasında tartışılan ve 1869 yılı itibarıyla doruk noktasına çıkan Osmanlı-Mısır gerinliğinin ana fikrini de borçlanma ve onun üzerinden ima edilen iktidar mücadelesinin şekillendirdiği söylenebilir. Dolayısıyla Babîâli ile Mısır idaresi arasındaki mücadelede çözümü en zor olan ve iki tarafın da geri adım atmakta direndiği temel başlık borçlanmayla ilgilidir.

Hıdiv İsmail, dedesi Mehmed Ali Paşa'nın bıraktığı mirasa en çok sahip çıkan ve Mısır'ın, bağımsız bir ülke olmasına dönük hayale sadık kalan bir idareci olarak bu ideale ulaşmak için dedesinden farklı bir yöntemle başvurur. İsmail, Osmanlı ile doğrudan bir silahlı çatışmayı olabildiğince ertelemeyi düşünür. Ancak kaçınılmaz olan gün geldiğinde Mısır'ın, nihai mücadeleden galip çıkabilmesi için bütün alanlarda modern ve güçlü bir yapıya sahip olması gerektiğine inanır. Bu kabulün neticesi olarak Hıdiv

83 Cole 1999: 101. Öte yandan, Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır'ın oldukça zenginleşmesine ve fiyatlarda ciddi artış olmasına karşın Hıdiv İsmail'in askerlerin maaşlarında yüksek kesintiler yaptığı görülmektedir. Schölch 1981: 146; Goldschmidt-Davidson 2008: 252.

İsmail, Mısır'ın, her alanda ıslah edilmesi ve geliştirilmesi amacıyla büyük ölçekli yatırımlar başlatır. İsmail'in hayal ettiği Mısır'ın inşası, maliyeti yüksek bir projedir ve finansmanı ülkenin sınırsız denilebilecek şekilde Avrupa finans kapitaline açılmasıyla sağlanabilir.

Osmanlı Devletinin bir parçası olarak Mısır'ın borçlanması padişahı ve Babiâli'yi, iki mühim sebepten ötürü rahatsız eder. Bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ın, aldığı borçlardan ötürü iflasa sürüklenmesine seyirci kalınamaz. Fakat Sultan Abdülaziz ve Babiâli'yi öfkeliendiren asıl ayrıntı borçlanma şeklinin, hıdivin bağımsız bir ülkenin hükümdarı olduğunu çağrıştırmasıyla ilgilidir. Hıdiv İsmail, 1866 ve 1867 fermanlarından sonra yurt dışından alacağı borçlar için padişahın onayına gerek kalmadığını iddia ederken hem padişah hem de Babiâli tamamen aksini düşünürler. Hıdiv, bağımsız Mısır'a ulaşmak için gerekli hazırlıkların yapılmasının teminatı olarak gördüğü borçlanma hakkına sahip olduğunda ısrar ederken Osmanlı idaresi, padişahın onayına sunulmadan borçlanamayacağını ileri sürer. Böylece Babiâli, modern ve/veya bağımsız Mısır'ın inşasını engellerken hıdivi, padişahın iznine mecbur ederek bölgenin hâlâ merkezi otoritenin kontrolü altında olduğunu kanıtlamaya çalışır.

Padişahın ve Babiâli'nin, borçlanma konusunda hıdivi, merkezi otoritenin denetimine tabi hale getirmeye dönük ısrarının altında 1868 yılında Mısır idaresi tarafından alınan borç yatar. Babiâli, hıdivin imzaladığı son borç anlaşmasının padişahın onayına sunulmadan yürürlüğe girdiğini oysa önceki borçlanmaların tamamında İsmail'in borç anlaşmalarını padişahın iznine sunduğunu ileri sürer. Meselenin bu boyutunu berraklaştırmak amacıyla Âli Paşa, hıdive yazdığı mektupta, dış borca ihtiyaç duyulması halinde önceden yapıldığı gibi padişahın onayının mutlaka alınması gerektiğini vurgular.⁸⁴ Çünkü hıdivin iddiasının aksine Âli Paşa'ya göre 1866 ve 1867 fermanları ile Mısır'a, yabancı devletlerle doğrudan borç anlaşması imzalamak ya da bunun için gerekli müzakereleri yürütmek anlamına gelecek hiçbir imtiyaz verilmemiştir.⁸⁵ Kaldı ki hıdiv, yabancı ülkelerden aldığı borçlar sebebiyle Mısır'ın bugününü ve geleceğini ipotek altına koyma eği-

84 BOA. Y. EE. 90 / 20, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869.

85 BOA. Y. EE. 90 / 20, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869.

limindedir.⁸⁶ İsmail, göreve geldiği günden itibaren Mısır'ı, aşırı borç yükü altına sokmuş ve kısa sürede Mısır'ın borcu, Osmanlı Devletinin toplam borcunun yarısını aşarak 40 milyon sterline ulaşmıştır.⁸⁷

Âli Paşa, Mısır'ın borçları konusundaki hassasiyetini bütün sadaret yılları boyunca sürdürmüştür. Hıdiv İsmail, sınırsız şekilde borçlanma hakkı elde etmek için defalarca Babiâli'ye başvursa da Âli Paşa daima engel olmuştur. Nitekim Hıdiv İsmail, bu hakkı ancak paşanın ölümünden sonra elde edebilmiştir.⁸⁸ Blunt, Hıdiv İsmail'in borçlanma konusundaki ısrarının altında iki temel gerekçenin yattığına inanmaktadır. Yazara göre, Hıdiv İsmail'in göreve gelmeden önce spekülasyon faaliyetlerine yabancı olması önemli bir sebeptir. Ancak bir başka gerekçe daha vardır. Etrafındaki Avrupalı ve Mısırlı danışmanların kendisini doğu dünyasının en büyük hükümdarı yapma vaatleri, hıdivin borçlanma hırsını harekete geçiren bir diğer faktördür.⁸⁹ Fakat Osmanlı yönetimi açısından hıdivin borçlanmasının önemi, ekonomik boyutundan daha çok içerdiği politik anlam ile ilgilidir.

Babiâli'nin, Osmanlı toprağının bir parçası olarak Mısır'ın iflasa sürüklenmesini engellemeye dönük hassasiyeti bir yana meselenin asıl endişe veren tarafı İsmail'in, bağımsız bir ülkenin hükümdarı olduğunu çağrıştıracak biçimde padişahın ya da Babiâli'nin onayı olmaksızın borçlanma cesaretini gösterebilmiş olmasında saklıdır. Böylece mesele, iktisadi bir tartışma olmanın ötesine geçerek padişah/Babiâli ile hıdiv arasında gelişen ve Mısır'ın sahibinin tespit edilmesi ile ilgili bir içeriğe kavuşturulur. Nitekim tartışmanın tarafları bu durumun tamamen farkında oldukları için 1868 yılında yürürlüğe giren borç anlaşmasının altındaki imzanın Mısır'ın sahibini de işaret edeceğinden hareketle yepyeni ve hayli ilginç bir otorite mücadelesini başlatırlar.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Babiâli, gerek İsmail Paşa'nın gerek ondan evvelki Mısır valilerinin yabancı devletlerle imzaladıkları bütün borç

86 BOA. Y. EE. 90 / 20, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869.

87 NA. FO. 881 / 1890, No. 69, 16 Ağustos 1869; No 89, 17 Ağustos 1869.

88 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 898, Ek 1, 27 Receb 1289 / 30 Eylül 1872. Bu konuda ayrıca bkz. Güldeş 1999: 32-34.

89 Blunt 1922: 12. Mısır'ın, Hıdiv İsmail dönemindeki aşırı borçlanması hakkında ayrıca bkz. Goldschmidt – Davidson 2008: 253.

anlaşmalarını padişahın onayına sunduklarını belirtir. Ancak Hıdiv İsmail, uzun süreden beri yerleşik hale gelen bu uygulamayı adeta yok sayarak son aldığı borç için ne Babîâlî'nin ne de padişahın fikrini sormuştur. Âlî Paşa, özellikle Said Paşa'nın valiliği döneminde Mısır idaresinin bütün borç anlaşmalarını merkezi yönetime sunduğu ve borçlanmanın ancak Babîâlî'nin onayından sonra yapılabildiğini açıkça söyler. Böylece borç anlaşmalarının içindeki ağır şartlar hafifletilerek Mısır hazinesinin zarara uğratılması da engelleniyordu.⁹⁰ Dolayısıyla Osmanlı Devletinin en mühim parçalarından biri olan Mısır'ın geleceğinin alınan borçlar ile ipotek altına girmesi ve padişahın bu duruma seyirci kalması beklenmemelidir.⁹¹ Nitekim Babîâlî, Hıdiv İsmail'in fermanlarla kendisine tanınan sınırlara çekilmemesi halinde Mısır idaresinde değişikliğe gitme hakkı olduğunu açıkça söylemeyi ihmal etmez. Hatta Osmanlı idaresi kararlılığını o kadar kesin bir dille ifade eder ki Elliot'un tehdit dolu uyarısı da ciddiye alınmayacaktır.

Elliot, 1868 yılının sonlarında başlayan ve 1869 senesinin hemen başında düzenlenen Paris Konferansı ile Osmanlı lehine sonuçlanan Yunan krizini hatırlatır. İngiliz elçi, Avrupa kamuoyunun o meselede tamamen Osmanlı'yı haklı gördüğünü ve destek verdiğini belirtir. Oysa Babîâlî ile Hıdiv İsmail arasındaki mevcut probleme ilişkin hem İngiliz hem de Avrupa kamuoyu, hıdiv yanlısı bir ruh hali içine girmişlerdir.⁹² Ancak elçinin sözleri, Âlî Paşa'yı fazla etkilememiştir. Sadrazam, hıdiv ile yaşanan sıkıntıda Osmanlı kamuoyunun bütünüyle Babîâlî'ye destek verdiğini belirtir. Dolayısıyla Avrupa devletlerinden gelecek hiçbir baskının sonuç vermesi düşünülmemelidir. Çünkü hem Osmanlı yönetimi hem de kamuoyu hıdivin padişaha itaat ettirilmesini vazgeçilmez görmektedirler.⁹³

Babîâlî'nin, kamuoyunun varlığına da işaret ederek dile getirdiği hıdivin ıslah edilmesi arzusu tartışmanın, Mısır'ın ekonomik durumundan çok İsmail Paşa'nın mağlup edilmesi ile ilgili olduğunu kanıtlar. Bu niyet o kadar açıktır ki Avrupalı devletler, Babîâlî'nin tansiyonu yükselteceğinin tamamen farkındadırlar. Avrupalılar, sorunun Mısır'ın, merkezi idarenin

90 NA. FO. 78 / 2077, 17 Ağustos 1869.

91 NA. FO. 78 / 2077, 17 Ağustos 1869.

92 NA. FO. 78 / 2077, 16 Ağustos 1869.

93 NA. FO. 78 / 2077, 16 Ağustos 1869.

doğrudan kontrolü altına alınması hayali ile yakından ilgili olduğunu bilmektedirler. İngiltere Hariciye Nazırı Lord Clarendon, Elliot'a gönderdiği yazıda, İngiltere'nin daima padişahın Mısır üzerindeki haklarının önemli olduğuna inandığını belirtir. Ancak İngiliz Nazır, özellikle 1866 ve 1867 fermanlarından sonra Mısır'ın sıradan bir Osmanlı toprağı olmanın ötesine geçerek özel bir konuma yükseldiğini de ilave eder. Dolayısıyla Clarendon, Mısır'ı yeniden 1841 fermanındaki sınırlara çekmeye çalışmanın imkânsız olduğunu açıkça belirtmek zorunda kalır.⁹⁴

İngiltere, Babiâli'nin, İsmail Paşa'yı görevden almak ve 1866 ve 1867 fermanları ile tanıdığı imtiyazları geri çekmeye dönük hayaline katılmadığını anlatmaktadır. Nitekim Clarendon, biraz daha ileri giderek hıdivin görevden alınmasının son derece yanlış olacağını ve böyle bir davranışın ciddi sonuçlara yol açabileceğini ifade eder.⁹⁵ Diğer bir deyişle hıdivin sadık müttefiki Fransa'nın, Osmanlı açısından sıradan hale gelmiş Mısır yanlısı siyasetine bu defa İngiltere'nin şaşırtıcı desteğı eşlik eder. Fransa'nın, Mısır yanlısı tutumunun aksine İngiltere, Palmerston'dan itibaren Osmanlı yanlısı siyasetini uzun süre devam ettirerek hemen her türlü sıkıntıda Osmanlı bütünlüğü ve otoritesinin kutsallığını vurgulamıştır. Ancak bu satırlar arasında tartışılan sorun esnasında İngiliz siyasetinin güven vermeyen bir zemine gerilediğı ve nispeten hıdiv yanlısı bir çizgiye gelmek üzere olduğu dikkati çeker. İngiltere'nin, alışılanın tersine bu defa hıdiv yanlısı bir siyasi söyleme hapsolması, Âli Paşa açısından tam anlamıyla bir sürprizi ifade etmektedir. Nitekim sadrazam, Mehmed Ali Paşa'nın ikinci isyanı sırasında İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Ponsonby'nin izlediğı Osmanlı yanlısı siyaseti hatırlatarak Elliot'a, İngiliz siyasetindeki değışimin sebebini sorar. Elliot, İngiliz siyasetinin asla değışmeyeceğı ve padişahın egemenlik haklarının daima savunulacağı cevabını verir.⁹⁶

94 NA. FO. 881 / 1890, No. 99, 28 Ağustos 1869. İngiliz hariciye nazırının aynı içerikte bir raporu Viyana'daki elçisi Bloomfield'a da gönderdiği dikkati çekiyor. NA. FO. 881 / 1890, No. 100, 28 Ağustos 1869.

95 NA. FO. 881 / 1890, No. 99, 28 Ağustos 1869.

96 NA. FO. 78 / 2076, 3 Ağustos 1869. Elliot'un sözlerinin pek inandırıcı olmadığı Âli Paşa'nın yaklaşımından anlaşılıyor. Âli Paşa, hem İngiltere'nin hem de diğer Avrupa devletlerinin 1866 ve 1867 fermanlarına atıfla Mısır'ı, yarı bağımsız bir bölge gibi algılamalarına asla izin verilemeyeceğini söyler. Paşa, Avrupa devletlerinin bu iki fermanı değışmez bir statüko gibi görmelerinin meşru olmadığını açıklar. Âli Paşa'nın bu kararlı duruşu öylesine etkili olmuştur ki Elliot, hem padişahın hem de Babiâli'nin, Hıdiv İsmail'i cezalandırma ve bağımsızlık hayalini yok etmekten başka bir düşüncelerinin olmadığını söylemek zorunda kalmıştır. NA. FO. 78 / 2077, 17 Ağustos 1869.

Padişahın haklarını vurgulamakla birlikte hıdivin, artık siyasi bir varlık olduğunu belirtmesi İngiltere'nin, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tarif ettiği Osmanlı bütünlüğünden yana olan konvansiyonel politikasının değişime uğramak üzere olduğunu ima eder. Ancak İngiltere'nin, başta Âli Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamını (şimdilik) şaşkınlığa uğratan siyaset değişikliğinin bu sınırlar içindeki asıl önemi gösterilen kararlılıkla ilgili olmalıdır. Osmanlı devlet adamı sıklıkla başvurduğu güçlü bir müttefikin desteğinden mahrum kalsa da Mısır'ı, azami ölçüler içinde merkezi otoritenin kontrolü altına alma ısrarı ve azminden vazgeçmeyecektir. Kısacası Fransa'nın, Mehmed Ali ve ailesini desteklemeye dönük siyasetine İngiltere'nin kararsız tavrı ile sessizce ortak olmasına rağmen Babiâli, tezlerinden ödün vermeyecektir. Babiâli'nin direnmeye devam etmesi hıdive, Mısır'ın gerçek sahibini göstereceği gibi Avrupa devletlerine de Osmanlı'nın, hâlâ hayatta olduğunu ispat edecektir.

Babiâli, mutlak kararlılığı ve direnişinin yansıması olarak biraz daha ileri gider. Babiâli, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı ve hıdivin de padişahın sıradan bir valisi olduğunu kanıtlamaya çalışır. Osmanlı idaresi, sorunun çözümü için İsmail Paşa'nın, İstanbul'a gelerek sultana itaat ve sadakatini bildirmesi halinde ciddi bir adım atılmış olacağını belirtir.⁹⁷ Böylece hıdiv, etek öpmeye zorlanarak bir yandan Osmanlı kamuoyunun tatmin edilmesi, diğer taraftan Mısır'ın sahibi olduğunu iddia etmeye kalkışan şımarık bir valinin prestijinin yok edilmesi planlanmaktadır. Nitekim hıdiv, bu durumun tamamen farkında olduğu için İstanbul'daki muhaliflerinin varlığından bahsederek padişaha sadakatinin hâlâ devam ettiğini ancak bu şartlar altında İstanbul'a gelemeyeceğini açıklar.⁹⁸ Babiâli'nin, bu yeni girişimiyle hıdivi, siyasi bir figür olmaktan çıkarmayı amaçladığı o kadar açıktır ki hem İngiltere hem de Fransa, bu ziyaretin gerçekleşmesi halinde İsmail Paşa'nın aşağılanması hatta görevden alınması gibi bir ihtimalin varlığını açıkça vurgularlar. Özellikle Fransa'nın, bu konuda çok ciddi bir korkuya kapıldığı görülmektedir. Fransızlar, İstanbul'daki elçileri Bourée'yi, hıdive

97 NA. FO. 881 / 1890, No. 25, 8 Temmuz 1869.

98 NA. FO. 881 / 1890, No. 70, 9 Ağustos 1869.

yönelik aşağılayıcı bir eylemin meydana gelmemesini sağlaması için açık şekilde uyarırlar.⁹⁹

İngiltere ve Fransa'nın, hıdivin görevden alınmasına yönelik endişeleri ve Osmanlı yönetiminin, İsmail Paşa'yı aşağılama hırsını engellemeye dönük girişimlerinin aksine Rusya, bu meselede şaşırtıcı şekilde tarafsız kalacağını ilan eder. Komnenos Bey, Rusya'nın, Babîâli ile hıdiv arasında yaşananların sorumlusu olarak Avrupa devletlerini işaret ettiği ve uluslararası müdahale olmaması halinde sorunun kolaylıkla çözülebileceğine inandığını belirtir.¹⁰⁰ Rusya ile Mısır arasındaki yakın ilişkilerin varlığına rağmen Prens Gorçakof'un, tarafsız kalacaklarını belirtmesi bir yana aslında Babîâli de hıdivi görevden alarak yerine en güçlü aday olarak görülen Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır tahtına atanmasının pek gerçekçi olmadığını farkındadır. Nitekim Âli Paşa, böyle bir niyet taşımadıklarını açıkça beyan eder. Çünkü padişah, Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı hâlâ son derece olumsuz hisler taşımaktadır.¹⁰¹ Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa'nın, göreve getirilmesi ile Mısır idaresinin daha sağlıklı bir hale geleceği de kesin değildir.¹⁰² Dolayısıyla arzulanan tek şey, 1866 ve 1867 fermanları ile neredeyse yarı bağımsız bir konuma yükselen İsmail'i, yeniden 1841 sınırlarına çekerek merkezi otoritenin yetki alanını Mısır'a doğru genişletmektir. Kaldı ki Hıdiv İsmail de bu projenin tamamen farkındadır. İsmail, 1841 yılında ilan edilen fermandaki sınırlara çekilmesi halinde, 1866 ve 1867 fermanları ile verilen pek çok imtiyazı kaybedeceğini bilmektedir. Hıdiv İsmail'i, korkutan asıl konu ise 1841 fermanını kabul etmesinin ardından 1866 yılında yapılan veraset sistemindeki değişikliğin anlamsız hale gelecek olmasıdır.¹⁰³ Kısacası Babîâli, borçlanma ve Mısır bütçesi konusundaki ısrarıyla merkezileşme projesi için gerekli meşru bir tartışma zemini yaratmayı denemektedir.

Mısır'ın mali durumu üzerinden yürütülen ama gerçekte otoritenin ve iktidarın adresinin belirlenmesine yönelik mücadelede Babîâli'nin, mutlak bir kararlılık içinde olduğu çok açıktır. Kaldı ki Elliot da hıdivin, kendi-

99 NA. FO. 881 / 1890, No. 96, 26 Ağustos 1869.

100 NA. FO. 881 / 1890, No. 102, 25 Ağustos 1869.

101 NA. FO. 78 / 2077, 16 Ağustos 1869.

102 NA. FO. 78 / 2077, 17 Ağustos 1869.

103 NA. FO. 881 / 1890, No. 103, 29 Ağustos 1869.

sinden beklenenleri yapmaması halinde Osmanlı yönetiminin meseleyi daha da büyötmekten asla çekinmeyecek bir tutum içine girdiğini belirtir.¹⁰⁴ Babîâlî'nin beklentisi ise gayet berraktır. Hıdiv, borçlanma ve Mısır bütçesinin, merkezi otoritenin onayına sunulmasına itiraz etmemeli, dolayısıyla padişahın, Mısır'daki hâkimiyetinin sorgulanamayacağını kabul etmelidir. Nitekim Âlî Paşa, başta bu iki konu olmak üzere silah ve gemi alımı ve yabancı devletlerle doğrudan müzakere yapılması gibi başlıklarda hıdive hitaben son derece ağır bir mektup yazar. Âlî Paşa, mektubunda Mısır'ın tek sahibinin Osmanlı sultanı olduğunu özellikle vurgular.¹⁰⁵ İsmail Paşa, Babîâlî'nin taleplerini karşılayacağına dair güvence vermese de nazik bir cevap mektubu ile karşılık verir. Hatta cevap mektubunda padişaha mutlak bir bağlılık ve itaat içinde olduğunu belirterek en kısa zamanda huzura çıkmak istediğini de ilave eder.¹⁰⁶

Bu nazik cevap mektubunun tatmin edici bir içeriğe sahip olmadığı açıktır. Ancak bu eksiklik bir yana asıl hedef İsmail Paşa'yı, mutlak bir sadakat ve itaate mecbur etmektir. Dolayısıyla sadrazamın amacı, padişahın ve onun bürokratik aygıtı olan Babîâlî'nin, hâkimiyetin biricik sahibi olduğunu hıdive kabul ettirmektir. Bu niyet o kadar berraktır ki hıdivin, İstanbul'daki muhaliflerinin varlığına atfen padişahı ziyaret etmekten çekindiğini belirtmesi ve bu fikrin, İngiltere ve Fransa tarafından da paylaşılmasına karşın Âlî Paşa, İsmail'in, İstanbul'a gelerek Abdülaziz'e hürmetini bildirmesinde ısrar eder.¹⁰⁷ Yukarıda belirtildiği gibi aslında hıdiv de İstanbul'a gelmeyi arzu etmektedir. Fakat Hıdiv İsmail, bu ziyaret sırasında 1866 yılında ilan edilen fermanla değiştirilen veraset sisteminin yok edilmesinden endişe etmektedir. Çünkü bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde Hıdiv İsmail'in en büyük iktisadî rakibi olan Mustafa Fazıl Paşa veya Halim Paşa'nın, Mısır tahtına atanması potansiyel bir tehlike olmanın ötesine geçecektir.¹⁰⁸ Nitekim Fransa, Babîâlî'nin amacının Mısır'ı doğrudan kontrol etmek olduğunun

104 NA. FO. 78 / 2077, 16 Ağustos 1869.

105 BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869.

106 NA. FO. 881 / 1890, No. 73, 17 Ağustos 1869 ve No. 74, 17 Ağustos 1869.

107 NA. FO. 78 / 2077, 23 Ağustos 1869; NA. FO. 78 / 2077, 30 Ağustos 1869.

108 Ancak Stanton, Hıdiv'in bu kaygısının tamamen anlamsız olduğu ve bugün yaşanan sorunun da daha öncekiler gibi İsmail'in rüşvet kozuna başvurusuyla kolayca çözüleceğine inanmaktadır. NA. FO. 881 / 1890, No. 72, 15 Ağustos 1869.

tamamen farkındadır. Fransız hariciye nazırı, İngiltere'nin Paris sefiri Lord Lyons'a, "Mısır'daki bugünkü yapının Avrupa'nın katkısı ile oluştuğu ve ilgili devletlere danışmadan Babiâli'nin tek taraflı olarak hıdivi görevden almaya kalkışmasının vahim neticelere yol açacağını" açıklar.¹⁰⁹

Fransa'nın, tehdit dolu bir üslupla anlatmaya çalıştığı şey, Mısır'ın statüsünün, Mehmed Ali Paşa'nın isyanına son veren Londra Antlaşması ve 1841 tarihli fermanla kayda geçirilen şartlardan ibaret olmadığıdır. Kısacası Fransa, 1841 tarihli fermanın kurucu bir metin olduğunu teslim etmekle birlikte 1866 ve 1867 fermanları ile yeni bir statüko yaratıldığını ve artık referans olarak bu iki belgenin kabul edilmesi gerektiğini ifade etmeye çalışır. Fransa, Babiâli'nin, 1841 tarihli fermana atıfla son iki fermanı yok sayarak hıdivi borç anlaşmaları ve Mısır bütçesini, merkezi otoritenin onayına sunmaya zorlamasını kabul edilemez bulur. Bu düşünceden hareketle Fransız hükümeti, Bourée'ye, Babiâli'nin isteklerine direnmesi için hıdive sonuna kadar destek vermesi talimatını gönderir.¹¹⁰

Fransa'nın, Hıdiv İsmail'e sunduğu güvence, Mısır ile ilişkilerinin, hâlâ ontolojik bir niteliğe sahip olduğu izlenimini vermekle birlikte 19. yüzyılda Osmanlı'nın siyaseti belirleme kabiliyetinin devam ettiğini de açığa çıkarır. Çünkü Fransa'nın iddia ettiği gibi ana fikir Babiâli'nin, Mısır'ın statüsünü, 1841 fermanı ile belirlenen çizgiye geriiletme istemesiyle ilgilidir. Hatta şartlar izin verirse Babiâli, Mısır'ı, Mehmed Ali Paşa'nın var olmadığı günlerdeki gibi merkezi otoritenin (nispeten) doğrudan kontrolü altına alabileceğini dahi ümit etmektedir.

1841 tarihli fermanın da merkezi idareye Mısır'ı doğrudan kontrol altına alma yetkisi verdiği düşünülmemelidir. Çünkü bu ferman ile Osmanlı sultanı, Mehmed Ali Paşa'ya ırsî valilik hakkı tanımayı (mecburen) kabul ederek Osmanlı ülkesinde yeni bir hanedanın varlığını onaylamıştır. Bu durumun 19. yüzyıl boyunca Osmanlı siyasetinde tamir edilemez bir meşruiyet sorunu yarattığı gayet açıktır. Dolayısıyla padişahın ve Babiâli'nin, Mısır'ı doğrudan kontrol altına almaya dönük ihtirasının altında bu varlık

109 Nazırın sözlerine Lyons'un sessiz kalması, İngiltere'nin fikrinin de Fransa ile kısmen benzerlik gösterdiğini anlatıyor. NA. FO. 881 / 1890, No. 82, 19 Ağustos 1869.

110 NA. FO. 881 / 1890, No. 118, 2 Eylül 1869 ve No. 119, 3 Eylül 1869.

sorunun yarattığı nazik durumun yattığı akıldaki tutulmalıdır. Nihayet Girit İsyanı'nın etkisiyle ihsan edilen 1866 ve özellikle 1867 tarihli fermanlar ile Mısır'ın görece özerk pozisyonu biraz daha güçlenmiştir. Bu yeni yapı, padişahın ve Babiâli'nin rahatsızlığını daha da arttırmıştır. Kısacası Osmanlı idaresinin bu konudaki ihtirası çok açıktır. Nitekim Fransa ile aynı cümleler ve kesinlikte olmamakla birlikte İngiltere de statükoyu belirleyen çerçevenin 1866 ve 1867 tarihli fermanlar olduğunu söyler. Clarendon, bu metinlerle belirlenen sınırların Avrupalı devletlerin görüşü alınmadan değiştirilemeyeceğini de vurgulamak zorunda kalır.¹¹¹

İngiliz nazırın sözleri, Âli Paşa'ya bir cevap niteliği taşımaktadır. Çünkü Âli Paşa, diplomatik müdahalenin sınırlarını daraltmak amacıyla fermanların tek taraflı metinler olduğunu iddia etmektedir. Bir başka deyişle sadrazam, padişahın fermanları feshetme ya da değiştirme yetkisinin saklı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır.¹¹² Nihayet bu noktadan itibaren Avrupa devletleri ile Osmanlı arasındaki fikir ayrılığı, Babiâli'nin direnişine ve Hıdiv İsmail'in terbiye edilmesine dönük güçlü arzusunun gerçekçi olup olmadığının test edilmesine sebep olacaktır.

Hıdiv İsmail'in silah alımı ve zırhlı gemi siparişi gibi konularda taviz vermeye hazır olduğunu ima eden bir çizgiye gerilemesine rağmen Babiâli'nin, borç anlaşmaları ve Mısır bütçesinin, İstanbul'un onayına sunulmasına dönük ısrarını sürdürmesinin altında iki temel gerekçe yatar. Babiâli, bu iki tartışmalı başlıkta hıdivin her türlü eylemini kendi onayı altına alarak Mısır'ın statüsünü yeniden 1841'deki seviyeye indirecektir. Ayrıca İsmail Paşa, Mısır'daki faaliyetleri için muhtaç olduğu maddi kaynaklardan da mahrum edilecektir. Böylece Mısır'ın, Osmanlı Devletinden kopacağı güne yönelik olarak yapılmaya çalışılan bütün projelerin finansmanı da engellenmiş olacaktır. Nitekim bu iki temel uyumsuzluk maddesi, Babiâli tarafından o denli önemsenir ki Âli Paşa, açıkça bu iki şartı kabul

111 NA. FO. 881 / 1890, No. 109, 2 Eylül 1869. Elliot da 1866 ve 1867 tarihli fermanların Avrupa'nın garantisi altında olduğunu ve Avrupa devletlerine danışılmadan fermanlarda herhangi bir değişiklik yapılamayacağını söyler. Ancak Clarendon'a gönderdiği raporda, hıdivin, Avrupa devletlerine güvenerek inadını sürdürmesinin vahim sonuçlara yol açabileceğini vurgulamayı da ihmal etmez. NA. FO. 78 / 2077, 5 Eylül 1869.

112 NA. FO. 881 / 1890, No. 109, 2 Eylül 1869.

ettiğini bildirmeden hıdivin, İstanbul'a gelmesinin bir anlamı olmayacağını söyler.¹¹³

Babîâli'nin, geri adım atmak niyetinde olmadığını ilan ettiği bu iki başlığa yönelik tavrı, Mısır idaresini yeni bir hukuki çerçeve ile tekrar merkezi denetime almaya dönük arzusunun açık bir yansımasıdır. Bu çerçeve ise bahsedilen iki sorunun çözümü için 1841 fermanına dayanarak yeni bir yorum yapılması anlamına gelir. Kısacası Babîâli, borç anlaşmaları ve Mısır bütçesinin kendi onayına sunulmasında ısrar ederek aslında 1866 ve 1867 fermanları ile hıdive tanınan görece özerk idareyi tersine çevirmeyi hayal etmektedir. Bu hedef o kadar açıktır ki hıdiv, son iki ferman ile ihsan edilen imtiyazların geçerli olduğu ilan edilmedikçe İstanbul'a gitmeyeceğini söylemek zorunda kalmıştır.¹¹⁴

Hıdiv'in, Babîâli'nin ısrarına direnişi ile yukarıda bahsedilen İngiliz ve Fransız siyasetleri arasında yakın bir benzerlik söz konusudur. İngiltere de Mısır'ın statüsünü belirleyen iki temel belge olarak 1866 ve 1867 fermanları ile tayin edilen sınırların değiştirilmesine izin verilemeyeceğini zaten açıklamıştır. Hatta İngiltere, bu iki belgenin uluslararası niteliğe sahip olduğu ve ilgili taraflara sorulmadan herhangi bir değişiklik yapılamayacağını da vurgulamıştır. Âli Paşa ise bu tespitin ancak 1841 fermanı için geçerli olduğunu son iki fermanın ise tek taraflı olarak ilan edildiğini bir defa daha söyler. Paşa, bir adım daha ileri giderek İngiliz sistemi ile Osmanlı yönetim biçimi arasında bir paralellik kurar. Sadrazam, "İngiliz parlamentosu yaptığı bir kanunu değiştirme hakkına sahip ise Osmanlı sultanı da ilan ettiği bir fermanı değiştirme yetkisine sahiptir" der.¹¹⁵

Sadrazamın sözleri, İngiltere'nin, Babîâli'ye yaptığı uyarının beklenen etkiye yol açmadığının ispatı olmalıdır. Nitekim Elliot, sahada olmanın verdiği avantajla Babîâli'nin istikrarlı duruşunu daha yakından izleme fırsatı bulur. Clarendon'un, (şimdilik) hıdiv yanlısı siyasetine karşın Elliot, daha ılımlı hatta Osmanlı yanlısı bir çizgide seyreder. İngiliz elçi, hem sul-

113 NA. FO. 881 / 1890, No. 121, 4 Eylül 1869.

114 NA. FO. 881 / 1890, No. 124, 5 Eylül 1869.

115 NA. FO. 881 / 1890, No. 109, 2 Eylül 1869.

tanın hem de Babiâli'nin inatçı bir pozisyonda olduklarını vurgulayarak yapılacak hiçbir baskının sonuç vermeyeceğini söylemektedir. Dolayısıyla borçlanma ve bütçe konusunda Osmanlı yönetiminin inatçılığını yumuşatmak neredeyse imkânsızdır.¹¹⁶ İngiliz elçi, tespitlerini biraz daha ilerletir. Elliot, Londra'nın düşüncesinin aksine 1866 ve 1867 fermanlarının hıdivin iddia ettiği gibi İstanbul'a danışmadan sınırsızca borçlanma hakkı tanıdığı konusunda ciddi şüpheleri olduğunu da kayıt altına alır.¹¹⁷ Elliot'un sözleri ve Babiâli'nin değişmez tutumu, İngiliz siyasetine yavaşça etki etmeye başlar. Clarendon, fermanlara ilişkin tavrını muhafaza ettiğini söylemekle birlikte sorunun çözümünün, İstanbul'a giderek hıdivin padişaha itaat ve sadakatini bildirmesine bağlı olduğunu gayet kesin cümlelerle ifade eder.¹¹⁸

İngiltere'nin kısmen dengeli gibi görünen bu yaklaşımı aslında Babiâli'nin, Mısır meselesinin başladığı andan itibaren alışık olduğu destekten hâlâ mahrum olduğu anlamına gelir. Clarendon'un, 1866 ve özellikle 1867 fermanları ile yaratılan yeni çerçevenin değiştirilmesine asla izin verilemeyeceğini açıklaması, yukarıda ifade edildiği gibi Babiâli açısından büyük bir sürprizdir. 1867 fermanının hıdive, herhangi bir onaya ihtiyaç duymadan borçlanabilme hakkı tanıdığına yönelik İngiliz yorumu¹¹⁹ sorunun yeni ve daha zor bir aşamaya sıçramasına zemin hazırlar. Babiâli'nin hayalleri ve tezleri ile bütünüyle zıt bir siyasetin izlendiğini ispat eden bu tavır, Osmanlı idaresinin mutlak bir direniş içine girmesiyle sonuçlanacaktır. Bu itiraz yalnızca İngiltere'ye değil aynı zamanda bütün Avrupa'ya karşı seslendirilmiş olacaktır. Çünkü İngiltere'nin, bu iki başlıkta Fransız siyaseti ile neredeyse tamamen benzeşmesi, kıta Avrupa'sındaki diğer devletlerin de bu ikiliye refakati ile sonuçlanır. Hatta Mehmed Ali Paşa'nın, her iki isyanı boyunca Osmanlı bütünlüğünü kıskançlıkla savunan Avusturya bile müesses nizama dönük sarsılmaz inancını terk ederek Fransız-İngiliz ittifakına samimi bir destek sunacaktır.

116 NA. FO. 78 / 2077, 24 Ağustos 1869.

117 NA. FO. 78 / 2077, 5 Eylül 1869.

118 NA. FO. 881 / 1890, No. 116, 2 Eylül 1869.

119 NA. FO. 78 / 2077, 16 Ağustos 1869.

Metternich'in, Mehmed Ali Paşa'nın her iki isyanında da Osmanlı bütünlüğünü kışkırtarak savunduğu hatırlanırken¹²⁰ Avusturya'nın siyasetinde önemli bir değişiklik olduğu görülür. 19. yüzyılın ilk yarısında Metternich'in tayin ettiği bu çizginin Babıâli'nin, Hıdiv İsmail ile 1869 yılında yaşadığı gerginlik sırasında neredeyse tamamen terk edildiği dikkati çekmektedir. Avusturya hükümeti, son derece açık şekilde hıdiv ile bir çatışmaya girmesi halinde Osmanlı Devleti yerine Mısır idaresini destekleyeceğini ilan etmiştir.¹²¹ Avusturya, Osmanlı-Mısır gerginliğinde Babıâli'nin durumu fazla abarttığı ve sorunu içinden çıkılmaz bir hale getirdiğine inanmaktadır.¹²² Hatta İngiltere tarafından reddedilse de Avusturya'nın meselenin çözümü için bir konferans toplanmasını önermesi,¹²³ neredeyse tamamen Osmanlı karşıtı bir çizgiye gerilediğini çağrıştırmaktadır. Çünkü Osmanlı diplomatinin 19. yüzyıldaki en büyük korkularının başında iç sorunların uluslararası gündeme dönüşme tehlikesi gelir.¹²⁴ Dolayısıyla Avusturya'nın konferans teklifi, bu sınırlar içinde daha da anlamlı hale gelmektedir.

Avrupa devletlerinin, özellikle borçlanma ve Mısır bütçesi üzerinden yürütülen tartışmada açıkça hıdiv yanlısı bir siyasi çizgide saf tutmaları, Mısır'ın yalnızca Osmanlı'ya bırakılamayacak kadar önemli bir toprak parçası olduğunu gösterir. Nitekim hemen bütün devletler, Osmanlı ile Mısır arasında meydana gelecek yeni bir sıcak temasın doğrudan Avrupa gündemi ve siyasetini etkileyeceğini itiraf ederler. Özellikle Fransa, bütün Avrupa devletlerinin Mısır'da yüksek miktarlarda yatırımı bulunduğunu ve bölgenin yalnızca Babıâli'nin yönetimine bırakılamayacak kadar önemli olduğunu belirtir.¹²⁵ Mısır'ın, Avrupa dengesi için var olan önemine Süveyş

120 Metternich, 1836 yılında hiçbir alternatif yoruma izin vermeyecek biçimde Osmanlı Devletinin bütünlüğünün Avrupa'nın ve özellikle Avusturya'nın istikrarı için kaçınılmaz olduğunu belirtiyordu. BOA. HAT. 833 / 37560F, 21 Receb 1252 / 1 Kasım 1836. Bu konuda ayrıca bkz. Lutfi 1999, c. IV-V: 828-829; 929. 1833 yılında Londra'daki elçisi Neumann'a gönderdiği mektupta da aynı düşüncelerini açıklamıştır. Metternich 1908, tome V: 490.

121 NA. FO. 881 / 1890, No. 40, 27 Temmuz 1869.

122 NA. FO. 881 / 1890, No. 42, 26 Temmuz 1869.

123 NA. FO. 881 / 1890, No. 111, 2 Eylül 1869.

124 Nitekim bu tehdit, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı diplomasisinin dayandığı temel esprilerden biri haline getirilecektir. Osmanlı diplomasisinin ilkeleri hakkında bkz. Deringil 1990: 59-69; Muharrerât-ı Nâdire, c. V: 216; Davison 2000: 78.

125 NA. FO. 881 / 1890, No. 119, 3 Eylül 1869.

Kanalı'nın varlığı da eklenince bu ilgi, bir kat daha artar.¹²⁶ Ancak bütün Avrupa'nın adeta tek sesli şekilde Mısır'ın ve Süveyş Kanalı'nın, vazgeçilmezliği hakkındaki hassasiyetine Osmanlı'nın bölgeye dönük hesapları eşlik eder. Nitekim Âli Paşa, "Mısır'ın kaybı, devletin tamamen yok olması anlamına gelir. Dolayısıyla padişah bölgenin kaybedilmesine dönük hiçbir tehlike ya da tehdide izin vermeyecektir" diyecektir.¹²⁷

Mısır'ın, bir Osmanlı toprağı olarak kalmasıyla devletin devamı arasında kurulan denklem, bütün baskılara rağmen Babiâli'nin direnmekten vazgeçmemesi için gerekli paydayı oluşturur. Böylece Fransa'nın, Mısır'ı desteklemeye dönük bilinen siyasetine İngiltere'nin şaşırtıcı katkısı ilave edilse de Babiâli, borçlanma ve Mısır bütçesi hakkındaki tezlerini devam ettirir. Osmanlı yönetimi, Mehmed Ali'den itibaren Mısır'ı idare eden bütün valilerin bu iki konuda merkezi otoritenin onayına ihtiyaç duyduklarını ve bu yorumun değişmeyeceğini bir defa daha ilan eder.¹²⁸

Babiâli'nin, haklarından asla vazgeçmek niyetinde olmadığını gösteren tavrı, bir yandan Avrupa baskısına itirazı anlatırken diğer taraftan Tanzimat'ın ruhunu oluşturan merkezîyetçi ıslahat projesini de gözler önüne serer. Dolayısıyla hıdiv ile Babiâli arasındaki münakaşanın iki katrnanlı bir direniş öyküsü olduğu dikkati çeker. Babiâli'nin, otoritesini Mısır'ı da kapsayacak şekilde genişletme arzusuna hıdiv direnirken Avrupa'nın, İsmail'i, kollayarak Osmanlı idaresi üzerinde yaratmaya çalıştığı baskıya Babiâli karşı çıkar. Diğer bir deyişle mesele, Osmanlı'nın kendi içindeki iktidar mücadelesini ve Babiâli'nin, Avrupa baskısına direnişini anlatan bir özelliğe sahiptir. Nitekim Hıdiv İsmail, borç anlaşmaları ve Mısır bütçesinin kendi onayına sunulmasını istemekle Babiâli'nin, Mısır idaresini, 1841 yılından da önceki pozisyona gerileterek bölgeyi sıradan bir Osmanlı vilayeti haline getirmeyi amaçladığını iddia etmiştir.¹²⁹ Aslında hıdiv, bu düşüncesini daha önce de açıklamıştır. Hıdiv zırhlı gemiler ve silah satın

¹²⁶ Âli Paşa, kanalın varlığından duyduğu endişeyi Hıdiv İsmail ile yaşanan gerginlik sırasında açıkça ifade etmiştir. Âli Paşa'ya göre, "Süveyş Kanalı dünya ticareti için hayati bir unsura dönüşecek ve büyük bir rekabet konusu haline gelecektir. Nihayet bu durum, kanala sahip olmak için devletlerarası bir çatışmaya yol açacaktır." NA. FO. 78 / 2077, 21 Eylül 1869.

¹²⁷ NA. FO. 78 / 2077, 17 Ağustos 1869.

¹²⁸ NA. FO. 78 / 2077, 16 Ağustos 1869.

¹²⁹ NA. FO. 881 / 1890, No. 146, 4 Eylül 1869; No. 130, 7 Eylül 1869.

alınması için padişahıtan onay aldığıını ama bunu dile getirmekten çekindiğini söylemiştir. Dolayısıyla Babiâli, bu gerçeği bildiği halde borçlar ve bütçe konusunu gündeme getirerek esas amacının Mısır'ın özerk pozisyonunu yok etmek olduğunu itiraf etmektedir.¹³⁰

Yukarıda ifade edildiği gibi hıdivin kâbusu haline gelen bu fikir Fransa ve İngiltere tarafından da paylaşılır. Hatta bu tek sesli ittifaka Avusturya ve İtalya da destek verirler.¹³¹ Ancak Fransa, özellikle İngiltere'nin bir defa daha kendisine katılarak Babiâli'ye baskı yapması halinde sorunun çözüleceğine inanmaktadır.¹³² Fransa'nın bu talebine, İngiltere'nin, İstanbul'a gönderdiği talimat eşlik eder. Clarendon, Babiâli'ye yapılacak baskıda Fransa elçisine yardım etmesi için Elliot'u özellikle uyarır.¹³³ Öte yandan İngiltere, İsmail'in bağımsızlık gibi bir hayale kapılmasının tamamen akıl dışı bir seçenek olduğunu da hatırlatır. Ancak Mısır'ın yarı bağımsız statüsünün tersine çevrilerek sıradan bir Osmanlı vilayeti haline getirilmesine asla izin vermeyeceğini bir defa daha tekrarlar. Nitekim Clarendon, Paris'teki elçisi Lyons'a bir mesaj gönderir. Elçi, konuyla ilgili olarak Fransa'da görüşmeler yapan Nubar Paşa'ya, İngiltere'nin tam desteği ve fermanların Avrupa garantisi altında olduğunu söylemekten çekinmemelidir.¹³⁴

Bu talimattan birkaç gün önce İngiliz hariciye nezaretinden, Stanton'a gönderilen notta da aynı cümleler kullanılmıştır.¹³⁵ İngiltere, öylesine mutlak bir şekilde hıdiv yanlısı bir söyleme hapsolür ki Âli Paşa fermanları geri çekmek ya da hıdivi görevden almak gibi bir niyet taşımadıklarını söylese de İngiliz siyasetini etkilemeyi başaramaz. Clarendon, Mısır'ın statüsünü tayin eden metinlerin Avrupa garantisi altında olduğu ve asla değiştirilemeyeceğini bir defa daha en sert cümlelerle ifade eder.¹³⁶ Kısacası hıdiv, yıllardır alışık olduğu Fransız desteğine İngiltere'nin sunduğu dostluğu da ilave etmenin verdiği huzuru hissederek Babiâli'ye sonuna kadar direnebilir.

130 NA. FO. 881 / 1890, No. 129, 28 Ağustos 1869.

131 NA. FO. 881 / 1890, No. 139, 9 Eylül 1869.

132 NA. FO. 881 / 1890, No. 139, 9 Eylül 1869.

133 NA. FO. 881 / 1890, No. 142, 10 Eylül 1869.

134 NA. FO. 881 / 1890, No. 153, 14 Eylül 1869.

135 NA. FO. 881 / 1890, No. 141, 10 Eylül 1869.

136 NA. FO. 881 / 1890, No. 156, 15 Eylül 1869.

Hıdiv'in, merkezi otoritenin kontrolü altına alınarak iktidarının sınırlarının daraltılmasına yönelik endişelerine İngiltere, fermanların uluslararası niteliğine değinerek destek verse de Babiâli, iddialarını dayandırdığı zemini terk etmez. Âli Paşa, bahsedilen iki ferman ile 1841 yılında ilan edilen fermanı ayırır. Sadrazam, bir defa daha 1866 ve 1867 tarihli fermanların tek taraflı metinler olduğunu ve gerekli görülmesi halinde değiştirilebileceğini vurgular. Âli Paşa, özellikle Mısır veraset sistemini düzenleyen 1866 tarihli fermanın Avrupa devletlerinin onayına sunulduğunu asla kabul etmez.¹³⁷

Âli Paşa'nın, özellikle 1866 tarihli fermana atıfta bulunması hayli ilginç olmalıdır. Mısır veraset sistemini değiştiren bu fermanın tek taraflı bir metin olduğu iddiasından vazgeçilmeyerek aslında hıdiv, potansiyel rakipleri olan Mustafa Fazıl ve Halim Paşaların yedekte tutulduğu anlatılmaktadır. Ayrıca bu son iki ferman ile hıdiv, padişahın ya da Babiâli'nin onayı olmaksızın sınırsızca borçlanmak gibi bir hakkın verilmediğini de sadrazam özenle belirtir.¹³⁸ Hatta Âli Paşa, tezlerini öylesine kıskançlık ve sadakatle savunur ki Elliot'un, bütün Avrupa devletlerinin, fermanların borçlanma hakkı verdiği konusunda ittifak halinde olduğunu belirtmesine rağmen geri adım atmaz. Nitekim Elliot, biraz da tehdit içeren uyarısının hiçbir işe yaramadığını "söylediklerim sadrazamda en küçük bir etki bile bırakmadı" diyerek itiraf edecektir.¹³⁹

İngiltere'nin, Hıdiv İsmail'e verdiği destek, Babiâli için tam bir sürpriz olsa da Osmanlı idaresinin direnişini yumuşatmaya yardımcı olmaz. Nitekim Bourée'nin, Babiâli'yi, geri adım atmaya zorlamak için yaptığı girişime Elliot'un desteği ilave edilse de herhangi bir sonuç alınamaz. Hatta İngiltere elçisi, sorunun hassasiyeti ve Babiâli'nin kararlılığını o denli yakından gözlemler ki böylesi bir baskının tek sonucunun Âli Paşa'nın istifası ya da görevden alınması olacağını belirtir. Ancak bu neticenin bile elde edilmesi hayli şüphelidir. Çünkü sadrazam, ciddi bir kamuoyu desteğine sahiptir ve bu şartlar altında ne istifası ne de görevden alınması tartışilabi-

137 NA. FO. 78 / 2077, 7 Eylül 1869.

138 NA. FO. 78 / 2077, 5 Eylül 1869.

139 NA. FO. 78 / 2077, 12 Eylül 1869.

lir.¹⁴⁰ Öte yandan Avrupa devletleri ve özellikle Fransa-İngiltere koalisyonu, padişaha baskı yapsa ve geri adım atmasını sağlasa bile bu herhangi bir anlam ifade etmez. Zira bu meselede hıdivin muhatabı artık padişahтан daha çok Babiâli bürokratlarıdır.

Hıdiv'in çözmesi gereken asıl sorunun Babiâli'nin kararlılığı olduğunu Elliot da tespit eder. Elçi, hıdivin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın ittifak halinde hareket etmelerinden hayli memnun olduğu ve bu uyumdan cesaret aldığını söyler. Ancak elçiye göre, bu iki ülkenin oluşturduğu ortak repertuar, sultanı endişe ve telaşa sürükleyerek geri adım atmaya zorlasa da asıl mesele Babiâli'nin ikna edilmesidir. Dolayısıyla Elliot'a göre hıdiv, sultandan daha çok Babiâli'nin sahip olduğu nüfuz ve iktidarın boyutlarını denklemin bir parçası hatta esas unsuru olarak akılda tutmalıdır.¹⁴¹ Elliot, Avrupa'nın baskısı ile sultanın ikna edilebileceğini düşünürken ağırlık merkezi olarak Babiâli'yi tespit ederek en azından Tanzimat Dönemi'nde bürokratik iktidarın sınırları hakkında hayli önemli bir gerçeği de kaydetmiş olmalıdır.

Tanzimat Dönemi ile birlikte bürokraside kurumsallaşma yönünde atılan her adım, Babiâli'nin Osmanlı siyasetinde daha güçlü bir aktör olarak yer almasını sağlamıştır. Osmanlı bürokrati varlığını kendinde bir şahsiyet olarak hissetme kabiliyeti elde ettikçe 19. yüzyıl öncesindeki *intisab* ağları da kısmen gevşemiş ve padişahın *lütfunu* kazanmak gibi bir zorunluluk ya da *siyaset* edilme gibi bir tehdit giderek azalmıştır. Nitekim Osmanlı sultanına/hanedanına bir meşruiyet aracı olarak muhtaç ama katledilme korkusu taşımadığı için de nispeten özerk bir bürokrasi oluşmuştur. Dolayısıyla Weberci tabir ile söylemek gerekirse *siyaset sayesinde* nefes almasından ötürü *siyaset için* de yaşamak zorunda olan bir sınıf doğmuştur.¹⁴² Nihayet Babiâli'nin, Hıdiv İsmail'i köşeye sıkıştırmak istemesinin altında da bu yeni yapı yatar. Kısacası varlığını, politika üretebilme yeteneğine borçlu olan yeni Osmanlı bürokrati, Babiâli'deki rakipleri tarafından alt edilmek istemediği için Hıdiv İsmail'i iktidarsızlaştırmak zorunda olduğunu iyi bilmektedir. Kaldı ki Babiâli de zaten borçlanma ve bütçe konusundaki taleplerinden asla taviz

140 NA. FO. 78 / 2077, 11 Eylül 1869.

141 NA. FO. 78 / 2077, 6 Eylül 1869.

142 Weber'in tarifi için bkz. Weber 1986: 86.

vermeyeceğini belirtmiştir. Bu sebeple, Babiâli'ye yapılacak hiçbir baskının olumlu sonuç vermesi düşünülmemelidir.¹⁴³

Babiâli'nin, hiçbir belirsizliğe izin vermeden gayet açık şekilde iddialarından vazgeçmeyeceğini ilan etmesine rağmen İngiltere ve Fransa, İstanbul'daki elçileri aracılığıyla uyguladıkları baskıdan vazgeçmezler. Böylece Osmanlı yönetimi ile Avrupa devletleri arasındaki mücadele diyalektik bir sarmal görüntüsünde devam eder. İki ülkenin baskısı öyle aşırı bir çizgiye ulaşır ki Fransız elçinin sözlerine İngiliz elçi mutlak bir destekle iştirak ederek Âli Paşa'yı etkilemeye ve uzlaştıkları yorumu statüko haline getirmeye çalışırlar. Bourée ve Elliot, ortak hareket ederek 1867 fermanı ile hıdive serbestçe borçlanma hakkı verildiğine inandıklarını Âli Paşa'ya söylerler. Ayrıca her iki elçi, bu durumun değişmez bir hak olduğunun yeni bir ferman ile ilan edilmesi ve fermanın Avrupa devletlerinin onayına sunulmasını da talep ederler. Hatta Elliot, Fransız elçi ile başlattıkları girişimin daha etkili olması ve Âli Paşa'yı telaşa sürüklemesi amacıyla açıkça ülkesinin Fransa ile ayrı saflarda yer almayı asla istemediğini açıklar. Elliot, yeni bir Mısır sorununun bütün Avrupa'yı etkileyecek bir kaosa dönüşebileceği ve bu durumdan en fazla Osmanlı'nın zarar göreceğini de ilave eder.¹⁴⁴ Kısacası İngiliz elçi, Babiâli'nin inatçılığının üstesinden gelebilmek için tehdidi en üst seviyeye çıkararak Osmanlı yönetiminin geri adım atmaması halinde Fransa-İngiltere koalisyonu ile çatışma tehlikesine işaret etmektedir.

Âli Paşa, en baştan itibaren izlediği ve tarif ettiği soğukkanlı çizgiyi bir defa daha vurgulayarak 1867 fermanının hıdive sınırsız ve serbestçe borçlanma hakkı tanıdığını kabul etmenin imkânsız olduğunu belirtir. Sadrazama göre, hıdive böyle bir hakkın verildiğini kabul etmek, sultanın kendi elleriyle iktidarına yeni bir ortak davet etmesi anlamına gelir ki bu rasyonel bir tavır olmaktan çok uzaktır. Âli Paşa, elçilerin yeni bir ferman ilan edilmesi ve bu fermanın Avrupa devletlerinin onayına sunulması tale-

143 Yukarıda ifade edildiği gibi Elliot, 1867 fermanının, hıdive, İstanbul'a sormadan borçlanma hakkı tanıdığı konusunda Avrupa devletlerinin hemfikir olduklarını söyleyerek Âli Paşa'yı kibarca tehdit etmişti. Ancak elçi, sözlerinin sadrazamda hiçbir etki yapmadığını da itiraf etmişti. Nitekim Elliot, bu sözlerinden önce de sadrazamla görüşmüş ve benzer şeyleri söylemiştir. Ancak söyledikleri aynı şekilde hiçbir etki yapmamıştır. Elliot, "hiçbir sözün ya da baskının Âli Paşa'yı etkileyeceğini düşünmüyorum" diyerek hem sadrazamın hem de Babiâli'nin kararlılığını vurgulamıştır. NA. FO. 78 / 2077, 7 Eylül 1869.

144 NA. FO. 78 / 2077, 12 Eylül 1869.

bini de padişahın hâkimiyetini başka güçlerle paylaştığını ima edeceğinden nazikçe tartışma dışına iter.¹⁴⁵ Hatta, Fransız-İngiliz ittifakının anlamsız ve akıl dışı olduğunu ima edercesine İngiltere'nin, alışılmadık şekilde Osmanlı karşıtı bir siyasi çizgiye gerilemesini bir defa daha sorgular. Âli Paşa, Fransa'nın, hıdiv yanlısı bir siyasi söyleme sahip olmasının doğal karşılana-bileceği ama İngiltere'nin de hıdivi desteklemesinin anlaşılma-z bir durum olduğunu tekrarlar.¹⁴⁶

Bu kararlı çizginin değişmeyeceği ve yapılan bütün baskıların yalnızca direnişi arttırmaya yardım edeceğini aslında İngiltere de gayet açık şekilde görmektedir. Çünkü Clarendon, Paris'teki temsilcisine gönderdiği telgrafta, Babiâli'nin geri adım atmayacağı ve Fransa'nın bütün hesaplarını bu gerçeği kabul ederek yapması gerektiğini mecburen itiraf eder.¹⁴⁷ İngiliz siyasetinin yönündeki (şimdilik) yumuşak değişmenin ilk izlerini taşıyan bu uyarının altında önemli bir bilgi yatmaktadır. İstanbul'dan birkaç gün arayla gönderdiği raporlarda Elliot, Babiâli'yi geri adım atmaya zorlamanın imkânsızlığını belki de son defa tekrarlamaktadır.¹⁴⁸

İngiltere ve Fransa'nın ortak siyasetine rağmen Babiâli'nin iddialarındaki ısrarını sürdürmesi, yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı'nın hâlâ siyasi bir varlık olarak yaşamaya devam ettiği ve inisiyatif alma yeteneğini yitirmediğini kanıtlar. Ancak İngiliz-Fransız ittifakına, diğer devletlerin desteği ilave edilse de Osmanlı'nın kararlı duruşundan geri adım atmamasını kolaylaştıran ve sürpriz denilecek bir gerçeğin varlığı da akılda tutulmalıdır. Hıdiv ile yaşanan sorunda Rusya, en baştan itibaren tarafsız kalacağı ve Avrupa devletlerinin müdahale etmemesi halinde meselenin çözümünün kolaylıkla sağlanabileceğini bir defa daha ilan eder.¹⁴⁹ Hatta Rusya, daha da ileri giderek bir Avrupa devletinin teşviki ve desteği olmadan hıdivin, bu kadar cesur davranışlar sergileyemeyeceğini belirterek Fransa'nın varlığını ima eder.¹⁵⁰ Ancak Fransa'nın yanı sıra İtalya'nın da bu mesele

145 NA. FO. 78 / 2077, 12 Eylül 1869.

146 NA. FO. 78 / 2077, 21 Eylül 1869.

147 NA. FO. 881 / 1890, No. 192, 2 Ekim 1869.

148 NA. FO. 78 / 2077, 17 Eylül 1869; NA. FO. 78 / 2077, 21 Eylül 1869.

149 NA. FO. 881 / 1890, No. 147, 6 Eylül 1869.

150 NA. FO. 881 / 1890, No. 147, 6 Eylül 1869.

sırasında Mısır yönetimine içten bir destek sunduğu hatırlanmalıdır. İtalya başbakanı Kont Menabrea, Fransa'dan bile ileri giderek Mısır'ın artık resmen bağımsız bir ülke haline getirilmesinin vaktinin geldiğini belirtir.¹⁵¹

Rusya'nın verdiği desteği, iki aşama halinde değerlendirmek gerekir. Zira bütün bu süreç boyunca Rusya'nın, İstanbul'daki elçisi İgnatyef, henüz sahne almamıştır. Elçi, yaz tatilini geçirmek ve çar ile bir takım sorunları tartışmak üzere yaklaşık dört ay boyunca İstanbul'dan uzak kalmıştır. Dolayısıyla Babiâli'yi cesaretlendirici açıklamalar doğrudan Rusya hariciye nezaretinden gelmektedir. İgnatyef'in dönüşü ile birlikte Rus yardımının şekli de değişerek Osmanlı yönetimine sunulan katkı, daha güçlü ve kararlı bir tonda ifade edilmeye başlanacaktır. İgnatyef, İstanbul'a dönüşünden kısa süre sonra Âli Paşa ile görüşerek devletin takip edeceği siyaseti açıklar. Rus elçi, bu konuyu Osmanlı'nın, bir iç sorunu olarak gördüklerini belirterek hiçbir şekilde müdahale etmeyecekleri ve hıdivi, Babiâli ile baş başa bırakmak niyetinde olduklarını ilan eder. Ayrıca İgnatyef, Babiâli'nin müttefik olarak kabul ettiği Fransa ve İngiltere'nin hıdiv yanlısı söylemlerine karşın Rusya'nın tavrını da özellikle vurgular.¹⁵²

İgnatyef'in desteği, geleneksel Rus siyaseti hatırlandığında sürpriz gibi görünse de aslında daha önemli bir hedef için verilen küçük bir taviz gibi görünmektedir. Avusturya-Prusya Savaşı'ndan sonra kıtadaki siyasi yapının değişmesinin kaçınılmaz olduğunu gören Rusya, bambaşka bir projenin hesabını yapmaktadır. Nitekim savaşın hemen ertesinde Rusya, Paris Antlaşması'nın değiştirilerek Karadeniz'in yeniden Rus savaş gemilerine açılmasına dönük planını Avrupa gündemine taşır. Rusya'nın bu faaliyetleri Avrupa'daki Osmanlı temsilcileri tarafından da sürekli rapor edilmektedir.¹⁵³ Kaldı ki Avusturya-Prusya hesaplaşmasından sonra kıtada yeni bir savaşın mukadder hale geldiği ve Fransa-Prusya Savaşı'nın kaçınılmaz olduğu özellikle Âli Paşa tarafından açıkça görülmüştür. Hatta Âli Paşa, muhtemel bir savaşta Fransa'nın hiçbir şansının olmadığını da belirtmiş-

151 NA. FO. 881 / 1890, No. 185, 24 Eylül 1869. Stanton da İtalyan meslektaşının borç ve bütçe konusunda hıdivi sürekli cesaretlendirdiği ve direnmesi tavsiyesinde bulunduğunu haber vermektedir. NA. FO. 881 / 1890, No. 195, 20 Eylül 1869.

152 NA. FO. 78 / 2077, 21 Eylül 1869.

153 BOA., HR. SYS., 9 / 58, 22 Mayıs 1867.

tir.¹⁵⁴ Bir başka ifade ile Paris Antlaşması'nın değiştirilmesini hedefleyen Rusya'nın, Osmanlı karşıtı bir tutum izlemekten özenle kaçındığı ve hıdivi desteklemediği düşünülebilir.¹⁵⁵

Rusya'nın, daha büyük bir projeyi takip etmek amacıyla da olsa verdiği desteğin Osmanlı yönetimine siyaseti belirlerken geniş bir manevra alanı sunduğu en azından cesaret verici bir faktör olduğu açıktır. Nitekim acilen gelen Rus yardımına Babıâli'nin, yeni bir parantez açarak sorunu bambaşka bir düzleme taşıma girişiminin eşlik ettiği görülür. Babıâli, 1866 ve 1867 fermanlarının, hıdive sınırsız borçlanma hakkı vermediğine dönük iddiasını bir defa daha ilan eder. Tezini güçlendirmek amacıyla Mısır idaresinin yalnızca bir yıl önce aldığı borcu yeni bir referans noktası olarak kayda geçirir. Âli Paşa, Hıdiv İsmail'in, 1868 yılında imzaladığı borç anlaşması için padişahın sözlü onay aldığını öne sürer. Sadrazama göre bu örnek de 1867 yılında ilan edilen fermanın hıdive, İstanbul'a danışmadan borç alma hakkı vermediğini ispat etmektedir.¹⁵⁶

İgnatyef ile görüşükten hemen sonra Âli Paşa'nın, yepyeni bir iddia ile sorunu tamamen farklı bir içeriğe kavuşturması hayli önemlidir. Sadrazamın yeni tezi, Rusya'nın 19. yüzyıl siyasetindeki ağırlığını gözler önüne serdiği gibi Osmanlı diplomatının manevra kabiliyeti ve Avrupa devletleri arasındaki dengeyi yakından takip ettiğini de kanıtlamaktadır. Böylece tartışma son derece nazik bir düzlem üzerine inşa edilir ki padişahın sözü ile hıdivin onay almadığı iddiası karşı karşıya getirilerek İsmail Paşa, kulu olduğu padişah ile baş başa bırakılır. Kısacası Hıdiv İsmail'in en büyük korkusu farklı biçimde de olsa gerçekleşmiştir. Hıdiv İsmail, kendisine defalarca İstanbul'a gitmesi yönünde yapılan çağrılarını, padişahla karşılaşmak ve aşağılanmak hatta görevden alınmak korkusunu öne sürerek geri çevirmiştir.¹⁵⁷ Ancak Âli Paşa'nın, ustaca taktiği ile padişahın sözüne atıfta bulunul-

¹⁵⁴ BOA., HR. SYS., 10 / 18, 11 Şubat 1868.

¹⁵⁵ Nitekim Hıdiv İsmail ile Babıâli arasındaki mesele çözüme kavuştuktan kısa süre sonra İgnatyef'in konuyu gündeme taşıdığı ve Paris Antlaşması'nın ilgili maddesinin yenilenmesi için Babıâli'ye baskı yaptığı anlaşılıyor. NA. FO. 78 / 2124, 2 Eylül 1870. Nihayet 17 Ocak 1871'de imzalanan Londra Protokolü ile Paris Antlaşması'nın ilgili hükmü değiştirilmiş ve Karadeniz yeniden Rus savaş gemilerine açılmıştır. Bu konuda bkz. Mosse 1961: 164-190; Mosse 1963.

¹⁵⁶ NA. FO. 78 / 2077, 22 Eylül 1869.

¹⁵⁷ NA. FO. 881 / 1890, No. 195, 20 Eylül 1869.

ması, İstanbul'a gitmekten kurtulsa da hıdivi, Sultan Abdülaziz ile baş başa kalma kâbusuyla yüzleşmek zorunda bırakacaktır. Bir başka deyişle hem Avrupa devletleri hem de Hıdiv İsmail için konu Babıâli bürokratlarıyla mücadele etmenin ötesine geçmiştir. Artık münakaşa, bütün Osmanlı mülkünü tabii/meşru sahibi konumundaki Osmanlı padişahı ile hesaplaşmaya dönüştürülmüştür.

Babıâli'nin iddialarını, hassasiyeti şüphe götürmeyecek bir ana fikir üzerine yerleştirmesine Rusya'nın açık desteği ilave edildiğinde İngiltere-Fransa koalisyonunun siyasetini ve tezlerini gözden geçirmesi de zorunlu hale gelir. Her iki ülke de Rusya'nın verdiği desteğin, padişahın kararlılık ve ısrarını arttıracaklarını ifade ederek özellikle İgnatyef'in dönüşü ile birlikte meselenin bambaşka bir kimlik kazandığını itiraf ederler. Lyons'un yokluğunda İngiltere'nin, Paris elçiliğine vekâlet eden West'in, Clarendon'a gönderdiği rapor da bu yorumu doğrular niteliktedir. West, Fransa hariciye nazırı ile görüşüğünü ve nazırın, Rusya'nın açık desteğinden sonra Osmanlı idaresini geri adım atmaya ikna etmenin daha da zor hale geldiğini söylediğini naklediyor. İngiliz temsilci, 1868 yılındaki borç için hıdiv gerçekten de sultandan onay aldıysa statükonun bu gerçeğe göre yeniden müzakere edilmesi gerektiğini de Fransız nazıra iletliğini haber veriyor.¹⁵⁸

Rusya'nın *mucizvi* desteği ile birlikte İngiltere de meselenin başından itibaren ilk defa Osmanlı yanlısı bir söyleme doğru hareket edeceğinin işaretlerini vermektedir. Kaldı ki Rus desteğinin Fransa'yı da telaşa sürüklediği gayet açıktır. Fransa, İngiltere ile kurduğu ittifakın dağılması endişesiyle padişahın sözlü onay verdiği doğru ise sorunun yeniden tartışılması gerekir demeye başlamıştır.¹⁵⁹ Kısacası Babıâli'nin baştan itibaren sergilediği inatçı tutuma Rusya'nın desteğinin ilave edilmesiyle Osmanlı yönetimi belki de ilk defa rahat nefes alabilme şansını yakalayabilmiştir.

MISIR'IN SAHİBİ KİMDİR: SULTAN'IN SÖZÜ HİDİV İSMAİL'E KARŞI

Babıâli'nin ya da bu sınırlar içinde onun bir sözcüsü olarak Âli Paşa'nın, padişahın sözlü onay verdiği iddiasını yeni bir tartışma zemini

¹⁵⁸ NA. FO. 881 / 1890, No. 191, 30 Eylül 1869.

¹⁵⁹ NA. FO. 881 / 1890, No. 191, 30 Eylül 1869.

olarak kayıt altına almasıyla birlikte sorun, farklı bir nitelik kazanır. 1868 yılında imzaladığı borç anlaşmasının yürürlüğe girebilmesi için padişahın onay aldığına öne sürülmesi hıdivi, padişah ile yüz yüze getirmek anlamına gelirken İngiltere-Fransa ittifakını da tarafını kesin olarak belirlemek gibi bir mecburiyete iter. Bir başka deyişle sözlü onay verildiği iddiası ile İngiltere ve Fransa, Osmanlı sultanının sözü ile onun bir valisi gibi kabul edilen hıdivin sözünün değeri ve ağırlığı arasında tercih yapmaya zorlanır. Öte yandan sahip olduğu imtiyazlar ve haklar garanti edilmedikçe İstanbul'a gelmeyeceğini sürekli şekilde vurgulayan Hıdiv İsmail'in kâbusu olan padişah ile baş başa kalmak tehdidi de yeni bir diplomatik enstrüman olarak gündeme alınır. Böylece hıdivin, meşru hükümdarına daima sadakatle hizmet ettiğine yönelik sözlerinin samimiyet ve doğruluğu test edileceği gibi İsmail Paşa'yı, Osmanlı Devletine tercih eden İngiltere ve Fransa'nın siyasetlerinin, müesses nizamın meşru sahibi olan Osmanlı padişahı lehine değiştirilmesi de sağlanacaktır.

Babıâli'nin son derece nazik bir söylem üzerine inşa ettiği yeni diplomatik açılımı, amaçlanan sonucu vermekte gecikmez. Fransa ama özellikle İngiltere, yeni sunulan iddia ile sorunun farklı bir içeriğe kavuştuğunu itiraf etmek zorunda kalırlar. Çünkü her iki ülke de artık sorunun Mısır problemi olmaktan çıkarak Osmanlı ile ilişkilerini ilgilendirdiği ve daha büyük bir çıkar konusuna dönüştüğünü fark ederler. Nitekim İngiltere, Babıâli'nin sözlü onay iddiasının dikkatle incelenmek zorunda olduğunu hisseder. İngiltere, şaşırtıcı bir değişiklik ile konvansiyonel politikasına dönerek Osmanlı yanlısı bir çizgide seyredeceğini işaret eder.

İngiliz hariciye nazırı Clarendon, Fransa'daki temsilcisine gönderdiği telgrafta açıkça hıdivin, 1868 yılındaki borç için padişahın onay aldığı, hatta şimdiye kadar yaptığı bütün borçlanmalarda da aynı yolu takip ettiğinin şüphe edilemeyecek bir gerçek olduğunu ifade eder.¹⁶⁰ Böylece Clarendon, hıdivin, Avrupa devletlerinden beklediği yardım ve desteğin İngiltere'de aranmasının pek makul olmadığını anlatmaktadır. Ayrıca hıdiv yanlısı ısrarından vazgeçmeyen Fransa'ya da aralarındaki ittifakın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ikaz etmektedir. İngiltere'nin, bu dramatik

160 NA. FO. 881 / 1890, No. 228, 23 Ekim 1869.

siyaset değişikliği, padişahın sözünün doğruluğuna duyulan güvenin açık bir izdüşümüdür. Hıdiv, 1868 yılında aldığı borç için sultanın onayına başvurduğu iddiasını şiddetle reddetse de¹⁶¹ İngiliz nazır, hiçbir alternatif yoruma izin vermeyecek ifadelerle İsmail Paşa'nın gerçeği söylemediğini belirtir. Clarendon, İskenderiye'deki konsolosuna gönderdiği telgrafta hıdivin sözlerine aldanmaması gerektiğini özellikle hatırlatır.¹⁶²

Clarendon'un, padişahın sözüne duyduğu güvenin altında Babiâli'nin, padişahın sözünün asla tartışılmayacağına ilişkin ısrarının yattığı ve bu kararlı duruşun İngiliz siyasetinin yönünü belirlediği söylenebilir.¹⁶³ Âli Paşa, Elliot ile yaptığı mülakatta açıkça Sultan Abdülaziz'in, 1868 yılında aldığı borç için hıdive onay verdiğini söylediğini ve Osmanlı sultanının sözünün doğruluğunun tartışmaya açılmayacağına inandıklarını belirtir.¹⁶⁴ Âli Paşa'nın, padişahın sözüne güvenilmesi gerektiği vurgusu, hıdivin itirazını yok etmeye yönelik bir girişimdir. Çünkü İsmail Paşa, söz konusu borç için padişahın sözlü ya da yazılı hiçbir onay almadığı iddiasını devam ettirir. Hıdiv, borç anlaşmasının 1868 yılı yazında sultanı ziyaretinden hemen önce İskenderiye'deki özel yatında imzalandığı, dolayısıyla padişahın huzuruna çıkmadan ve herhangi bir onaya başvurulmadan yürürlüğe girdiğini savunur.¹⁶⁵

Clarendon'un, bu konudaki tavrı açık olmasına karşın konsolos Stanton'un da hıdivin, görüşlerine katılması hayli ilginç olmalıdır. Konsolos, hıdivin verdiği bilgilerin doğruyu yansıttığını ve borç anlaşmasının hıdivin, İskenderiye'deki özel yatında imzalandığını belirtir.¹⁶⁶ Bir başka ifade ile olayları yerinde izleme fırsatı bulan bir diplomat ile merkezde bulunan nazır arasındaki fikir ayrılığı açıkça tespit edilmektedir. Ancak bu fikir ayrılığını besleyen büyük manzarayı akılda tutmak gerekir. Rusya'nın, açıkça Osmanlı tezlerini savunmaya başlamasından sonra İngiltere'nin siyaseti de renk değiştirmek zorunda kalmıştır. Konsolos belki de Mısır sempatisi ile hıdiv yanlısı bir mikro söyleme başvurmuştur. Clarendon ise Rusya faktörünün

161 NA. FO. 881 / 1890, No. 218, 7 Ekim 1869.

162 NA. FO. 881 / 1890, No. 202, 9 Ekim 1869.

163 NA. FO. 78 / 2077, 4 Ekim 1869.

164 NA. FO. 78 / 2078, 9 Ekim 1869.

165 NA. FO. 881 / 1890, No. 218, 7 Ekim 1869.

166 NA. FO. 881 / 1890, No. 204, 10 Ekim 1869.

yarattığı telaş ile bütün Osmanlı ülkesinin stratejik ağırlığını hesaba katan daha geniş bir pencereden bakmaktadır. Bu stratejik önemin Avrupa dengesi için vazgeçilmezliği hatırlandığında hıdivin itirazlarına rağmen padişahın sözünün güvenilirliği hem doğal hem de politik olarak tartışmanın merkezine yerleştirilmiştir. Kaldı ki hıdivin itirazına Osmanlı yönetiminin verdiği cevap da gayet açıktır. Babiâli, bir defa daha padişahın sözlerinin asla tartışamayacağı ve hiçbir karşı görüşün dikkate alınmayacağını ifade edecektir.

Âli Paşa, “hıdivin iddiası doğru olsa bile borç anlaşmasını sultanın onayına sunmak üzere İstanbul’a getirmesi, borcun yürürlüğe girmesi için padişahın izninin kaçınılmaz olduğunu bildiğini göstermektedir” diyecektir.¹⁶⁷ Ayrıca Âli Paşa, daha önceden de İstanbul’daki İngiliz ve Fransız temsilcilerinin bizzat padişah ile görüşerek gerçeği bütün açıklığıyla öğrenebileceklerini zaten açıklamıştır.¹⁶⁸ Nitekim Babiâli’nin, kararlı siyasetinin özellikle İngiltere’yi çok etkilediği anlaşılmaktadır. Elliot, “Sultan kendi sözünün hıdiv tarafından sorgulandığını öğrenirse öfkesi daha da artacaktır” demektedir.¹⁶⁹

Osmanlı yönetimini taviz vermeye zorlamanın anlamsız ve boş bir çaba olacağına ilişkin tespit, yalnızca Elliot tarafından yapılmaz. West’in, Paris’ten gönderdiği telgraf, İngiliz hariciyesinin de tamamen saf değiştirerek Osmanlı yanlısı bir siyasete hapsolmak zorunda kaldığını açığa çıkarmaktadır. İngiliz temsilci, Fransız hükümetinin, İngiltere’nin, hıdivin sözlerini ciddiye almayarak tamamen padişahın sözüne güvenmesinin aşırı bir yorum olduğuna inandığını belirtir. Fransızlar, Rusya tarafından zaten desteklenmekte olan Babiâli’nin, İngiltere’yi de yanına aldığına inanmasıyla çözümün daha da zorlaşacağını düşünmektedirler.¹⁷⁰ Kısacası Babiâli, Rus desteğinin sağladığı garanti sayesinde padişahın sözü ile hıdivin itirazını karşı karşıya getirerek hayati bir manevra yapmıştır.

Babiâli’nin, ustaca bir taktikle hıdivi, padişaha itaat testine tabi tutması, yukarıda da ifade edildiği gibi, İngiltere tarafından neredeyse tamamen desteklenir. Dolayısıyla Babiâli’nin ısrarının altında İngiltere’nin

167 NA. FO. 78 / 2078, 28 Ekim 1869.

168 NA. FO. 78 / 2078, 9 Ekim 1869.

169 NA. FO. 78 / 2078, 9 Ekim 1869.

170 NA. FO. 881 / 1890, No. 213, 13 Ekim 1869.

yeniden Osmanlı siyaseti ile paralel bir çizgiye gelmesinden kaynaklanan huzurun bulunduğunu düşünmek yanlış sayılmaz. Meselenin başında alışılanın tersine Osmanlı aleyhtarı bir dil kullanan İngiltere'nin, Babiâli'nin direniş ve kararlılığını gördükten sonra siyasetini gözden geçirmek zorunda kalması, hayli önemli olmalıdır. Özellikle Fransa'nın değişen bu tutumdan oldukça etkilendiği ve hıdivi feda etmemeye çalışsa da İngiltere'nin yeni siyasetine mahkûm olduğu görülüyor. Çünkü İngiltere açık şekilde, "bir kulu tarafından sürekli tacize uğrayan sultanın haklarının gasp edilmesine asla seyirci kalamayacağını" ilan ederek Babiâli'nin beklediği cümleyi belki de ilk defa dile getirmiştir. Nitekim bu mutlak destekle birlikte Fransa'nın da yumuşak bir biçimde politika değiştireceğini ima ettiği, İngiltere ile ortak hareket etmeye büyük önem verdiğini söylemesinden anlaşılıyor.¹⁷¹ Ancak Fransa, İngiltere ile kurduğu birlikteliğin sarsılmamasına dikkat etse de Mısır yanlısı siyasetine derhal son vermek niyetinde olmadığını göstermeye de özellikle dikkat eder.

Babiâli'nin, padişahın sözüne dayanarak başlattığı yeni girişime karşın Fransa, hıdivin, padişahın borç için herhangi bir onay talep etmediği iddiasının da değerlendirilmesi gerektiğini tekrarlar.¹⁷² Hatta Fransa hükümeti daha da ileri giderek İstanbul'daki temsilcisi Bourée'ye, Babiâli'yi ikna etmesi için bütün nüfuzunu kullanmasını tavsiye eder.¹⁷³ Dolayısıyla Fransa, padişahın sözlerinin değerini asla tartışmayacağını açıklasa da kendi siyasi çizgisini terk etmeye de hazır değildir. Fransa, Babiâli'yi ikna ederek geriletmeyi ve Osmanlı siyaseti ile neredeyse aynı konuma gelen İngiltere'yi yeniden baştaki sınırlara çekmeyi ümit etmektedir. Ancak Fransız elçinin, Osmanlı yönetimi üzerindeki itibar ve etkisini sınamaya dönük girişimi kesin bir itiraz ile karşılaşır. Âli Paşa, Fransız elçiye en açık cümlelerle, padişahın sözünün asla tartışılmayacağı ve hıdivin, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da bütün borç anlaşmalarını, padişahın ve Babiâli'nin onayına sunmak zorunda olduğunu belirtir. Âli Paşa, 1866 ve 1867 fermanlarının zaten bu şartı içerdiğini açıklar. Hatta sadrazam, hı-

¹⁷¹ NA. FO. 881 / 1890, No. 240, 29 Ekim 1869.

¹⁷² NA. FO. 881 / 1890, No. 201, 7 Ekim 1869.

¹⁷³ NA. FO. 881 / 1890, No. 210, 13 Ekim 1869.

div direnmeye devam ederse fermanların tamamen yok sayılarak yeni bir ferman ile bambaşka bir hukuki statünün oluşturulacağını vurgulamayı da ihmal etmez.¹⁷⁴ Sadrazamın sözlerine Bourée, böyle bir eylemi, kendilerine karşı yapılmış gibi kabul edecekleri cevabını verir.¹⁷⁵

Bourée'nin, açıkça tehdit dolu üslubunun, Âli Paşa üzerinde pek etki yapmadığı anlaşıyor. Âli Paşa, Fransız elçinin bu tavrını Elliot'a aktararak bir defa daha fermanların geri çekilmesi ya da değiştirilmesinin yalnızca Osmanlı yönetimini ilgilendiren bir eylem olduğunu belirtir. Sadrazam, öylesine kararlı bir duruş sergiler ki Elliot'un fermanların geri çekilmemesine dönük ricasına da aynı değişmez üslupla karşılık verir. İngiliz elçinin, fermanların askıya alınmasına hiçbir Avrupa devletinin sıcak bakmayacağı ve Babiâli'nin zor duruma düşebileceği uyarısını da ciddiye almayarak hıdivin mutlaka itaat sınırları içine çekileceğini haber verir.¹⁷⁶

Hem padişahın hem de Babiâli'nin sergiledikleri tek sesli siyaset, öylesine etkili olmuştur ki Clarendon, büyük bir telaş ile Fransa'daki temsilcisine sorunun artık ihmal edilemeyecek kadar hassas bir hale geldiğini belirtmek zorunda kalır. İngiliz nazır, Paris'e gönderdiği telgrafta, padişahın 1867 fermanını feshetmekte kararlı olduğu ve bu tehdidin gerçekleşmesi hakkında hiçbir şüphesi kalmadığını belirtir. Nazır, "meselenin çözümü için hıdivin mutlaka İstanbul'a giderek padişaha sadakat ve itaatini bildirmesinden başka bir çözüm yolu kalmamıştır" diyerek tartışmanın aslında merkezileşme tutkusundan ibaret olduğunu berrak hale getirir.¹⁷⁷ Nihayet Babiâli üzerindeki nüfuzunu test ederek hem Osmanlı başkentinde hem de Avrupa kamuoyunda prestijini yükseltme telaşına düşen Fransa, İngiltere ile aynı çizgiye geriler. Fransız hariciye nezaretinden, Hıdiv İsmail'e gönderilen telgrafta hıdivin, Babiâli'nin taleplerine itiraz etmemesi ve borçlanma için padişahın onayına muhtaç olduğunu kabul etmesi gerektiği belirtilir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ NA. FO. 78 / 2078, 18 Ekim 1869.

¹⁷⁵ NA. FO. 78 / 2078, 18 Ekim 1869.

¹⁷⁶ NA. FO. 78 / 2078, 18 Ekim 1869.

¹⁷⁷ NA. FO. 881 / 1890, No. 209, 12 Ekim 1869. Clarendon'un, padişahın kararlılığını vurgulayarak Fransız hükümetini biraz da tehdit dolu bir üslupla uyarması, sorunun başında ilan edilen Fransız-İngiliz ittifakının aslında gevşek bir uzlaşma olduğunu açığa çıkardığı gibi mecbur kalması halinde İngiltere'nin tercihini Osmanlı'dan yana kullanacağını da gün ışığına çıkarmaktadır.

¹⁷⁸ NA. FO. 881 / 1890, No. 235, Ekim 1869.

Kısacası baştan itibaren hıdiv yanlısı bir siyaset izleyen Fransa, Babiâli'nin samimi direnişi ve İngiltere'nin Osmanlı yanlısı politikasını hatırlamasıyla Hıdiv İsmail'i yalnız bırakmak zorunda kalır. Böylece Fransa, Hıdiv İsmail'i terk ederek diplomatik yenilgisini de kısmen itiraf etmeye başlamıştır.

Babiâli'nin, ilan ettiği çizgiden geri adım atmaması, İngiltere ve Fransa'nın, hıdiv yanlısı söylemlerinin gevşetilmesine yardım etse de özellikle Fransa'nın, klasik politikasını terk etmekte hayli zorlandığı anlaşıyor. Fransa silah alımı, zırhlı gemi siparişi gibi konularda hıdivin zaten geri adım atmaya hazır olduğu ve borçlanma konusunun da acil olmadığını ileri sürerek İngiltere ile birlikte Babiâli'ye baskı yapılmasını teklif eder.¹⁷⁹ Hatta daha da ileri giderek 1866 ve 1867 fermanının geri çekilmesi halinde Osmanlı'nın da Avrupa devletlerinden gelecek tepkilere hazırlıklı olması gerektiği tehdidini açıkça ifade eder.¹⁸⁰ Dolayısıyla Fransa, borçlanma için hıdivin onay almasının kaçınılmaz olduğunu kabul eder ancak Mısır'daki prestijinin zayıflaması endişesiyle hıdivi savunmaya ve Babiâli'yi etkilemeye çalışır.

Fransa'nın, padişahın onayının gelecekte yapılacak borçlanmalar için bir zorunluluk olduğunu ifade ederken Babiâli'yi tehdit eden bir dil kullanması, hıdivi feda etmek istemediğini göstermektedir. Fakat bu sert ifadeler, Osmanlı idaresinden verilen cevaplar da aynı kesinliktedir. Âli Paşa, Fransız elçiye, padişahın özellikle 1867 fermanını yok sayarak yeni bir ferman ile Mısır'ın idari statüsüne açıklık getirmeyi düşündüğünü tekrar belirtir.¹⁸¹ Fakat Elliot'a söyledikleri, Fransız siyasetinin Tanzimat bürokrati üzerindeki olumsuz imajını gösterirken Osmanlı'nın, hayati olarak gördüğü İngiliz desteğini kaybetmek istemediğini de ele verir. Fransız elçinin tehdidine aynı sertlikle karşılık veren Âli Paşa, Elliot'a, son derece nazik bir üslupla yeni bir fermanın ilan edilmesinin, İngiltere'nin tavsiyeleri doğrultusunda Süveyş Kanalı'nın açılışından sonraki günlere ertelenebileceğini söyler. Sadrazam, kanalın açılışı için Mısır'a giden Fransız imparatoriçesi ve diğer Avrupalı hükümdarların Osmanlı ülkesinde bulundukları sırada diplomatik bir sorun çıkmamasına özellikle dikkat etmektedir.¹⁸²

179 NA. FO. 881 / 1890, No. 249, 3 Kasım 1869.

180 NA. FO. 881 / 1890, No. 243, 30 Ekim 1869.

181 NA. FO. 78 / 2078, 22 Ekim 1869.

182 NA. FO. 78 / 2078, 22 Ekim 1869.

Babîâlî'nin, ılımlı bir siyaset izleyerek yeni fermanı kısa süre için gündem dışına itmesine İngiltere'den gelen yeni ve daha kuvvetli bir destek eşlik eder. Clarendon, Fransız meslektaşına gayet açık şekilde, haddini bilmeyen bir vali için Osmanlı sultanını asla feda etmeyeceğini belirtir. Dolayısıyla Fransa'nın, padişaha baskı yapılmasına dönük önerisinin açık bir hakaret olacağı ve İngiltere'nin, böyle bir eyleme asla ortak olmayacağını vurgular.¹⁸³ Hem İngiltere'nin hem de Babîâlî'nin neredeyse aynı cümleler ile konuşması Fransa'nın, hıdivi açık bir dille uyarması ile sonuçlanır. Mısır'daki Fransız konsolosu Tricon'a, olayın ciddiyetini anlatması ve ikna etmesi için hıdive baskı yapılması talimatı verilecektir.

Fransa hariciye nezaretinden, İskenderiye konsolosu Tricon'a gönderilen telgrafta, iki gerçeğin altı çizilmektedir. Hıdiv, padişahın sözünün güvenilirliğini asla sorgulamamalı ve imzaladığı borç anlaşmalarını Osmanlı idaresinin onayına sunmak zorunda olduğunu kabul etmelidir. Bu iki temel konuda Fransa ve İngiltere'nin uzlaştıkları da belirtilir. Ayrıca konsolosa durumun nezaketini hıdive anlatması ve Babîâlî'nin taleplerine direnmesi halinde daha vahim neticelerin ortaya çıkabileceğini açıklaması talimatı da verilir. Fransa hariciye nazırının yazdığı telgrafi İngiliz temsilci West'e göstererek uygun bulup bulmadığını sorması da Fransa'nın İngiltere ile aynı safta yer tutmaya yani İngiltere'nin, Osmanlı yanlısı söylemine itiraz etmemeye özen gösterdiğinin açık delili olmalıdır.¹⁸⁴ Kısacası Babîâlî'nin gösterdiği isticrar, Avrupa devletlerinin siyasi çizgilerine etki ettiği gibi hıdivin, içtenlikle umduğu Avrupa yardımının da düşündüğü kadar kolay gerçekleşmemesine sebep olur. Nitekim Hıdiv İsmail, Nubar Paşa aracılığıyla Stanton'a müracaat ederek İngiltere'nin, Osmanlı'ya baskı yapması ricasında bulunur. Ancak konsolos hıdivin talebini aynı içtenlikle cevapla(ya)maz.¹⁸⁵

Âli Paşa'nın, neredeyse bütün Avrupa devletlerinin ittifak halinde örgütlenerek hıdiv yanlısı bir söyleme hapsoldükleri anda padişahın sözüne

183 NA. FO. 881 / 1890, No. 249, 3 Kasım 1869. Clarendon, açık şekilde padişahın itibarının zayıflatılmasına asla izin vermeyeceğini söylemekle birlikte Elliot'a gönderdiği telgrafta 1867 fermanının feshedilmesinin ciddi sakıncalar yaratacağı ve bütün Avrupa kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesine sebep olacağını da hatırlatır. NA. FO. 881 / 1890, No. 254, 5 Kasım 1869.

184 NA. FO. 881 / 1890, No. 256, 4 Kasım 1869.

185 NA. FO. 881 / 1890, No. 259, 23 Ekim 1869.

müracaat etmesi, Avrupa siyasetinin yönünü değiştirdiği gibi hıdivi de asla şüphe etmediği uluslararası garantiden mahrum etmiştir. Padişahın sözünün diplomatik bir kaldıraç haline getirilmesiyle tartışma biçim ve içerik değiştirerek yalnızca Mısır'ı kapsayan bir konu olmanın ötesine geçmiştir. Diğer bir deyişle sorun, Osmanlı padişahının ve/veya Osmanlı Devletinin meşruiyetinin merkeze konulduğu bir kimlik kazanmıştır. Böylece Avrupa devletleri, hıdivin itibarı ile padişahın saygınlığı arasında bir tercihe zorlanmış ve Mısır'ın vazgeçilmezliğinin karşısına şimdilik tasfiyesi imkânsız gibi görünen Osmanlı Devleti çıkarılmıştır.¹⁸⁶ Nitekim hıdiv defalarca borç anlaşmasını İstanbul'a gitmeden imzaladığını söylemişse de padişahın sözünün tartışmaya açılması gibi bir riski ne Avrupa ne de hıdiv göze alabilmiştir. Ancak hıdiv, bu konudaki ısrarını da terk etmemiştir.

Hıdiv açıkça, 1868 yazında İstanbul'a yaptığı ziyaret sırasında ne padişahın ne de sadrazamın konuyu gündeme getirdiklerini dolayısıyla sultanın onayının konuşulmadığını söylemiştir. Hıdiv, böyle bir taktik izleyerek sadrazamın kendisini padişah ile karşı karşıya getirmek niyetinde olduğunu ve bunu da başardığını itiraf etmiştir.¹⁸⁷ Dolayısıyla padişahın sözüne başvurarak hıdivin hareket alanının daraltılması, padişahın otoritesinin ve prestijinin teslim edilmesine yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı sultanının yanında yeni bir iktidar odağı olarak ortaya çıkan Babiâli'nin ağırlığı da kayıt altına alınmıştır. Kısacası Babiâli'nin, hıdivi mağlup etme tutkusu, padişahın olduğu kadar kendi varlık ve meşruiyetinin de bu galibiyet ile yakından ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca hıdiv ile Âli Paşa arasındaki karşılıklı antipati de yeni siyasi söylemin şekillenmesine etki eden ilave bir faktör olarak akılda tutulmalıdır. Âli Paşa, hıdive yazdığı mektupta 'devlet işlerine kişisel hislerin karıştırılmaması gerektiğini söyler-

¹⁸⁶ Yahya Kemal'in deyişle "coğrafyanın halledilmez bir muamma oluşu" 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin ve sultanının vazgeçilmezliğini temin eden en mühim gerektir. Coğrafyayı bir muamma haline getiren temel sebebin ise İstanbul'dan kaynaklandığını söylemek yanlış sayılmaz. Nitekim Mustafa Reşid Paşa da İstanbul'un çözölemeyecek kadar büyük bir mesele olduğunu çok erken kavradığı için İstanbul elde tutulup devlet modernize edildiği sürece Osmanlı Devleti'nin de yaşamaya devam edeceğini belirtmiştir. BOA. Y. EE. 38 / 95, 3 C. Ahir 1315 / 29 Ekim 1897. Ayrıca Yahya Kemal'in tespiti için bkz. (Beyatlı 1991: 9) Kısacası Fransa'nın, Mısır'a verdiği alışıldık desteğe İngiltere'nin sürpriz katkısını engellemek için Mısır'ın sahip olduğu stratejik önemin karşısına daha büyük bir jeopolitiği ifade eden Osmanlı varlığı konulmuştur.

¹⁸⁷ NA. FO. 881 / 1890, No.261, 27 Ekim 1869.

ken¹⁸⁸ İsmail Paşa, bütün bu meseleyi padişaha yazacağı tek bir mektupla çözebileceğine inanmaktadır. Ancak sorun, o mektubun padişaha ulaştırılabilmesiyle ilgilidir. Çünkü hıdiv, mektubun sadrazamın eline geçmesi halinde padişaha yanlış aktaracağından şüphelenmektedir.¹⁸⁹

Hıdiv bütün bu sıkıntılı sürecin gerçek sebeplerden çok kişisel duygulardan kaynaklandığı gibi bir düşünceye sahip olsa da Babiâli, iddialarını dayandığı yeni zemini terk etmez. Kısacası padişahın sözünün doğruluğuna duyulan ortak güven, siyaset ve diplomasinin yönünü de tayin eder. Özellikle İngiltere, açık bir şekilde Babiâli'nin, padişahın sözüne atıfta bulunarak tartışmayı bambaşka bir düzleme çekmesinden hayli etkilenmiş görünür. Elliot, Sultan Abdülaziz ile konu hakkında doğrudan görüştüğü ve padişahın bir defa daha 1868 yılında imzaladığı son borç anlaşması için hıdive, sözlü onay verdiğini söylediğini aktarır.¹⁹⁰ Dolayısıyla hıdivin, sözlü ya da yazılı hiçbir onay almadığı şeklindeki iddiası, Elliot'a göre herhangi bir anlam ifade etmez. Zira İsmail Paşa'nın sözüne itibar edilmesi, padişahın doğruyu söylemediği anlamına geleceği gibi Abdülaziz'in, hıdive duyduğu öfke ve kızgınlığın artmasından başka bir şeye de hizmet etmeyecektir.¹⁹¹

İngiltere'nin, sorunun başında (kısmen) izlediği hıdiv yanlısı siyasi çizgiden vazgeçerek Osmanlı tezlerine daha yakın bir söylem benimsemesinin Babiâli'ye, ciddi bir diplomatik alan sağladığı ifade edilebilir. Ancak baştan itibaren İngiltere ile Fransa arasında mevcut olan ittifak hatırlandığında hıdivin ikna edilebilmesi, Fransa'nın geleneksel politikasından vazgeçerek hıdiv üzerinde uygulayacağı baskı ile yakından ilgilidir. İsmail, Fransız desteğine duyduğu güvenden mahrum edilmedikçe Babiâli'nin yeni söyleminin başarıya ulaşma ihtimali de sorguya açık kalacaktır. Nite-

188 Papers of Ali Paşa, vol. I, s. 20, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869.

189 NA. FO. 881 / 1890, No. 272, 5 Kasım 1869. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın naklettiği rivayet de ikilinin karşılıklı soğukluğunu gözler önüne seriyor. İnal, Hıdiv İsmail'in, Ali Paşa'nın ölüm haberini ulaştıran telgraf memuruna bin altın bağışladığının rivayet edildiğini naklediyor. (İnal 1982 c.I : 25) Öte yandan Ali Paşa'nın, Mabeyn dairesinin etkisini azaltmaya çalıştığı da görülmektedir. Mesela Ali Paşa, Mabeyn Kâtiplerinden olup padişah üzerinde önemli etkisi bulunan Ziya Bey (Paşa)'i Mabeyn'den alarak Amedi Odası'na naklettirmiş ve ölümüne kadar bir daha asla güvenmediği kişilerin bu göreve getirilmesine izin vermemiştir. Ziya Paşa'nın Mabeyn Kâtipliğinden alınması hakkında bkz. BOA., İrade / Dahiliye, 36697, 24 C. Evvel 1281 / 25 Ekim 1864.

190 NA. FO. 881 / 1890, No. 276, 8 Kasım 1869.

191 NA. FO. 881 / 1890, No. 276, 8 Kasım 1869.

kim İngiltere'nin, padişahın sözünü yeni bir hareket noktası kabul ederek Osmanlı yanlısı bir pozisyona gerilemesine karşın Fransa, hâlâ hıdivi muhafaza etmenin yollarını araştırır.

Bourée, 1868 yılında imzaladığı borç anlaşması için hıdivin *gayri resmi* olarak padişah'tan onay aldığını kabul etmesi ve bu durumun bundan sonra alınacak borçlarda da uygulanmasını önererek Babiâli'yi ısrarından vazgeçirmeye çalışır.¹⁹² III. Napoléon'un da Londra'daki elçisine benzer bir talimat vererek gayri resmi onay konusunda İngiltere'nin ikna edilmesini istemesi Fransa'nın, Mısır yanlısı siyasetini devam ettirdiğini daha açık hale getirir.¹⁹³ Ancak III. Napoléon, gayri resmi onay gibi belirsiz bir çözümün padişahın sözünün doğru olmadığı anlamına gelebileceğini düşünmüş olmalı ki Mısır'daki konsolosuna hıdivin açıkça uyarılması gerektiğini söyler. Konsolosa gönderilen yazıda Fransa'nın yeni girişimini kabul etmesi aksi takdirde bunun zorla yaptırılacağının hıdive söylenmesi gerektiği vurgulanır.¹⁹⁴ Böylece Fransa, bir yandan hıdivi sert şekilde uyararak Osmanlı yanlısı gibi görünecek diğer taraftan meseleyi gayri resmi onay gibi içeriği ve sınırları belli olmayan bir çerçeveye hapsederek Mısır'ın zarar görmesini de engellemiş olacaktır.

Fransa'nın, Osmanlı yanlısı gibi görünen ama gerçekte hıdivin varlığının garanti altına alınmasına yönelik ikili stratejisinin altında Babiâli'nin direnişini gevşetmeye dönük bir hayalin yattığı gayet açıktır. Zira Babiâli, baştan itibaren ileri sürdüğü iddialarından geri adım atmadığı gibi tezlerini güçlendirmek ve sorunun hukuki çerçevesini sağlamlaştırmak amacıyla

192 Böylece Fransa, Mısır idaresinin gelecekte alacağı borçlar için hareket alanını genişletmeye çalışır. Nitekim Âli Paşa, bu duruma açıkça itiraz ederek onay konusunun yazılı ve resmi hale getirilmesinin Babiâli için kaçınılmaz olduğunu ifade eder. NA. FO. 78 / 2079, 8 Kasım 1869. Öte yandan Fransızların, hıdivi savunmaya dönük önyargılarının yalnızca elçiye ait olmadığı da görülüyor. Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a gidecek olan Fransız imparatoriçesi Eugénie, İstanbul'a ulaştıktan hemen sonra sadrazamla görüşür. İmparatoriçe, Paris sergisi sırasında kanalın maketini gördüğünü ve kanaldan geçmeyi çok arzu ettiğini anlatır. Bunun üzerine hıdivin de kendisini kanalın açılışına davet ettiğini söyleyerek açılış için sultanın da davet edilip edilmediğini sorduğunu ve hıdivin de "Mısır, sultanın kendi toprağıdır istediği zaman gelebilir benim davet etmem ona hürmetsizlik anlamına gelir" dediğini nakleder. İmparatoriçenin, hıdivi savunma telaşı ile söylediği sözler Âli Paşa, "Hıdiv, padişaha danışmadan Avrupalı hükümdarları davet ederek onu ciddiye almadığı ve saygı duymadığını zaten göstermiştir" cevabını verir. NA. FO. 881 / 1890, No. 268, 22 Ekim 1869.

193 NA. FO. 881 / 1890, No. 267, 11 Kasım 1869.

194 NA. FO. 881 / 1890, No. 267, 11 Kasım 1869.

yeni ferman konusunu daha güçlü şekilde gündeme taşır. Âli Paşa, borçlanma konusundaki uyumsuzluk da dahil olmak üzere Mısır'ın statüsünü tarif edecek ve gelecekte yaşanması muhtemel tartışmaları önleyecek açıklayıcı bir fermana ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Sadrazam bu fermanda, 1867 yılında hıdive ihsan edilen fermanın da tamamen hükümsüz kılındığının kayıt altına alınacağını söyler. Böylece baştan itibaren asıl arzulanan şeyin, Mısır'ı merkezi otoritenin kontrolü altına almak olduğunu itiraf eder. Babiâli'nin, yeni bir ferman ile Mısır'ın idari statüsüne açıklık getirmeye dönük kararlılığı o kadar berraktır ki Avrupa devletlerinin tavsiye ve uyarıları pek ciddiye alınmaz. Elliot, 1867 fermanının yok sayılmamasını defalarca rica etse de Âli Paşa'yı etkilemeyi başaramaz.¹⁹⁵

Babiâli'nin, yeni bir ferman ile borçlanma sorunu ile birlikte diğer başlıkları da çözüme kavuşturma düşüncesine Fransa'nın da itiraz ettiği görülüyor. Bourée, yeni bir fermanın meseleyi daha da zor ve çözümsüz bir duruma getireceğini belirterek hıdivin, gayri resmi onay almasına dönük teklifini bir defa daha tekrarlar.¹⁹⁶ Fransız elçinin teklifine, Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a gitmek üzere İstanbul'a uğrayan Avusturya imparatoru Franz Josef'e eşlik eden başbakan Kont Beust'ün önerisi eşlik eder. Beust, ferman yerine sadrazamın bir nota ile Babiâli'nin çözüm önerisini büyük devletlere havale etmesinin daha doğru bir yol olacağını belirtir.¹⁹⁷ Hatta meselenin başında Fransız-İngiliz ittifakı ile aynı çizgide yer alan Avusturya, Metternich döneminde kurgulanan klasik siyasete geri dönecektir.

Avusturya, Babiâli yanlısı bir pozisyona geldiğini göstermek amacıyla Mısır'ın bağımsızlığına asla izin verilmeyeceği garantisi ile Osmanlı idaresini ikna etmeye çalışır.¹⁹⁸ Kısacası Babiâli'nin takip ettiği ilkeli ve kararlı siyasetin özellikle İngiltere'yi siyaset değişikliğine mecbur etmesiyle birlikte Avusturya'nın da yeni bir pozisyon belirlemek zorunda kaldığı anlaşıyor. Böylece otoritenin ve iktidarın bütünlüğüne ilişkin geleneksel siyasetine geri dönmekle Avusturya, Metternich döneminde formüle edilen

195 NA. FO. 78 / 2078, 2 Kasım 1869.

196 NA. FO. 881 / 1890, No. 271, 11 Kasım 1869.

197 NA. FO. 881 / 1890, No. 282, 17 Kasım 1869.

198 NA. FO. 881 / 1890, No. 282, 17 Kasım 1869.

muhafazakâr doktrine sahip çıkar. Avusturya, meşru bir monarşi olan Osmanlı Devleti'nin varlığının kutsal olduğunu mahcup şekilde itiraf etmek zorunda kalır. Öte yandan Beust, Babîâlî'nin büyük devletlere bir nota vererek çözümünü onların inisiyatifine terk etmesi şeklindeki tavsiyesinin Âli Paşa tarafından hiç ciddiye alınmadığını bilmektedir. Bu gerçeğe rağmen teklifinin sadrazam üzerinde büyük etki bıraktığı ve diğer devletler tarafından da desteklenmesi gerektiğini söyleyerek yine Avusturya diplomasi geleneğinin kodlarını fısıldamaktadır. Beust, özellikle İngiliz ve Fransız elçilerinin vereceği destekle Babîâlî'yi çözüme zorlamayı ve alınacak neticeyi de devletin hanesine kaydetmeyi planlamaktadır.¹⁹⁹

Avusturya başbakanı, Viyana'nın tıpkı Metternich zamanında olduğu gibi hâlâ Avrupa diplomasisinin merkezi olduğunu kanıtlamayı hayal etmektedir. Metternich, Avusturya dış politikasına yön verdiği yıllar boyunca Viyana'nın diplomatik bir kavşak olmasına özellikle önem verir. Çünkü Avusturya, hem coğrafi konumu hem de heterojen nüfus yapısından ötürü Avrupa'daki değişimden en çok etkilenecek ülkelerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Avrupa kıtasındaki her türlü dramatik değişim Habsburg İmparatorluğu'nun devamını sağlamak için mutlaka Viyana'nın kontrolünde kararlaştırılmalıdır. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın her iki isyanında da Metternich bu temel ilkeyi korumuş ve çözümün kendi inisiyatifinde gerçekleşmesi için büyük çaba harcamıştır. Hatta bu duruşunu aklileştirmek için duygusal anlatımlara müracaat etmekten de çekinmemiştir. Mesela kendisini, Osmanlı Devleti'nin dostu hatta en iyi dostu olarak değerlendirmekte hiçbir sakınca görmemiştir.²⁰⁰ Avusturya şansölyesi, Osmanlı bütünlüğünü daima desteklediğini de her fırsatta belirtmiştir.²⁰¹ Nihayet 1869 yılında yaşanan Osmanlı-Mısır gerginliği sırasında Avusturya başlangıçta Metternich'in tarif ettiği konvansiyonel çizgiyi inkâr etse de en kritik aşamada siyasetini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

Beust, Mısır'ın bağımsızlığına asla izin verilmeyeceğini söylerken Metternich'in, Osmanlı iktidarının bölünmezliği hakkındaki düşüncelerini

199 Beust'ün teklifi hakkında bkz. NA. FO. 881 / 1890, No. 282, 17 Kasım 1869.

200 BOA., HR.TO., 149 / 34, 26 T. Sani 1845.

201 BOA., HAT. 832 / 37542, 14 Muharrem 1254 / 9 Nisan 1838. Metternich'in, Osmanlı Devleti'ni Avrupa başının sigortası olarak görmesi hakkında bkz. Schroeder 1994: 740; Schroeder 2004: 235.

anımsamaktadır. Ancak Beust'ün, sorunu uluslararası müdahalenin sınırları içine çekme gayreti, Avusturya'nın, Metternich'in yaşadığı günlerdeki kadar güvenilir bir ortak olmadığını da göstermektedir. Çünkü Fransa'nın gayri resmi onay formülü ile Osmanlı taleplerini zayıflatma hayali, Avusturya'nın, uluslararası müdahaleyi gündeme getirmesiyle daha ağır bir içeriğe kavuşmuştur. Ayrıca daha önce sorunun çözümü için bir konferans toplanmasını teklif ettiği anımsandığında Avusturya'nın önerisinin kabul edilmesi pek makul değildir. Kaldı ki Babiâli, tayin ettiği çizgiden geri adım atmayacağını hem Avusturya'nın hem de Fransa'nın girişimlerinden kısa süre önce açıklamıştır.

Babiâli, Fransa'nın gayri resmi onay ya da Avusturya'nın sorunu uluslararası siyasetin gündem maddesi haline getirmeye dönük girişimlerine itiraz ederken ilan ettiği ilkelere atıfta bulunmayı sürdürür. Ancak çözümü engelleyen taraf olmadığını kanıtlamak amacıyla hıdivin, gelecekte yapacağı borçlanmalar için ısrarla talep ettiği onay şartını daha esnek bir içeriğe kavuşturabileceğini de ima eder. Padişahın, Mısır idaresinin imzalayacağı istikraz anlaşmaları için kendisinin sözlü onayına başvurmasını bir adım olarak tartışmaya açabileceğini belirtmesinin ardından Babiâli de bu teklifin değerlendirilebileceğini vurgular.²⁰² Fakat Babiâli, padişahın sözlü onay konusundaki teklifini daha rasyonel ve formel bir çerçeve içine almayı da ihmal etmez.

Âli Paşa, bir çözüm yolu olarak sözlü onay seçeneğinin tartışılabilirliğini söylese de bu onayın alınması için mutlaka yazılı şekilde başvurulması gerektiğine dönük ısrardan padişahın asla vazgeçmeyeceğini vurgular.²⁰³ Ancak bu şartın aslında padişahın daha çok Babiâli tarafından bir vazgeçilmez olarak tayin edildiği gayet açıktır. Dolayısıyla yine Babiâli'nin, padişahın yanında/karşısında siyasete yön veren esas aktör olduğu ve inisiyatif elden kaçırmamaya özen gösterdiği tespit edilir. Bir başka ifade ile Babiâli, çözümü daha formel sınırlar içine almanın zorunlu olduğuna padişahı da ikna ederek kendi iktidarının sınırlarının Mısır'a kadar uzandığını kanıtlamaya çalışmaktadır.

²⁰² Sultanın bu tavrından sonra Âli Paşa da daha yumuşak bir pozisyona geriler ve sözlü onay seçeneğinin düşünülebileceğini söyler. Ancak sadrazam, hıdive bu teklifi kendisinin asla yapmayacağını da açıklar. NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869.

²⁰³ NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869.

Sözlü onayın kabul edilebilir bir seçenek olduğu belirtilerek özellikle İngiltere'nin bu yöndeki arzusu tatmin edilmeye çalışılır. Ancak onay için hıdivin, yazılı olarak merkezi idareye başvurması bir şart haline getirilerek aslında en başta ilan edilen çözüm çerçevesinin asla terk edilmeyeceği de anlatılmaktadır. Nitekim Elliot, sözlü onay karşılığında Babiâli'nin de yeni ferman konusundaki ısrarından vazgeçmesini rica eder. Elçinin teklifine Âli Paşa, açıklayıcı bir fermanın kaçınılmaz olduğu ve 1867 yılında ihsan edilen fermanın mutlaka değiştirilmesi gerektiği cevabını verir.²⁰⁴ Âli Paşa, kendisinin ya da Babiâli'nin kararlılığını göstermek amacıyla hiçbir baskıya boyun eğmeyeceği gerekirse istifa etmeyi bile düşündüğünü söyler.²⁰⁵

Elliot, bu sözlerin boş bir tehdit olmadığını sadrazamın bütün Osmanlı devlet adamları tarafından desteklendiğini belirtmektedir. Elçi, Âli Paşa'nın istifasının tarifi imkânsız zorluklar yaratacağı ve sorunun daha da içinden çıkılmaz bir hale geleceğine inanmaktadır. Elçiye göre, “şu anda Türkiye’de, yürüttüğü politikalar ile kamuoyunu sakinleştirecek ve aynı zamanda Avrupalı devletlerin çıkarlarını da dikkate alacak Âli Paşa’nın karizması ve nüfuzuna sahip bir başka devlet adamı bulunmamaktadır.”²⁰⁶ Elçinin sözleri, İngiliz siyasetinin sıkışmışlık ve çaresizliğine işaret ederken Âli Paşa’nın 19. yüzyıl Osmanlı siyasetinde işgal ettiği yeri de gözler önüne seriyor. 19. yüzyıl dünyasının en önemli aktörü olan İngiltere’nin İstanbul’daki elçisinin Âli Paşa’ya mecbur olduklarını ümitsizce itiraf etmesi, bir defa daha Babiâli’nin en azından Tanzimat Dönemi’nde sahip olduğu etki ve gücün sınırlarını şüpheye yer bırakmayacak şekilde anlatıyor.

Âli Paşa’nın ya da Babiâli’nin bütün sahneye hâkim olmasına rağmen İngiliz elçi, inisiyatifi tamamen kaybetmenin yaratacağı tehlikenin de farkındadır. Nitekim Elliot, yeni fermanın hıdiv tarafından kabul edilmemesi ihtimalini hatırlatır. Âli Paşa, “böyle bir şeyin gerçekleşmesi halinde Babiâli’nin de daha sert önlemlere başvurması doğal hale gelecektir” cevabını verir. Elliot, “daha sert önlemlere başvurulması halinde Babiâli de Avrupa’dan gelecek ve karşı koyamayacağı müdahalelere hazırlıklı olmalı-

204NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869.

205 NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869.

206NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869.

dır” diyerek tehdidin dozunu biraz daha yükseltir. Bu açık tehdide Âlî Paşa, “eğer sultanın, Mısır’daki hâkimiyeti yok edilecekse bütün dünya bunun içerideki bir zayıflıktan çok Avrupa müdahalesinin sonunda gerçekleştiğini görecektir ve böylece sultanın, halkı üzerindeki prestiji yara almayacaktır” şeklinde karşılık verir.²⁰⁷ Aslında Elliot, Babıâli’yi telaşa sürüklenme amaçlı taşıyan sözlerinin hiçbir yararı olmayacağını çok iyi bilmektedir. Çünkü İngiliz elçi, Babıâli’ye yapılacak hiçbir baskının sonuç vermeyeceği ve meseleyi daha tehlikeli bir hale getireceğini önceden Clarendon’a gönderdiği raporda izah etmiştir.²⁰⁸

İngiliz siyasetindeki bu değişim öylesine berraktır ki Clarendon, hiçbir tereddüde ve şüpheye sebep olmayacak biçimde Fransa’nın gayri resmi onay önerisinin makul olmadığını itiraf eder. İngiliz hariciye nazırına göre hıdiv, daha önce imzaladığı borç anlaşmalarını Babıâli’nin onayına sunduğunu kabul ederek aslında 1868 yılında İstanbul’a sormadan aldığı borcun yasal olmadığını itiraf etmektedir. Ayrıca gayri resmi bile olsa hıdivin onay için Babıâli’ye müracaat edecek olması ise Clarendon’a göre padişahın borcu veto etme hakkının bulunduğunu gösterir. Eğer sultanın veto hakkının olmadığına inanılıyorsa hıdiv yalnızca bilgi vermek amacıyla başvuruda bulunmuş demektir ki bu da Osmanlı padişahının hâkimiyet haklarının ihlâl edilmesi anlamına gelir.²⁰⁹ Bir diğer ifade ile Babıâli’nin, bütün riskleri göze alarak asla geri adım atmayacağını belirtmesi, İngiliz-Fransız ittifakındaki fikir ayrılığını da güçlendirir. Nihayet Fransa’nın desteğine duyduğu güvene sorunun başından itibaren İngiltere’nin kararsız siyasetinin sağladığı avantajı ilave eden hıdiv, ilk defa borçlanma konusunda geri adım atacağını işaretlerini vermeye başlayacaktır.

İsmail, Süveyş Kanalı’nın açılışı için Mısır’a giden Elliot’a, padişahın yeni bir ferman ile sahip olduğu bütün imtiyazları geri almasından kaygılandığını ifade eder. İsmail Paşa, bu tehlikeyi engellemek ümidiyle ferman yerine sadrazamın bir mektup göndermesinin sağlanması için elçinin yardımını rica eder. Hıdiv, sadrazamın göndereceği mektupta Babıâli’nin

207 NA. FO. 78 / 2079, 9 Kasım 1869.

208 NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869.

209 NA. FO. 881 / 1890, No. 286, 24 Kasım 1869.

taleplerinin belirtilmesi halinde kendisinin de bu isteklere uyacağını bildiren ılımlı bir cevap mektubu gönderebileceğini söyler.²¹⁰ Böylece sahip olduğu yarı bağımsız statüyü yok edecek ve hukuki bir metin olarak kayda geçecek padişah fermanı yerine herhangi bir resmi bağlayıcılığı olmayan bir mektupla hem padişahı ikna edecek hem de haklarını kaybetmeyecektir. Ancak hıdivin bu teklifinin, Babiâli tarafından kabul edilmeyeceği, yeni bir ferman ilan edilmemesi için İngiltere'nin gösterdiği gayretten de anlaşılıyor. Elliot, yokluğunda İngiliz elçiliğine vekâlet eden Baroon'a bir telgraf çekerek fermanın ilan edilmemesi için Babiâli ile görüşmesi talimatını verir.²¹¹ Fakat İngiliz elçinin bu girişiminin de hiçbir sonuç vermeyeceği aşağıda görülecektir.

210 NA. FO. 881 / 1890, No. 281, 19 Kasım 1869.

211 NA. FO. 881 / 1890, No. 287, 24 Kasım 1869.

MISIR MISIRLILARIN OLMALIDIR

ZORAKİ İTAAT

Babîâli'nin, yeni ve açıklayıcı bir ferman ile bir yandan borçlanma da dahil olmak üzere bütün sorunları çözmek diğer taraftan 1867 yılında hıdiv verilen imtiyazları sınırlandırmaya dönük niyeti büyük bir telaşa yol açmıştır. Yeni bir fermanın sahip olduğu hakları ortadan kaldıracığından şüphe eden Hıdiv İsmail, Osmanlı yönetimi ile yaşadığı gerginliğin, sadrazamın göndereceği bir mektupla çözülebileceğine inanmaktadır. Hıdiv, sadrazamın mektubunda belirteceği bütün talepleri yerine getireceğini vaat eden bir cevap mektubu gönderebileceği ve böylece bütün meselenin de çözüme kavuşabileceğini açıklar. Hatta Babîâli'nin ciddiyeti ve Avrupa devletlerinin kesin uyarısı ile sorunun nazik bir aşamaya geldiğini düşünmüş olacak ki Osmanlı idaresinin borçlar konusundaki ısrarını tatmin etmek amacıyla yeni bir öneride bulunur. Hıdiv, borç anlaşmalarının yürürlüğe girmesi için padişahın ve Babîâli'nin onayına müracaat etmesinin kaçınılmaz olduğunu görerek *kamu* ve *özel* borçlar şeklinde bir ayrımın yapılmasını önerir. Mısır'ın ve Mısır halkının geliştirilmesi için kamu yatırımlarının finansmanında kullanılmak amacıyla alınacak borçların padişahın onayına sunulmadan yürürlüğe girmesi ancak özel harcamalar için yapılacak borçlanmaların padişahın onayına bırakılmasını teklif eder.¹

Hıdivin bu önerisinin ardından Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'da bulunan Elliot, İstanbul'a bir telgraf göndermiştir. İngiliz elçi yokluğunda kendisine vekâlet eden Baroon'a, vakit kaybetmeden Babîâli ile görüşmesi talimatını verir.² Böylece hıdiv, kamu ve özel borç gibi sınırları belli olmayan bir ayrım ile Babîâli'yi köşeye sıkıştırmaya çalışırken aynı zamanda çözüm yanlısı gibi görünerek Avrupa devletlerinin yardım ve desteğini elde etmenin çarelerini de araştırmış olur. Nitekim hem İngiltere hem de Fransa, hıdivin yeni önerisinin iyi niyetli bir adım olarak görülmesini

1 NA. FO. 78 / 2079, 25 Kasım 1869.

2 NA. FO. 78 / 2079, 25 Kasım 1869.

isterler. Her iki ülke de hıdivin teklifinin makul olduğunu vurgulayarak bu öneriden sonra Babiâli'nin de daha yapıcı olması gerektiğini söylerler. İki ülke ferman yerine sadrazamın, hıdive bir mektup göndererek tartışmalı konulara açıklık getirmesi ve hıdivin de uzlaşmacı bir mektup ile sadrazama cevap vermesinin en iyi çözüm yolu olduğuna inanırlar.³ Ancak İngiltere ve Fransa'nın, ortak desteğine bir defa daha Babiâli'nin itirazı eşlik eder. Âli Paşa, böyle bir teklifin zamanının geçtiği ve iyi niyetli bir adım olarak değerlendirilmesinin imkânsızlığını vurgulayarak yeni bir fermanın kaçınılmaz olduğunu tekrar eder.⁴

Hıdiv İsmail'in borçlar konusundaki teklifini, İngiltere ve Fransa'nın, tartışılabilir bir adım olarak görmesine karşın Babiâli'nin, yeni fermana dönüş ısrarı, yukarıda belirtilen merkezîyetçi refleksin bir izdüşümü olarak nitelendirilmelidir. Hıdivin, geri adım atmayı ima eden bir girişimde bulunmasına rağmen Babiâli'nin, yeni fermana yönelik kararlılığı, Mısır'ın yeniden merkezi otoritenin kontrolü altına alınması hayalinden vazgeçilemediğini ispat eder. Nitekim Babiâli'nin direnişinin altında yatan ana fikrin, Mısır'ın statüsünü değiştirme arzusu olduğunu bilen İngiltere ve Fransa, fermanı engelleyemeyeceklerini anlayınca fermanın sınırlı bir içerik ve çerçeveye hapsedilmesine çalışırlar. Her iki ülke de ilan edilecek yeni fermanın yalnızca mevcut sorunlar ve özellikle borçlar konusu ile ilgili olmasını isterler. Kısacası iki ülke, 1867 fermanı ile tanınan hakların yok edilmesi ve Mısır'ın idari statüsünün değiştirilmesi anlamına gelebilecek cümlelerin yeni belgede yer almamasını tavsiye ederler.⁵ Özellikle baştan itibaren klasik politikasını değiştirmeyerek hıdiv yanlısı çizgisini sürdüren Fransa'nın, Babiâli'nin kararlılığına boyun eğerek adeta çaresiz şekilde yeni fermanın sınırlı tutulmasına yönelik isteği hayli dikkat çekicidir.

Sorunun başında açıkça hıdiv yanlısı bir siyaset izleyerek Osmanlı yönetimini köşeye sıkıştırmaya çalışan Fransa'nın, Babiâli'nin ilan ettiği ilkelerde hiçbir değişiklik yapmayarak kararlılığını sürdürmesiyle neredeyse bütün tezlerini terk ederek adeta çaresiz bir duruma gerilediği görülüyor.

3 NA. FO. 881 / 1890, No. 293, 26 Kasım 1869.

4 NA. FO. 78 / 2079, 25 Kasım 1869.

5 NA. FO. 881 / 1890, No. 295, 27 Kasım 1869.

Hıdivin, borçlar konusundaki önerisine İngiltere ile birlikte sıcak bakan ve yeni bir fermanın engellenebileceğini ümit eden Fransa, Âli Paşa'nın itirazı ile bir defa daha mevzi kaybeder. Özellikle İngiltere'nin, fermanın kaçınılmaz olduğunu görerek yaptığı yeni hamle, Fransa'nın siyasetini de belirler. Clarendon'un, "ferman en azından sınırlı tutulsun ve yalnızca borçlara dönük yeni bir düzenlemeyi içersin" demesiyle Fransa'nın da hiç değilse bu konuda Babiâli'nin ikna edilmesi için ümitsizce çabaladığı görülmektedir.⁶

Babiâli'nin sergilediği istikrarın, özellikle İngiliz siyasetinde yarattığı değişim ve bu değişimin etkisiyle sorunun başında neredeyse bütün Avrupa'nın oluşturduğu hıdiv yanlısı uzlaşmanın dağıldığını görmek hayli ilginç olmalıdır. Avusturya hariciye nazırı Baron Altenburg, Osmanlı idaresinin kararlı tutumunun bütün denklemlere etki etmesiyle meselenin başında tamamen İngiliz-Fransız ittifakına bağlanmaktan duyduğu pişmanlığı itiraf eder gibi görünmektedir. Baron, Viyana'daki İngiliz elçi Lytton'a, padişahın kanalın açılışı için Mısır'a gitmeye karar verdiği ve böylece sorunun kolayca çözüleceğini ancak İngiltere'nin müdahale ederek padişahı kararından vazgeçirdiğini ifade eder. Elçi, bu sözleri şiddetle protesto etse de Altenburg'u ikna etmeyi başaramaz.⁷

Babiâli'nin, sorunun başında tayin ettiği ilkelerden geri adım atmayarak ısrarını sürdürmesi, Avrupa devletlerinin siyasetindeki değişimin de alt yapısını hazırlar. Nitekim İngiltere de benzer bir üslupla başta itiraz ettiği seçeneği bir çözüm aracı olarak kabul ettiğini gösterir. Sorunun başında 1867 yılında ilan edilen fermanın hıdive serbestçe borçlanma hakkı tanıdığını belirten İngiltere, bu iddiasından vazgeçerek borçlanma için sultanın onayının kaçınılmaz olduğunun bütün devletler tarafından kabul edildiğini açıklar. İngiltere, bütün bu süreç boyunca Babiâli'nin haklı olduğunu beyan eder. Ancak ilan edilecek yeni fermanın yalnızca borçlar konusu ile sınırlı

6 NA. FO. 881 / 1890, No. 295, 27 Kasım 1869.

7 NA. FO. 881 / 1890, No. 296, 25 Kasım 1869. Bir başka ifade ile yüzyılın ilk yarısında Metternich ile Palmerston arasında var olan karşılıklı güvensizliğin aslında Avusturya ve İngiliz diplomasi geleneğinde tekâmül etmiş bir hal olarak hâlâ devam ettiği ve iki ülke arasındaki ittifakın zayıf bağlarla malul olduğu açığa çıkar. Palmerston ile Metternich arasındaki güvensizliğin kaynağı ve başlangıcı için bkz. Bolsover 1936: 245; Webster 1951, c. I: 307. Özellikle Palmerston'un, Metternich'e duyduğu antipati o kadar büyüktür ki İngiliz hariciye nazırına göre Metternich, "yalancı ve hilekâr bir adamdır ve siyasi lügatini de bu iki sözcük şekillendirmektedir." NA. FO. 78 / 676, 19 Ekim 1847.

tutulması gerektiğinin altını çizer.⁸ Hatta İngiltere, Mısır'a giden Elliot aracılığıyla hıdivi bir defa daha açık şekilde uyarır.

Elliot, Nubar Paşa ile yaptığı mülakatta, Babıâli'nin kararlılığına işaret ederek izlenecek en doğru yolun padişahın fermanını sessizce kabul etmek olduğunu vurgular. İngiliz temsilci, 1867 fermanının aslında padişahın onayına sunmadan borçlanma hakkı vermediğinin bütün devletler tarafından bilindiği ve hıdivin bu kuralı kasıtlı olarak ihlal ettiğini de ilave eder. Elliot, daha da ileri giderek hıdivin baştan itibaren izlediği bağımsızlık yanlısı siyasetin Babıâli'yi rahatsız eden en önemli ayrıntı olduğunu belirtir. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın, Girit İsyanı'ndan dolayı savaşın eşiğine geldiğini bildiği halde hıdivin, Yunan kralını, Süveyş Kanalı'nın açılışına davet etmesini de açık bir saygısızlık ve meydan okuma olarak değerlendirir. Bütün bu gerçeklerden sonra İngiliz elçiye göre, hıdivin yeni fermana sessizce itaat etmesi ve padişaha sadakatini kanıtlamasından başka çare kalmamıştır.⁹

Elliot, Nubar Paşa ile görüştükten kısa süre sonra hıdiv ile de bir görüşme yapar. İngiliz sefir, Nubar Paşa'ya söylediklerini neredeyse aynen hıdive de aktarır. Ne padişahın ne de Babıâli'nin, herhangi bir baskıya boyun eğceğini belirterek yeni fermanı asla sorgulamaması tavsiyesinde bulunur.¹⁰ Hıdiv, fermanı kabul edeceğini ancak kabul ettiğini belirten bir deklarasyonu İstanbul'daki elçiliklere göndererek onların aracılığıyla padişaha sunulmasını istediğini belirtir.¹¹ Böylece gelecekte Babıâli ile yaşanması muhtemel bir sorunda Avrupa müdahalesinin meşru bir zemine dayanmasını planlamaktadır. Ancak Elliot, bu teklife açıkça itiraz ederek Babıâli'nin böyle bir öneriye sessiz kalmasının imkânsız olduğunu açıklar. Nihayet İngiliz elçi, yeni bir fermanın ilan edilmesinin artık kaçınılmaz olduğu ve bu fermana itaat etmekten başka bir seçeneğinin bulunmadığını hıdive kesin cümlelerle anlatır.¹² Hatta hıdive, içinde bulunduğu durumun çaresizliğini göstermek amacıyla Babıâli'nin sonuna kadar haklı olduğuna inanılan bir

8 NA. FO. 881 / 1890, No. 299, 30 Kasım 1869.

9 NA. FO. 78 / 2079, 16 Kasım 1869.

10 NA. FO. 78 / 2079, 18 Kasım 1869.

11 NA. FO. 78 / 2079, 18 Kasım 1869.

12 NA. FO. 78 / 2079, 18 Kasım 1869.

konuda Avrupa devletlerinin yardımını ümit etmesinin anlamsızlığını açıklar.¹³ Kısacası İngiltere, sorunun başında Fransız söylemine eklenerek izlediği (kısmen) hıdiv yanlısı siyaseti terk ettiğini gösterdiği gibi şimdilik Osmanlı hâkimiyetinin vazgeçilmez olduğunu da şüpheye yer bırakmayacak şekilde anlatmaktadır.

İngiltere'nin, sorunun ciddiyetini görerek hıdiv üzerinde uygulamaya çalıştığı baskı, yeni fermanın ilan edilmesi için Osmanlı idaresinin aradığı uygun zemin ve fırsatın oluştuğunu haber verse de ağırlık noktasının, Babıâli'nin kararlılığı olduğu unutulmamalıdır. Çünkü Elliot, bir yandan hıdivi, fermanın kaçınılmazlığına ikna etmeye çalışırken diğer taraftan Babıâli'yi, yeni bir Mısır sorunu yaratmak anlamına gelecek ferman konusundaki ısrarından vazgeçirmeye çalışır.¹⁴ Dolayısıyla sorunun çözümünü sağlayacak asıl metin olarak düşünülen fermanın ilan edilmesinde İngiltere'nin dolaylı desteğinden çok Babıâli'nin siyaset oluşturabilme yeteneği dikkate alınmalıdır. Kaldı ki hem İngiltere hem de Fransa'nın yeni fermanı engelleme çabaları hatırlandığında bütün sürecin Babıâli'nin kontrolü altında geliştiği daha açık hale gelir. Nitekim her iki ülkenin yeni bir ferman hakkındaki ortak korkusuna Babıâli'nin Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin tartışma dışı tutulması anlamına gelecek ısrarı refakat eder. Böylece iki büyük devletin tek sesli ittifakına rağmen yalnızca borçlar konusunda değil Mısır idaresi ile yaşanan bütün sorunlarda yeni bir çerçeve anlamına gelecek ferman ilan edilerek Mısır'a gönderilir.¹⁵

Fransa'nın, 1867 yılında verilen hakların geri alınması anlamına gelecek bir belgeyi, doğrudan kendisine yapılmış bir saldırı olarak göreceğini açıkladığı ve İngiltere'nin sorunun başında izlediği hıdiv yanlısı siyaset anımsandığında Babıâli'nin, politika yapma kapasitesi daha berrak hale gelir. Ayrıca Fransa'nın, fermanın içeriğini öğrenme arzusuna rağmen Âli Paşa'nın Fransız elçiye ferman hakkında hiçbir şey söylememesi de olduk-

13 NA. FO. 78 / 2079, 18 Kasım 1869.

14 NA. FO. 78 / 2079, 25 Kasım 1869.

15 NA. FO. 78 / 2079, 29 Kasım 1869. Fermanı Mısır'a, Server Efendi'nin götürdüğü anlaşıyor. Papers of Ali Paşa, vol. I, s. 44; Terakki, Numro 279, 26 Şaban 1286 / 1 Aralık 1869. Server Efendi 3 Aralık 1869 tarihinde Mısır'a ulaşmıştır. NA. FO. 78 / 2079, 6 Aralık 1869. Bu görevden kısa süre önce de Server Efendi'nin, Süveyş Kanalı ile ilgili bir araştırma yapmak üzere Mısır'a gönderildiği dikkati çekmektedir. BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 856, Ek 1, 12 Zilhicce 1285 / 26 Mart 1869.

ça önemlidir. Böylece Babiâli, özellikle Fransa'yı yakın bir müttefik olarak görmediğini izah ettiği gibi en azından Mısır söz konusu olduğunda Fransa'nın baskısının bir anlam ifade etmediğini de göz önüne serer.

Âli Paşa'nın ketum tavrının Fransa'yı hayli rahatsız ettiği fakat sorunun ciddi bir hale gelmesi sebebiyle Babiâli'yi hassaslaştıracak bir girişimde bulunmaktan da kaçınıldığı anlaşılıyor. Fransız hükümeti, fermanın içeriğini öğrenememesine rağmen Tricon'a bir telgraf çekerek fermanı asla sorgulamaması ve aynen kabul etmesinin kaçınılmaz olduğunun hıdive mutlaka anlatılması gerektiği talimatını verir.¹⁶ Elçisinin, fermanın içeriği hakkında en küçük bir bilgiye dahi ulaşamaması Fransa'nın, Babiâli üzerinde herhangi bir etki ve prestijinin kalmadığını kanıtlar. Fakat Fransız hükümetinin bu konudaki ısrarından vazgeçmediği anlaşılıyor. Elçinin başarısızlığını gizlemek amacıyla Fransa hariciye nezareti doğrudan girişimde bulunarak Babiâli'den fermanın bir kopyasının gönderilmesini rica etmek zorunda kalır.¹⁷

Fransa'nın, içeriğini çok merak ettiği fermana, borçlanma konusu başta olmak üzere Hıdiv İsmail'in, silah ve zırhlı gemi siparişleri, yabancı devletlerle doğrudan müzakere, yurtdışında Mısır temsilcilikleri kurulması gibi konularda, Babiâli'nin onayı olmaksızın herhangi bir eylemde bulunmasının yasal olmadığı belirtilir.¹⁸ Yukarıda belirtildiği gibi yeni ferman, 1867 fermanı ile kısmen özerk bir statüye kavuşan Mısır'ı, merkezi idarenin denetimi altına alma hevesinin açık bir yansıması olarak görülebilir. İngiliz temsilci Baroon'un sözleri de bu tespitin doğruluğunu ispat ediyor. İngiliz temsilci, Clarendon'a gönderdiği raporda, "Babiâli'nin asıl amacı, hıdive hâkimiyetin sahibini göstermek ve varlığının sultana tabi olduğunu ispatlamaktır" demektedir. Baroon'a göre yeni fermana Mısır idaresinin imzalayacağı borç anlaşmalarının ve Mısır bütçesinin İstanbul'un onayına sunulmasından bahsedilmesi, bu niyeti şeffaf hale getirmektedir. İngiliz temsilcisine göre, izlenen bu yöntem mutlaka sonuç vermeli ve hıdive boyun eğmekten başka bir çözüm yolunun bulunmadığı kesin cümlelerle

¹⁶ NA. FO. 881 / 1890, No. 303, 30 Kasım 1869.

¹⁷ NA. FO. 881 / 1890, No. 312, 2 Aralık 1869.

¹⁸ Fermanın tam metni için bkz. Terakki, Numro 284, 4 Ramazan 1286 / 8 Aralık 1869. Yine bu konuda bkz. NA. FO. 881 / 1890, No. 303, 30 Kasım 1869.

anlatılmalıdır.¹⁹ Nitekim Fransa da bütün bu gerçekleri görerek Osmanlı idaresinin, Mısır'ı merkezi otoritenin kontrolü altına alma arzusundan endişelendiği için İngiltere'ye, derhal Babiâli'ye birlikte baskı yapılması tavsiyesinde bulunur.²⁰ Ancak Fransa yapacağı hiçbir baskının sonuç vermeyeceğinin de açıkça farkındadır. Çünkü Tricon'a bir telgraf daha gönderilerek hıdivin, yeni fermanı asla tartışmaması ve olduğu gibi kabul etmesi gerektiği bir defa daha tekrar edilir.²¹

İçeriğini tam olarak bilmediği halde Fransız hükümetinin son derece telaşlı bir ruh haliyle hem hıdivi hem de Babiâli'yi etkileme çabası, diplomatik inisiyatifini kaybetme korkusuna kapıldığıının açık bir işareti olarak görülmelidir. Bu heyecan ve korku o kadar açıktır ki Fransız hariciye nazırı, Lord Lyons'a bir defa daha ortak hareket ederek acilen Babiâli'ye baskı yapılmasını teklif eder.²² Fransa, sorunun başından itibaren aslında geleneksel siyasetini terk etmeyerek hıdiv yanlısı çizgide kalmaya devam etmiştir. Fermanı kabul etmesi için hıdive baskı yapması yönünde Tricon'a talimat gönderse de Babiâli'nin de benzer bir etki altında tutulması gerektiğini inatla savunur. Fransız hariciye nazırı, Lyons'a, Babiâli'ye yapılacak baskının sonuç vermesi için mutlaka İngiltere ile ortak hareket edilmesi gerektiğini de ilave eder.²³

Fransa, bir yandan hıdive, padişahın fermanını asla sorgulamamasını tavsiye ederek Osmanlı yanlısı gibi görünmeye diğer taraftan Babiâli'ye uygulanacak ortak baskı ile fermanın Mısır'a ulaşmasını engellemeye çalışmaktadır. Böylece bütün sürecin Fransa'nın kontrolü altında şekillendiği ispat edilmiş olacaktır. Nihayet bu senaryonun gerçekleşmesi, Avrupa siyaset ve diplomasisinin merkezinin hâlâ Paris olduğunu gözler önüne serecektir. Ancak Fransa'nın acele ile önerdiği hiçbir teklife, İngiltere'nin destek vermediği anlaşılıyor. İngiliz hariciye nazırı Clarendon, çok açık ifadelerle

19 NA. FO. 78 / 2079, 1 Aralık 1869. Yeni bir fermanın ilan edilmemesi için bütün çarelere başvuran İngiltere'nin, hıdivin ikna edilmesinin hayatı olduğuna ilişkin tespiti, Babiâli'nin direnişinin son derece etkin bir içeriğe sahip olduğunu kanıtlıyor.

20 NA. FO. 881 / 1890, No. 308, 1 Aralık 1869.

21 NA. FO. 881 / 1890, No. 308, 1 Aralık 1869.

22 NA. FO. 881 / 1890, No. 315, 3 Aralık 1869.

23 NA. FO. 881 / 1890, No. 315, 3 Aralık 1869.

fermanın içeriğini tam olarak görmeden Babîâlî'ye yapılacak hiçbir baskıya ortak olmayacağını ifade eder.²⁴

Her ne kadar fermanın içeriğine dönük ayrıntılı bilgi edinmeden herhangi bir girişimde bulunmayacağını söylese de aslında Clarendon'un fermanın muhtevassından haberdar olduğu düşünülebilir. Çünkü Âli Paşa, Fransız elçinin fermanın içeriğini öğrenmeye dönük talebine olumsuz cevap verirken Baroon'un benzer yöndeki isteğine daha sıcak yaklaşmıştır. Âli Paşa, yeni ferman hakkında İngiliz temsilcisine tam olarak bilgi vermese de fermanda silahlanma, Mısır ordusunun mevcudu gibi konuların çözüme kavuşturulmasının belirtildiği ve borçlar ile bütçenin İstanbul'un onayına sunulmasının şart olduğunun vurgulandığını belirtir.²⁵ Dolayısıyla fermanın içeriğinden neredeyse tamamen haberdar olmasına rağmen Clarendon'un, Fransız önerisine sempatik davranmaması hayli anlamlıdır.²⁶ Böylece İngiltere, sorunun başında kısmen kararsız bir çizgide seyrederek Fransa ile inşa ettiği hıdiv yanlısı söylemi terk ettiği gibi Babîâlî'nin, İsmail'i kontrol etme kararlılığını paylaştığını da berrak hale getirmektedir. Âli Paşa'nın, Fransız elçiye, fermana ilişkin tek bir cümle bile söylemediği halde İngiliz temsilcisine fermanın içeriğinden bahsetmesi ise en azından Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı diplomatının tercihlerine dair önemli bir ipucu olarak yorumlanabilir.

Âli Paşa'nın, Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a gidecek olan Elliot'a, hareketinden önce söyledikleri Fransa'ya duyduğu öfkenin hatta nefretin açık delilleri gibi değerlendirilebilir. Sadrazam, Fransa'nın olumsuz katkıları sayesinde Eflâk-Boğdan'ın neredeyse bağımsız hale geldiğini ve bu ülkenin aynı şeyi Mısır'da da tekrarlamak istediğini söyler. Âli Paşa, "Fransa'nın isteklerine seyirci kalarak yeterince zarar gördük bundan sonra Fransa'ya asla hürmet etmeyeceğiz; en azından Fransa'ya boyun eğen adam ben

24 İngiliz nazır, iki ülkenin ortak hareketinin kayıt altına alınmış ve zaten Mısır'a gönderilmiş bir fermanın muhtevassına en küçük bir etki yapmayacağı gibi tahminler üzerine açıklanacak görüşlerin ve izlenecek politikanın mahcubiyete sebep olabileceğini de ilave eder. NA. FO. 881 / 1890, No. 306, 1 Aralık 1869; No. 311, 3 Aralık 1869.

25 NA. FO. 881 / 1890, No. 303, 30 Kasım 1869.

26 NA. FO. 881 / 1890, No. 303, 30 Kasım 1869. Bir başka ifade ile İngiltere, sorunun başından itibaren bağlandığı Fransız siyasetini terk ettiğini ve Osmanlı yanlısı geleneksel politikasına geri döndüğünü anlatmaktadır.

olmayacağı” diyerek duyduğu kızgınlığın boyutunu gözler önüne serer. Elliot, bu denli sert bir tutumun sakıncalarına işaret ederek bu tavrın Fransa ile silahlı bir temasa sebep olabileceğini söyler. Âli Paşa, “boyun eğerek aşağılanmak yerine risk almanın daha doğru olduğu çünkü bir kulunun kendi isteğine direnmesine karşı sultanın gösterdiği tavrın, bütün tebaası tarafından onaylanacağı” cevabını verir.²⁷ Dolayısıyla Âli Paşa’nın, kararlı tavrı, İngiltere’nin, Fransız önerisine destek vermemesine etki eden önemli bir faktör olmalıdır.

Babîâli’nin, sorunun başından itibaren Mısır’ı yeniden merkezi otoritenin kontrolü altına alma kararlılığına, İngiltere’nin sunduğu katkı ilave edildiğinde Mısır’a gönderilen yeni fermanın kabul edilmesi için hemen tüm şartların oluştuğunu düşünmek yanlış sayılmaz. Özellikle İngiltere’nin, Babîâli’nin bütün amacının sultanın, Mısır’daki tek otorite olduğunu Mısır halkı ve bütün dünyaya ispat etmek anlamına gelen yeni fermana verdiği destek hayli ilginç olmalıdır. Sorunun başında, Mısır’ın yarı bağımsız statüsünü değiştirmeye yönelik hiçbir girişime izin vermeyeceğini açıklamasına rağmen yeni fermanın merkeziyetçi esprisini bilerek destek vermesi çok önemlidir. Elliot, Nubar Paşa ile yaptığı mülakatta açık şekilde fermanın kabul edilmesinden başka bir çare olmadığını ifade eder. İngiliz elçi, hıdivin genel ve özel borçların birbirinden ayrılmasına dönük teklifini kabul ettirmek için ısrar ettiğini ancak Babîâli’yi ikna edemediğini belirtir. Nubar Paşa da artık fermana hak ettiği hürmeti göstermekten başka bir seçenek kalmadığını itiraf eder.²⁸ Fakat bütün sorun, hıdivin de aynı çizgiye gelmesini sağlamakla ilgilidir. Nitekim Nubar Paşa, hıdivin ikna edilmesi için Elliot’un devreye girmesini rica

27 NA. FO. 78 / 2079, 7 Kasım 1869. Âli Paşa’nın açıkça ifade ettiği bu öfke, Osmanlı tarih yazıcılığında yerleşik hale gelmiş bir klişeyi de sorguya açık hale getiriyor. Tanzimat Dönemi devlet adamı söz konusu olduğunda Mustafa Reşid Paşa’nın, İngiltere; Âli ve Fuad Paşaların ise Fransa ile yakın ilişkiler kurdukları kabul edilir. Ancak Âli Paşa’nın yukarıdaki sözleri, en azından kendisinin katı bir Fransa taraftarı olmadığını gösteriyor. Kaldı ki Paris Konferansı sırasında Âli Paşa’yı yakından tanıma fırsatı bulan Lord Clarendon da Paşanın Fransız sempatisini olmadığını belirtmiştir. Şeni 1999: 56. Ancak Âli Paşa’nın, özellikle İngiliz elçiler Canning ve Bulwer ile iyi ilişkiler geliştiremediği buna karşılık Fransız elçi Thouvenel ile samimi olduğu da bilinmektedir. Bu konularda bkz. Türkgeldi 1928: 86-89; 90-92; Şeni 1999: 54. Kısacası Tanzimat ricalinin Avrupa devletlerine karşı sabit ve değişmez sempatisi beslemek yerine onlarla pragmatik ilişkiler kurduklarını düşünmek daha doğru gibi görünmektedir. Ayrıca bu ilişkilerin Babîâli içindeki iktidar mücadelesi açısından çok önemli olduğu da unutulmamalıdır.

28 NA. FO. 78 / 2079, 28 Kasım 1869.

eder.²⁹ Elliot, Babiâli'nin kararlılığını vurgulayarak Hıdiv İsmail'e, fermanı kabul etmemesi ya da padişaha sadakatının devam etmediğini gösteren bir harekette bulunması halinde daha vahim sonuçların ortaya çıkabileceği uyarısında bulunur.³⁰

Elliot'un, bu denli açık ve kesin ifadeler kullanmasının altında Hıdiv İsmail'in, fermana duyduğu öfke ve fermanı kabul etse de içerdiği şartları asla uygulamayacağını ifade etmesi yatar. Hıdiv İsmail, sadakatının gereği olarak fermana itiraz etmeyeceğini söyler. Ancak fermana yazan kısıtlamalara uymayacağını Server Efendi'ye açıkça söylediği gibi düşüncelerini Elliot'a da açıklar. Hıdiv, Mısır bütçesinin ve imzalanacak borç anlaşmalarının İstanbul'un onayına sunulması şartlarını kabul etmeyeceğini hatta silahlı bir mücadeleyi dahi göze alacağını Server Efendi'ye belirtmekte tereddüt etmez.³¹ Server Efendi ise fermanın hiçbir şart ileri sürmeden ve bütünüyle kabul edilmesinden asla ödün verilmeyeceğini anlatır.³² Server Efendi'nin sözlerine benzer şekilde Elliot da hıdive, tehdit dolu konuşmalarının çok sakıncalı olduğunu belirtir. Elliot, padişaha itaat çizgisinden ayrılması halinde daha büyük sorunlarla karşılaşacağı ve hiçbir Avrupa devletinin kendisine destek vermeyeceğini hatırlatır.³³

Hıdivin, kendisini sıradan bir vali haline dönüştürmeyi amaçladığına inandığı fermana yönelik itirazına Server Efendi'nin, Babiâli'den aldığı talimat eşlik eder. Server Efendi, hiçbir ön şart ileri sürülmeden fermanın kabul edilmesinden asla vazgeçilemeyeceğini tekrarlayarak hıdivin itirazlarının ciddiye alınmayacağını söyler.³⁴ Server Efendi, Elliot ile yaptığı görüşmede, hıdivin fermana ilişkin endişelerini asla kabul etmeyeceği ve top atışları eşliğinde kamuoyuna ilan edileceği garanti edilmedikçe fermanı hıdive teslim etmeyeceğini açıklar.³⁵ Elliot'un da Server Efendi'nin görüşlerine

29 NA. FO. 78 / 2079, 28 Kasım 1869.

30 Hıdiv, fermanın ılımlı olması ve mevcut haklarına herhangi bir zarar vermemesi halinde hiçbir sorun çıkarmayacağını söyler. Elliot, hıdivin fermanı kabul etmekten başka bir seçeneği kalmadığını nihayet anladığını aktarmaktadır. NA. FO. 78 / 2079, 2 Aralık 1869.

31 NA. FO. 78 / 2079, 6 Aralık 1869.

32 NA. FO. 78 / 2079, 6 Aralık 1869.

33 NA. FO. 78 / 2079, 6 Aralık 1869.

34 NA. FO. 78 / 2079, 8 Aralık 1869.

35 NA. FO. 78 / 2079, 8 Aralık 1869.

destek vermesiyle hıdivin tamamen çaresiz bir pozisyona gerilediği anlaşıyor. Nihayet hıdiv, Server Efendi'nin taleplerini kabul edeceği ve fermanı usulüne uygun şekilde kamuoyuna duyuracağını söylediği gibi fermana uygun bulmadığı noktalar hakkında da hiçbir itirazda bulunmayacağını söylemek zorunda kalır.³⁶

Hıdiv İsmail'in, geri adım atmasına sebep olan en önemli olgulardan birinin Elliot'un sunduğu katkı olduğu unutulmamalıdır. Elliot'un desteğinin altında bizzat Mısır'da bulunarak tartışmanın ayrıntılarını daha yakından gözlemleyebilme imkânının yattığı söylenebilir. Nubar Paşa ile yaptığı mülakatta hıdivin, kamu ve özel borçların ayrılması önerisi ile Avrupa devletlerinin desteğini alarak Babiâli'yi geri adım atmaya zorlama girişiminin aslında tamamen bir kurnazlıktan ibaret olduğunu tespit eder. Elliot, hıdivin son olarak 2.250.000 sterlin tutarında yeni bir borç anlaşması imzaladığı ve söz verdiği halde Babiâli'ye danışmadan borcu yürürlüğe soktuğunun haber alındığını açıklar. Nubar Paşa, bu iddiayı yalanlamadığı gibi kamu ve özel borçlar ayrımının tamamen hıdivin kişisel tutkularını korumaya dönük olduğunu itiraf etmek zorunda kalır.³⁷ Dolayısıyla Elliot'un, Server Efendi'ye verdiği destek, hıdivin taktiklerine duyduğu güvensizlik ve kızgınlıkla yakından ilgili olmalıdır. Böylece çözüme doğru giden son aşamada, Babiâli'nin kararlı tutumu ve İngiltere'nin yardımı belirleyici olmuş ve Hıdiv İsmail, fermanı herhangi bir ön şart ileri sürmeden kabul edeceğini belirtmiştir.³⁸ Nihayet yeni ferman, tamamen Babiâli'nin istediği gibi kaleden yapılan top atışları ve ulemanın duaları eşliğinde okunarak halka duyurulur.³⁹

36 NA. FO. 78 / 2079, 8 Aralık 1869. Server Efendi'nin, Mısır'da sergilediği kararlı duruşa Âli Paşa'nın, İstanbul'da benzer bir üslupla eşlik etmesi ise altı çizilmesi gereken önemli bir noktadır. Sadrazam, Baroon ile mülakatında hıdivin kışkırtıcı tutumunu sürdürmesi halinde Babiâli'nin de daha sert önlemlere başvurusunun kaçınılmaz hale geleceğini belirtir. Zira padişah, nazırlar ve bütün kamuoyu, hıdivin fermana itaat ettiğini görmekte kararlıdır. NA. FO. 78 / 2079, 8 Aralık 1869.

37 NA. FO. 78 / 2079, 8 Aralık 1869.

38 Terakki, Numro 280, 27 Şaban 1286 / 2 Aralık 1869; NA. FO. 78 / 2079, 8 Aralık 1869.

39 BOA. A. MTZ. (05), 13 / 17, 6 Ramazan 1286 / 10 Aralık 1869; Kevkeb-i Şarki, Nüsha 6, 8 Ramazan 1286 / 12 Aralık 1869. Baroon İstanbul'dan Clarendon'a gönderdiği raporda fermanın dualar ve top atışları eşliğinde okunarak kamuoyuna duyurulduğuna ilişkin haberin Elliot tarafından verildiğini söylüyor. Ayrıca Server Efendi'nin, Âli Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla sorunun çözümünde Elliot'un ciddi destek verdiğini belirttiği ve sadrazamın da bu katkıdan ötürü İngiltere'ye şükranlarını ifade ettiği anlatılıyor. NA. FO. 78 / 2079, 15 Aralık 1869. Stanton'un da benzer cümlelerle fermanın okunduğu ve kamuoyuna duyurulduğunu haber verdiği görülüyor. NA. FO. 881 / 1890, No. 361, 16 Aralık 1869.

Babîâlî'nin fermana yönelik hiçbir itirazı ya da kaygıyı dikkate almayarak izlediği siyaseti değiştirmemesi ve fermanın kabul edilmesinin yanı sıra Mısır'ın gerçek sahibinin bütün Mısırlılara gösterilmesine dönük arzusu, iktidarın sembolik anlatımlarının da devreye sokulduğunu gösterir. Böylece hıdivin, bağımsız Mısır'ın inşa edilmesi hakkındaki ebedi rüyasının karşısına Osmanlı padişahının hâlâ bütün Osmanlı toprağının tek ve gerçek sahibi olduğu hakikati konulur.⁴⁰ Babîâlî'nin izlediği siyaset, baştan itibaren öylesine kesin bir ilkeler bütünü üzerine inşa edilmiştir ki sorunun gündemi işgal etmeye başladığı ilk günlerde hıdiv yanlısı bir çizgide seyreden Avrupa devletleri, Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetini onaylamak zorunda kalmışlardır.

İngiltere ve Fransa'nın sorunun başında ortak bir hareket hattı belirleyerek hıdivi savunmaları, kıtadaki diğer güçlerin de bu koalisyona ortak olmaları ile sonuçlanmıştır. Ancak Babîâlî'nin inatçı siyaseti önce İngiliz-Fransız ittifakını gevşetmiş ardından da diğer devletleri siyasetlerini gözden geçirmek zorunda bırakmıştır. Özellikle Avusturya, süreç içinde hıdiv yanlısı söylemini terk ederek Osmanlı bütünlüğüne dönük geleneksel çizgisine gerilemiştir. Nitekim Kont Beust, gayet açık şekilde Mısır'ın bağımsızlığı ya da Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin zayıflatılması gibi bir ihtimalin en fazla ülkesini rahatsız edeceği ve böyle bir girişime asla izin vermeyeceklerini Elliot'a söylemek zorunda kalmıştır.⁴¹ Dolayısıyla İngiltere'nin, başlangıçta rehin kaldığı Fransız söylemini terk ederek yeniden Osmanlı yanlısı bir çizgiye gelmesi, diğer Avrupa devletlerinin siyasetlerini de belirlemiştir. Ayrıca son aşamada Elliot'un, bütün kararlılığıyla sorunun ciddiyeti hakkında hıdive yaptığı uyarı, fermanın (bütün törensel şartların da yerine getirilmesi kaydıyla) kabulüne giden yolu açar. Hıdivin fermanı kabul ettiğini bildirmesi, aslında Mısır'ın merkezi otoritenin kontrolünden çıkarılmasına yönelik hayalin de (şimdilik) sonu anlamına gelir. Nihayet bu teslimiyetin ardından Babîâlî, özellikle askeri konulardaki kaygılarını gidermek amacıy-

40 Levant Herald gazetesi *Times* gazetesinden aldığı bir yorumu sütunlarına taşır. Yorum şu cümle ile sona erer "Padişahın adı, diğer Müslüman bölgelerde olduğu gibi Mısır'da da hâlâ bir iktidarı ifade ediyor ve kullarını, padişahın otoritesine karşı büyük bir isyana sevk etmek çok zor bir iş olacaktır." The Levant Herald, 21 Aralık 1869.

41 NA. FO. 78 / 2079, 19 Kasım 1869.

la yukarıda bahsedilen silahlar ve zırhlı gemilerin bir an evvel gönderilmesini talep eder.⁴²

Hıdiv İsmail fermanı, top atışları ve ulemanın duaları eşliğinde bütün kamuoyuna ilan ettikten sonra ayrıca sadrazama bir mektup yazarak fermanın içeriğine tamamen uyacağını belirtir. Padişaha olan hürmet ve itaatini göstermek amacıyla mektubunu, fermanı Mısır'a getiren Server Efendi yerine kendi memuru ile İstanbul'a göndereceğini belirtir. Hıdiv mektubunda, fermanın layık olduğu şekilde top atışları eşliğinde okunarak halka ilan edildiğini vurguladığı gibi en kısa zamanda İstanbul'a gelerek padişaha sadakatini göstereceğini de açıklar.⁴³ Hıdivin, padişahın ya da Babîâli'nin bütün şartlarına teslim olmasının ardından Osmanlı idaresi ısrarını sürdürür ve söz konusu silah ve gemilerin sözleşmelerinin derhal İstanbul'a gönderilmesini ister. Âli Paşa, zırhlı gemiler ve silahların kontratlarını İstanbul'a göndermesi için hıdive birkaç defa telgraf gönderse de cevap alamaz.⁴⁴

Yeni fermana tamamen boyun eğdiğini belirtmesine karşın sadrazamın askeri malzemenin teslimi hakkındaki telgraflarına cevap vermeyerek sessiz kalmayı tercih etmesi, hıdivin aslında fermanı istemeyerek kabul ettiğini açığa çıkarıyor. Dolayısıyla fermanın içeriğine uyacağını söylese de zırhlı gemileri ve silahları teslim etmekte gösterdiği isteksizlik, direnme-ye devam ettiğini anlatmaktadır. Bu karşı koyuş aynı zamanda bağımsız Mısır'a ulaşmanın en mühim ayrıntısı olarak göze çarpan ordunun güçlendirilmesi hayalinden de vazgeçmediğini göstermektedir. Nitekim Babîâli, hıdivin sessizliğinin açık bir direniş anlamına geldiğini vurgulayarak fermanında yazan şartlara uymaması halinde doğacak sonuçlardan sorumlu olmayacağını açıkça ilan eder.⁴⁵

Babîâli'nin, sorunun başından itibaren takip ettiği politika ve diplomasiyi sürdürerek silahların ve gemilerin bir an önce teslim edilmesi hakkındaki ısrarına özellikle İngiltere'nin desteği eşlik eder. İngiliz hari-ciye nazırı Clarendon da Babîâli'nin taleplerini haklı bularak hıdivin bir an önce sadrazamın telgraflarını cevaplaması ve vakit kaybetmeden silah

42 NA. FO. 881 / 1890, No. 364, 23 Aralık 1869.

43 NA. FO. 78 / 2079, 29 Aralık 1869.

44 NA. FO. 881 / 1890, No. 368, 6 Ocak 1870.

45 NA. FO. 881 / 1890, No. 368, 6 Ocak 1870.

ve gemi kontratlarının teslim edilmesi gerektiğini belirtir.⁴⁶ Stanton'un da konu ile ilgili olarak Nubar Paşa ile görüştüğü dikkati çekiyor. Konsolos, Mısır hariciye müsteşarı ile yaptığı mülakatta, Babîâlî'nin silah ve gemilerin kontratlarının gönderilmesi hakkındaki telgraflarına değinerek hıdivin bu telgraflara ne zaman cevap vermeyi düşündüğünü sorar.⁴⁷ Nubar Paşa, yukarı Mısır'da ortaya çıkan bir takım karışıklıkların çözülmesi için hıdivin bölgeye gittiği ve Kahire'ye döner dönmez Babîâlî'nin talep ettiği cevabın mutlaka yazılacağını belirtir.⁴⁸ Nitekim Hıdiv İsmail'in, Kahire'ye döndükten hemen sonra sadrazamın gönderdiği telgrafları cevaplandığı ve kontratların en kısa süre içinde gönderileceğini ifade ettiği görülüyor.⁴⁹

Hıdiv, gecikmeyi, zırlı gemilerin Toulon ve Trieste tersanelerine sipariş edilmesine ve bu iki şehirden gelecek yanıtı beklemesine bağlasa da⁵⁰ asıl sebebin bu olmadığı anlaşılıyor. Hıdiv, gemilere yapılan masrafların, Babîâlî tarafından ödeneceğinden emin olmadıkça kontratları göndermenin aleyhine olacağı ve Osmanlı idaresinin masrafları kendisine ödeteceği gibi gemilere de el koyacağından şüphe etmektedir. Kaldı ki Stanton ile yaptığı görüşmede hıdiv, masrafların, Babîâlî tarafından ödeneceğinin garanti edilmesi gerektiğini belirterek gecikmenin altında yatan asıl sebebin finansal olduğunu açıkça anlatmaktadır.⁵¹ Kısacası Babîâlî, gemilerin bedelini ödeyeceği garantisini vermediği için hıdivin de isteksiz davrandığı anlaşılıyor.

Masrafların, Babîâlî tarafından karşılanması hakkındaki şüpheleri bir yana hıdivin temel korkusunun kendi varlığı ile yakından ilgili olduğu; silah ve gemi konusundaki cimriliğinin altında da bu endişenin yattığı anlaşılıyor. Hıdiv, Babîâlî'nin temel gündeminin kendisini görevden uzaklaştırmak olduğuna inanmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi aslında bu korku, Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır valiliğine getirilen hemen bütün valilerin temel kompleksini oluşturmaktadır. Nitekim hıdiv de en büyük

46 NA. FO. 881 / 1890, No. 368, 6 Ocak 1870. İngiltere'nin bu açık tavrından sonra Fransa'nın da hıdive baskı yaptığı ve kontratların bir an evvel Babîâlî'ye gönderilmesi için gerekli girişimleri başlattığı görülüyor. NA. FO. 881 / 1890, No. 370, 15 Ocak 1870.

47 NA. FO. 881 / 1890, No. 372, 7 Ocak 1870.

48 NA. FO. 881 / 1890, No. 372, 7 Ocak 1870.

49 NA. FO. 881 / 1890, No. 375, 11 Ocak 1870.

50 NA. FO. 881 / 1890, No. 375, 11 Ocak 1870.

51 NA. FO. 881 / 1890, No. 377, 13 Ocak 1870.

korkusunun görevden alınmak olduğunu belirterek Mısır'daki savunma sistemini güçlendirmeye devam edecektir.⁵² Kısacası fermanı kabul ettiğini bildirmesine karşın silah ve gemilerin Babiâli'ye teslim edilmesi için gerekli olan kontratları göndermekte gösterdiği tereddüt, varlığını güvence altına almanın yollarından biridir. Kaldı ki fermanın silahlanma, borçlanma gibi açık hükümlerini adeta yok sayarak baştan itibaren izlediği politikada hiçbir değişiklik yapmaz. Hem kendi geleceği hem de Mısır'ın bağımsızlığı için kaçınılmaz gördüğü Osmanlı ile silahlı çatışma anına dönük hazırlıklarını sürdürdüğü aşığıda görülecektir.

Babiâli'nin ısrarının sonunda Hıdiv İsmail, kabul ettiği fermanla yazılan şartlara uyararak silah ve gemilerin kontratlarını İstanbul'a gönderir.⁵³ Ancak kontratları Babiâli'ye teslim etmek üzere seçilen memur, aslında hıdivin, Osmanlı hâkimiyetine istemeyerek boyun eğdiği ve bağımsızlık hayalinden asla vazgeçmeyeceğini fısıldayan keyifli bir sembolik mana ile yüklüdür. Hıdiv, teslimiyet ve itaatinin ispatı anlamına gelen kontratları, bir zamanlar Babiâli'nin emrinde çalışan ancak daha sonra Mısır idaresinde görev alan ve Âli Paşa'nın pek sıcak hisler beslemediği Abram Bey aracılığıyla gönderir.⁵⁴

Gemilerin kontratlarının Osmanlı idaresi tarafından pek makbul görülme- yen Abram Bey tarafından getirilmesi Hıdiv İsmail'in, Babiâli'yi rahatsız etme arzusunun açık bir izdüşümü olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Âli Paşa, bu ince ama kışkırtıcı mesajın tamamen farkında olduğunu gösterir. Sadrazam, hıdive aynı üslupla karşılık vermek amacıyla yazacağı cevap mektubunu, hıdivin amcası ve Mısır tahtının muhtemel adaylarından Halim Paşa aracılığıyla göndereceğini, Mısır kethüdası Kâmil Bey'e anlatır.⁵⁵ Böylece Hıdiv İsmail'e, Mısır'daki varlığının kırılğan bir niteliğe sahip olduğu ve en büyük korkusu olan görevden alınma tehdidinin saklı tutulduğu işaret edilmektedir.

52 NA. FO. 881 / 1890, No. 378, 13 Ocak 1870. Hıdivin endişelerinin Fransız konsolosu Tricon tarafından özellikle kullanıldığı anlaşıyor. Tricon, Babiâli'nin kendisini görevden almaya kararlı olduğuna ilişkin İstanbul'dan bir mektup aldığını hıdive aktarmıştır. NA. FO. 881 / 1890, No. 379, 14 Ocak 1870.

53 NA. FO. 881/1890, No. 384, 20 Ocak 1870. Âli Paşa, kontratların gönderilmesini kabul ederek Hıdiv İsmail'in açıkça teslim olduğunu ve bu sonuca devletin gücü sayesinde ulaşabildiğini vurgulamaktadır. Papers of Ali Paşa, vol. II, s. 269.

54 NA. FO. 881/1890, No. 384, 20 Ocak 1870.

55 NA. FO. 78/2121, 26 Ocak 1870.

Hıdiv, hâlâ Osmanlı sultanına bağlı olduğunu kayıt altına alan fermana boyun eğerken Babîâlî'nin ısrarla talep ettiği kontratları, İstanbul'da pek de sempatik olmayan bir isimle göndererek özellikle Âlî Paşa'ya imalı bir mesaj göndermiş olur. Bu iş için Abram Bey'in görevlendirilmesinin açık bir taciz olduğu fikrini İngiltere ve Fransa da vurgularlar. Her iki ülke de Abram Bey'in, Babîâlî bürokratları ile kurduğu rüşvet ilişkileri bilindiği halde hıdiv tarafından görevlendirilmesinin hakaret olduğunu belirtirler. Hıdivin bu tercihinin özellikle Âlî Paşa'yı rahatsız etmeye dönük bir tavır olduğu hem İngiltere hem de Fransa tarafından paylaşılır.⁵⁶ Abram Bey, 1866 yılında veraset sistemini değiştiren fermanın elde edilmesi için ciddi çabalar harcamış ve hedefine ulaşabilmek için rüşvet silahını devreye sokmuştur. Benzer şekilde Abram Bey'in, Hıdiv İsmail'in propagandasını yapmaları amacıyla İstanbul'da yayınlanan bazı gazetelere de para verdiği bilinmektedir.⁵⁷ Nihayet Hıdiv İsmail, yazdığı mektubu Abram Bey aracılığıyla göndererek Osmanlı varlığının ve yönetiminin kendisi için ifade ettiği anlamı da şeffaflaştırmaktadır. Böylece Hıdiv İsmail, resmi bir belge olarak hak ettiği bütün ağırlık ve öneme yakışır şekilde törensel bir biçimde kabul etse de fermanın fiili olarak herhangi bir anlam taşımadığını anlatmaya çalışmaktadır.

KAPUNUN KULU OLMAK: HİDİV İSMAİL'İN İSTANBUL ZİYARETİ

1869 yılının bahar aylarından itibaren gelişen ve aynı yıl Sultan Abdülaziz'in fermanı ile çözüme kavuşmuş gibi görünen Mısır ya da Hıdiv İsmail sorununun, aslında hukuki olarak halledilmiş ancak fiilen herhangi bir sonuca ulaşmamış olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Fermanı top

⁵⁶ NA. FO. 881 / 1890, No. 391, 3 Şubat 1870.

⁵⁷ Crabites 1933: 161, 163. Öte yandan, yalnızca Abram Bey'in değil Nubar Paşa'nın da sık sık rüşvet işlerini organize ettiği görülmektedir. Nitekim Nubar Paşa'nın, Osmanlı'dan talep ettiği nişanları alabilmek için genellikle rüşvet verdiğini söylemesi ve bu itirafın Viyana gazetelerine yansımaları Viyana sefiri Haydar Efendi, konuya açıklık getirmesi amacıyla Hıdiv İsmail'e bir telgraf çekmiştir. BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 864, Ek 1. Hıdiv İsmail, elçinin telgrafına verdiği cevapta Nubar Paşa'nın asla böyle şeyler söylemediğini vurguladıktan sonra söz konusu yazının tamamen bir yalandan ibaret olduğunu açıklar. Hıdiv, nişanlar için hiçbir zaman rüşvet vermediğini de ilave eder. BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 864, Ek 2, 19 Safer 1286 / 31 Mayıs 1869.

atışları ve ulemanın duaları eşliğinde bütün Kahire kamuoyuna ilan etse de Hıdiv İsmail, Mısır'ın gerçek sahibi olduğunu ve bağımsızlık rüyasından asla vazgeçmeyeceğini gösteren icraatlarına kaldığı yerden devam edecektir. Ancak fermanının kamuoyuna ilanı en azından Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin varlığına dönük asgari hukuki şartın yerine getirilmesi ve meselenin gündemdeki ağırlığının (kısmen) zayıflaması ile sonuçlanır. Dolayısıyla Hıdiv İsmail, isteyerek olmasa da fermana boyun eğerek padişaha sadakatının hâlâ devam ettiğini göstermiş olur. Fakat Osmanlı kimliğinin onaylanması anlamına gelen fermana itaatten sonra Hıdiv İsmail'in bağlılığını şahsen belirtmesi gerekir. Böylece baştan itibaren çözüm için hem Babiâli'nin hem de Fransa ve İngiltere'nin ısrarla hıdive tavsiye ettiği İstanbul'u, yani sultanı ziyaret başlığı açılmış olur.

Hıdiv ile Osmanlı idaresi arasında meydana gelen tartışmanın başından itibaren hem Babiâli hem de Fransa ve İngiltere, en iyi çözüm yolunun hıdivin, doğrudan padişah ile görüşmesi olduğuna inanırlar. Özellikle Âli Paşa, gelmesi ve sıkıntı yaratan başlıklar hakkında padişah ile konuşması halinde bütün problemin ortadan kalkacağını belirtir. Ancak Hıdiv İsmail, Babiâli'nin kendisini, padişah ile karşı karşıya getirerek itiraz edemeyeceği bir pozisyona sürükleyeceği ve 1866-1867 fermanları ile verilen hakların geri alınacağı endişesiyle bu ziyareti gerçekleştirmeyi reddeder. Hıdiv İsmail, Mısır'ı, neredeyse özerk bir bölge haline getiren ayrıcalıklar garanti edilmedikçe İstanbul'a gitmesinin bir anlamı olmayacağını açık şekilde vurgulamıştır. Nitekim 5 Eylül 1869 tarihinde kethüda Kâmil Bey'e gönderdiği telgrafta, bu bilginin sadrazama mutlaka ulaştırılması gerektiğinin altını çizer.⁵⁸ Kısacası padişaha bildirilecek sadakatin, Babiâli'nin merkeziyetçi refleksleri ile sahip olduğu pozisyonu ve bağımsız Mısır hayalini terk etmek istemeyen hıdivin kıskançlığı tarafından biçimlendirildiği söylenebilir.

Hıdiv İsmail'in, sahip olduğu imtiyazların geri alınması korkusuyla bütün ısrarlara rağmen kabul etmeye yanaşmadığı İstanbul ziyaretinin meşru çerçevesi aslında 1869 fermanı ile kısmen yaratılmıştır. Ferman- da, bir yandan yukarıda bahsedilen sorunlu başlıklarda hıdiv, padişahın ve Babiâli'nin onayını almak zorunda bırakılırken diğer taraftan 1866 ve 1867

⁵⁸ Papers of Ali Paşa, vol. I, s. 32.

fermanları ile tanınan hakların geçerli olduğu özenle belirtilir. Böylece hıdivin, Mısır'ın merkezi otoritenin kontrolü altına alınmasına dönük korkusunun nispeten telafi edildiği söylenebilir. Nihayet bu endişenin giderilmesinin ardından hıdiv, ziyaretinin provası olarak değerlendirilebilecek bir adım atar ve büyük oğlu Mehmed Tevfik Paşa'yı, İstanbul'a gönderir.

Tevfik Paşa'nın, 1870 yılının Haziran ayında İstanbul'a ulaştığı görülüyor. Tevfik Paşa, Emirgân'daki köşküne indikten kısa süre sonra sadrazam Âli Paşa ile bir mülakat gerçekleştirir.⁵⁹ Sadrazamın yalısına kabul edildikten sonra Tevfik Paşa, padişahın huzuruna çıkar. Elliot, bu görüşmenin kısa sürdüğü ve pek sıcak geçmediğini ancak Tevfik Paşa'nın, çok memnun kaldığını aktarıyor.⁶⁰ Yukarıda ifade edildiği gibi Tevfik Paşa'nın İstanbul ziyareti, babasının kısa süre sonra gerçekleştireceği ve sadakatini en yüksek perdeden dile getireceği seyahat için bir hazırlıktır. Kısacası oğluna gösterilecek özen ve dikkat, hıdivin ziyaretinin seyrine ilişkin ipuçlarını da ortaya koyacaktır. Ancak hıdiv, sultanın ve sadrazamın oğluna göstereceği ilginin, itaat etmekten geçtiğini iyi bilmektedir. Dolayısıyla kendi seyahatinin provası manasında daha İstanbul'a gelmeden oğlu aracılığıyla padişaha hürmet ve bağlılığını en açık şekilde göstermesi gerektiğinin tamamen farkındadır. Nitekim Avrupa'ya sipariş ettiği zırhlı gemilerden birine *Tevfikiye* ismini vermeyi düşünen ancak Babıâli'nin kararlılığı ile gemileri Osmanlı'ya terk etmek zorunda kalan Hıdiv İsmail, oğlunu *Mahruse* isimli bir gemi ile Osmanlı başkentine gönderir. Böylece bizzat geleceği ve sultanın eteğine kapanacağı ziyaretten önce oğlu aracılığıyla bağımsızlık hayalinden vazgeçtiğini ve kaderinin, Memâlik-i Mahrûse'den ayrılamayacağını kabul ettiğini gösteren açık bir imada bulunur.

Hıdiv İsmail, oğlu Tevfik'i, İstanbul'a göndererek bir yandan itaatini beyan ederken diğer taraftan bir başka konuya ilişkin duyduğu endişeleri de gidermeye çalışır. Hıdiv, padişahın Mısır veraset sisteminde değişiklik yapmayı düşündüğü ve oğlu Tevfik'i, kendi yerine getirmeyi planladığına dönük bir takım söylentilerin varlığından rahatsız olur. Nitekim oğlunun ziyaretinden hemen önce Stanton'a söyledikleri bu korkunun açık bir yan-

59 Basiret, Numro 91, 4 R. Evvel 1287 / 4 Haziran 1870.

60 NA. FO. 78 / 2122, 13 Haziran 1870.

sıması olarak yorumlanmalıdır. Hıdiv, oğlu Tevfik Paşa'nın kendi yerine Mısır valisi olarak atanmasına ilişkin bazı söylentilerin varlığından bahseder.⁶¹ Ancak hıdivin, İngiliz konsolosu aracılığıyla Elliot'a ilettiği bu endişe dolu bilginin İngiliz elçi tarafından onaylanmadığı anlaşıyor. Elliot, ne padişahın ne de Babiâli'nin, Mısır veraset sisteminde herhangi bir değişiklik yapmayı düşündüklerini vurgulayarak Tevfik Paşa'nın, Mısır valiliğine getirilmesi gibi bir alternatifi gerçekçi olmadığını belirtmektedir. Elçi bu kaygının, hıdivin son yıllarda yaptıklarıyla padişahı çok öfkeliendirdiğini iyi bilmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. İngiliz elçiye göre, padişah veraset sisteminde değişiklik yaptığı için büyük pişmanlık duymaktadır ancak İsmail'i görevden almak niyetinde değildir.⁶² Dolayısıyla Tevfik'in ziyareti, kendi seyahati için bir ön çalışma olduğu gibi Mısır tahtındaki geleceği hakkında bazı ipuçlarının ortaya çıkmasına da yardımcı olmuştur. Padişahın, Tevfik ile mülakatının kısa sürmesi ve bu görüşme sırasında veraset sistemi hakkında herhangi bir imada bulunmaması, hıdivin kısmen huzura kavuşmasına sebep olur. İstanbul'daki olumlu havanın etkisiyle hıdiv, sultana itaat ve sadakatini en içten duygularla belirteceği ziyareti gerçekleştirmeye karar verir. Hıdivin, İstanbul'a gelmeye karar vermesinin özellikle sadrazam Âli Paşa'yı hayli memnun ettiği anlaşılmaktadır.⁶³

Oğlu Tevfik'in, ziyaretinden yaklaşık bir ay sonra Hıdiv İsmail'in, İstanbul'a ulaştığı görülüyor. İstanbul'a gelişinden bir gün sonra hıdiv, padişahın huzuruna çıkarak itaat ve sadakatini beyan eder.⁶⁴ Sultan Abdülaziz, Hıdiv İsmail'i son derece içten karşılayarak kendisine fermanlarla belirtilen sınırları ihlal etmediği ve sadakat çizgisinden ayrılmadığı sürece Mısır'daki pozisyonunu kaybetmeyeceğini söyler.⁶⁵ Abdülaziz, Mısır veraset sisteminde herhangi bir değişiklik yapmak niyetinde olmadığı ve bu konuda çıkarı-

61 NA. FO. 78 / 2122, 14 Haziran 1870.

62 NA. FO. 78 / 2122, 14 Haziran 1870.

63 NA. FO. 78 / 2122, 29 Haziran 1870.

64 Basiret, Numro 116, 10 R. Ahir 1287 / 10 Temmuz 1870.

65 Sultan Abdülaziz, Elliot ile yaptığı görüşmede, Hıdiv İsmail'in sergilediği sadakat ve itaat yüklü tavırdan son derece memnun kaldığını ifade eder. Abdülaziz, fermanlarla tayin edilen sınırları aşmadığı sürece Mısır'daki varlığına ilişkin herhangi bir kaygı duymaması gerektiğini Hıdiv İsmail'e söylediğini İngiliz elçiye aktarır. NA. FO. 78 / 2123, 8 Temmuz 1870.

lan söylentilerin gerçeği yansıtmadığını da ilave eder.⁶⁶ Ancak Abdülaziz'in, gösterdiği ilgi İsmail'in, huzura çıktığında sergilediği davranışlarla yakından ilgili olmalıdır. Elliot, Hıdiv İsmail'in padişahın huzuruna çıktığı anda bu buluşmaya tanıklık eden bir isimden aldığı bilgileri şu şekilde naklediyor: "Sultan, hıdivin bir takım eylemleri hakkında konuşmaya başlayınca hıdiv diz çökmüş ve sultanın ayaklarını öpmüştür. Ardından hıdiv, sultanın aciz bir kulu olduğunu söylemiş, tüm emirlerine itaat etmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Nihayet hükümdarını inciten hareketlerinden ötürü özür dilemiş ve pişmanlığını ifade etmiştir. Sultan, hıdive, kendisine güvenmek istediğini ve bundan sonra yapacaklarının sadakat ve itaatinde samimi olup olmadığını göstereceği cevabını vermiştir."⁶⁷ Nitekim bu mutlak boyun eğişin ardından Abdülaziz de Mısır'daki varlığı hakkında herhangi bir korku duymaması gerektiği güvencesini vermiştir.

İstanbul'a gelişinden bir gün sonra huzura kabul edilen ve siyasi geleceği hakkında padişahın son derece kuvvetli garantiler alan Hıdiv İsmail, ikinci randevusunu sadrazam Âli Paşa ile gerçekleştirir.⁶⁸ Âli Paşa'nın, Bebek'teki yalısında gerçekleşen görüşmede hıdivin, padişahın huzurundaki söylemini devam ettirerek son derece ılımlı bir üslup izlediği ve sadrazamdan özür dilediği anlaşıyor. Âli Paşa ile mülakatında Hıdiv İsmail, gerek padişah gerekse Babiâli ile yaşadığı bütün sıkıntıların altında Fransızların, Mısır'daki hâkimiyetlerini kaybetmemek amacıyla yürüttükleri siyasete aldanmak gibi bir hatanın bulunduğunu itiraf eder.⁶⁹ Sadrazam, merkezi idare ile bundan sonra yaşayacağı sorunlarda Avrupa devletlerinin aracılığı yerine doğrudan Babiâli ile muhatap olmasının en doğru yol olduğu cevabını verir. Âli Paşa, hıdivin ziyaretinden ve gösterdiği itaat yüklü davranışlardan hayli memnun kalmıştır.⁷⁰

Hıdiv İsmail'in, hem padişahı hem de sadrazamı mutlu eden tavırlarının ardından Osmanlı yönetimi ile yaşadığı bütün sorunların kaynağı olarak Fransa'yı işaret etmesi oldukça önemlidir. Hıdiv, bu yaklaşımı ile

66 NA. FO. 78 / 2123, 8 Temmuz 1870.

67 NA. FO. 78 / 2123, 10 Temmuz 1870.

68 Basiret, Numro 117, 12 R. Ahir 1287 / 12 Temmuz 1870.

69 NA. FO. 78 / 2123, 7 Temmuz 1870.

70 NA. FO. 78 / 2123, 7 Temmuz 1870.

Fransız siyasetine duyduğu kızgınlığı anlattığı gibi Fransa ile kurulan geleneksel ittifaktan da hayli rahatsız olduğunu göstermektedir. Nitekim hıdiv, Elliot ve Bourée ile gerçekleştirdiği mülakatta padişah ve Babîâlî ile yaşadığı krizin tek sorumlusunun Fransa olduğunu son derece sert sözlerle ifade eder. Elliot, üçlü mülakatı şu cümlelerle aktarmaktadır: “Hıdiv, öfkesini saklama gereği duymuyor. Fransızların müdahalesinin artık katlanılmaz hale geldiğini söylüyor. Fransa elçisine, sultan ile ilişkilerinin bozulmasının, Fransız hükümetinin tavsiyelerini dinleyerek birliklerini Kandiye’den çekmekten kaynaklandığını açıkça ifade etti. Bourée, bu sözlerle cevap vermeden mülakatı terk etti.”⁷¹ Hıdiv, bu öfkeli tavrını bir adım daha ileri götürerek Süveyş Kanalı’nın, Ferdinand de Lesseps tarafından yapılmasından büyük pişmanlık duyduğunu da ifade etmiştir. Hıdiv, alınan büyük miktarlardaki borca rağmen kanalın hâlâ bitirilemediğini vurgulayarak işlerin tamamlanması ve kanalın bütünüyle işler hale getirilmesi için dört milyon İngiliz sterlinine daha ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.⁷²

Hıdiv İsmail’in, Sultan Abdülaziz ve Âlî Paşa ile yaptığı görüşmelerde kullandığı ılımlı ve itaatkâr üslubun yanı sıra açıkça Fransız siyaseti ile arasına mesafe koymak istediğini ima etmesi, İstanbul ziyaretinin verimli geçmesini de beraberinde getirir. Bu olumlu havanın bir yansıması olarak sadrazam Âlî Paşa, yalısında hıdiv onuruna bir yemek düzenler. Yemeğe davet edilenler arasında Mustafa Fazıl Paşa ile Mısır siyasetinin önemli simalarından Yusuf Kâmil Paşa’nın bulunması da hayli ilginç olmalıdır.⁷³ Mustafa Fazıl Paşa’nın, Mısır tahtının en kuvvetli adaylarından biri olduğu hatırlandığında sadrazam bu yemek daveti ile hıdive açıkça, Mısır’daki varlığının kalıcı bir niteliğe sahip olmadığını anlatmaktadır. Kısacası sadrazam, Mısır’ın, hâlâ bir Osmanlı toprağı dolayısıyla tek ve mutlak otoritenin de

71 NA. FO. 78 / 2123, 14 Temmuz 1870.

72 NA. FO. 78 / 2123, 14 Temmuz 1870. Elliot’un, Süveyş Kanalı ile ilgili sıkıntıya özel bir ilgi göstermesi, Mısır’daki Fransız nüfuzunun zayıflatılması için uygun zamanın geldiğini işaret etmektedir. Dolayısıyla hıdivin, Fransız elçiye, kızgınlığını açıkça ifade etmesi İngiltere’nin, Mısır denklemindeki yerinin daha kuvvetli hale gelmesi için elverişli bir ortamın doğduğunu haber vermektedir. Nihayet Elliot’un, Fransa’nın itibarının zayıflamasından pek de rahatsızlık duymadığını anlatan cümleleri, sorunun başında İngiltere ile Fransa arasında kurulan ittifakın da aslında güçlü bağlara sahip olmadığını bir defa daha kanıtıyor.

73 Basiret, Numro 117, 12 R. Ahir 1287 / 12 Temmuz 1870.

Osmanlı sultanı olduğunu ikaz etmektedir. Nitekim bu kaygan zeminin farkına varmış olacak ki Hıdiv İsmail, İstanbul ziyareti boyunca hem Mustafa Fazıl hem de diğer muhalifi amcası Halim Paşa ile ilişkilerini düzeltmeye çalışır. Oğlu Tevfik ile kardeşi Mustafa Fazıl'ın kızı arasında gerçekleştirilen nişan töreni, akrabalık bağlarının daha da güçlenmesine yardım ettiği gibi (şimdilik) en önemli rakiplerden birini de ciddi bir tehdit olmaktan uzaklaştırır.⁷⁴ Benzer şekilde, amcası Halim Paşa ile yaptığı görüşmelerde de bütün siyasi hayatı boyunca kullandığı rüşvet kozuna başvurarak bir başka önemli rakibini de sahnenin dışına iter.⁷⁵

Hıdiv İsmail, İstanbul gezisi boyunca sergilediği tavırlar ile bir yandan padişah ve Babîâlî ile yaşadığı sıkıntıları giderdiğine diğer taraftan siyasi geleceği açısından en önemli tehlike olarak görülen Mustafa Fazıl ve Halim Paşa'yla da uzlaşmaya vardığına inanır. Hıdiv İsmail, İstanbul seyahatinden duyduğu mutluluğu açıkça vurgulamış ve hem padişahın hem de sadrazamın kendisine oldukça samimi davrandığını belirtmiştir. Hıdiv İsmail'in, son derece olumlu geçtiğine inandığı ziyaret, 31 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılmasıyla son bulmuştur.⁷⁶

Hıdivin ziyaret boyunca özellikle padişah ve sadrazama karşı sergilediği itaat yüklü tavırlar, bu seyahatin umduğundan daha kolay geçmesini sağlamıştır. Dolayısıyla hem padişah hem de Babîâlî açısından bu seyahatin olumlu bir anlam ifade etmesi, hıdivin sadık bir kul olmayı sürdürmesi, yani Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunu kabul etmesiyle ilgilidir. Ancak hem yukarıda anlatılan ziyaret öncesi hem de ziyaretten sonra Hıdiv İsmail, bağımsız Mısır rüyasını gerçekleştirmeye dönük icraatlarına devam edecektir. Böylece İstanbul'da verdiği itaat yüklü mesajların içten olmadığı ve 1869 yılında ilan edilen fermana boyun eğmesine rağmen Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetine son verme hayalinden asla vazgeçmediğini ispatlayacaktır.

74 NA. FO. 78 / 2123, 26 Temmuz 1870.

75 Hıdiv, Halim Paşa'nın, Mısır'daki toprakları için ödediği miktar oldukça yüksek bir düzeye çekmiştir. Basiret, Numro 121, 17 R. Ahir 1287 / 17 Temmuz 1870. Bu konuda ayrıca bkz. NA. FO. 78 / 2123, 26 Temmuz 1870.

76 NA. FO. 78 / 2124, 1 Ağustos 1870.

Mısır'ın bağımsızlığına ilişkin hayale, 19. yüzyıl boyunca Mısır valiliğine getirilen diğer akrabalarından daha kararlı ve arzulu şekilde sadık kalan Hıdiv İsmail, Süveyş Kanalı'nın açılması ile birlikte bu rüyaya daha sıkı şekilde sarılır. Toledano, Mehmed Ali Paşa'nın bıraktığı mirasın, Abbas, Said ve özellikle İsmail Paşa'yı ciddi şekilde etkilediğini belirtmektedir.⁷⁷ Nitekim kendisinden önceki valiler Abbas ve Said Paşa, Mehmed Ali döneminde kurulan yerli sanayinin geliştirilmesine pek önem vermezken İsmail Paşa, dedesinin mirasını canlandırmaya gayret eder.⁷⁸ Dolayısıyla Hıdiv İsmail'in, kutsal bir ideal haline getirdiği bağımsız Mısır projesini gerçekleştirmek uğruna attığı her adım, padişahın ve Babiâli'nin direnişi ile karşılaşır. Nitekim Hıdiv İsmail'in, kanalın açılacağı 1869 yılında, bağımsızlığa duyduğu özlemin, suni olup olmadığını test etmeye kalkışması, Osmanlı idaresinin belki de Mehmed Ali'nin isyan günlerinden beri karşılaştığı en ciddi girişim olarak dikkati çeker.

Hıdiv İsmail'in, bağımsız Mısır'a ulaşmanın en önemli ayrıntılarından biri olarak gördüğü Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine davet için Avrupa hükümdarlarına yaptığı ziyaret ve bu ziyaret boyunca sergilediği tavırlar, padişah ve bürokratik kadroyu, derin bir şüphe ve rahatsızlığa iter. Çünkü hıdiv, kanalın varlığının sağladığı güvence ile Mısır'ı, uluslararası siyaset ve dengenin vazgeçilmez bir unsuru haline getirmeyi ve bir bütün olarak Avrupa barışının en hassas bölgesi olan Osmanlı Devleti'nden koparmayı hayal etmektedir. Kaldı ki hıdiv, 1866 ve 1867 yıllarında padişahın ihsan ettiği fermanlar ile Mısır'ın, zaten yarı bağımsız bir statüye kavuştuğuna inanmaktadır. Ancak hıdivin, fermanlar ile kazandığı özerk pozisyon, kısmen Girit İsyanı'nın Osmanlı siyasetine hâkim olduğu karışık gündemin sonucudur. Kısacası hem padişah hem de Babiâli, bölgenin hâlâ sıradan bir Osmanlı toprağı olduğuna ve merkezi otoritenin doğrudan kontrolü altında bulunması gerektiğine inanmaktadır.

Hıdivin ihtiraslarına özellikle Babiâli'nin itirazlarının refakat ettiği süreç, 1869 yılında ilan edilen yeni bir ferman ile sonuçlanmış ve Mısır'ı

⁷⁷ Toledano 1990: 6. Bu konuda ayrıca bkz. Dunn 2005: 31; Blanchard 1879: 11.

⁷⁸ Mısır Salnâmesi, 1288: 24.

merkezi otoritenin denetimi altına almaya dönük kararlılık ispat edilmiştir. 1869 yılında ilan edilen ferman ile 1866 ve 1867 yıllarında ihsan edilen fermanlar yeniden düzenlenmiştir. Böylece borçlanma, silahlanma, yabancı devletlerle doğrudan müzakere gibi konularda hıdivin, padişahın dolayısıyla Babiâli'nin hâkimiyetine tabi olduğu kayda geçirilmiştir. Nihayet hıdivin, yeni fermanı kabul ettiğini kamuoyuna ilan etmesi ile birlikte Mısır'ın, bir Osmanlı toprağı ve padişahın da hâlâ bölgedeki en önemli ve tek otorite olduğu berraklaştırılmış olur. Ancak fermanı kabul etse de Babiâli'nin rahatsız olduğu bütün konulardaki faaliyetlerini ara vermeden sürdürmesi hıdivin, fermana resmi bir belge olmanın ötesinde herhangi bir değer atfetmediğı ve bağımsızlık idealinden vazgeçmediğini gösterir.

Hıdiv, bağımsız Mısır'ın yaratılmasındaki en önemli araçların başında yer alan modern bir ordunun inşa edilmesi için gerekli gördüğü ve Avrupa ile Amerika'ya sipariş ettiği silah ve gemileri, fermana uyararak Osmanlı idaresine teslim etmiştir. Fakat gemilerin kontrat ve hesap dökümlerini, Babiâli'ye göndermekte gösterdiği isteksizlik, daha baştan itibaren 1869 yılında ilan edilen ferman ile belirlenen hukuki çizgiyi ciddiye almayacağını gösterir. Nitekim Toulon ve Trieste'ye sipariş ettiği zırhlı gemiler ile Avrupa ve Amerika'dan almayı planladığı tüfeklere 1869 fermanıyla Babiâli el koyalı da Mısır'ın bağımsızlığı için vazgeçilmez gördüğü orduyu güçlendirme projesini ara vermeden sürdürür. Dolayısıyla hıdiv, son fermanın yalnızca nostaljik bir hukuki mana içerdiğini ve Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olmaktan çıkarılmasına dönük kuvvetli arzusunun değişmediğini anlatmaktadır.

Hıdiv İsmail, fermanda belirtilen sınırları ihlal etmeyeceğı ve ordunun ihtiyacından fazla silah satın almayacağını söylese de yeni siparişler vermeye dıvam eder. Babiâli'ye terk etmek zorunda kaldığı yaklaşık 200 bin iğneli tüfeğın yarattığı eksikliği gidermek amacıyla ABD'den, *Remington* marka tüfeklerin alınması için gerekli hazırlıklar yapılır. Hatta 19. yüzyıl savaş teknolojisine yepyeni bir unsur olarak dahil olan ve ordulara ciddi bir atış üstünlüğü sağlayan 18 adet makineli tüfeğın siparişleri de aynı ülkeye verilir. Böylece, Mısır ordusunun sahip olduğu üç makineli tüfeğ ilave olarak sipariş edilen bu tüfeklerle ordunun sahip olduğu makineli tüfek sayısının 21 adede çıkarılması planlanır. Hıdiv İsmail, bu siparişler için gerekli

olan masrafı ise 1869 yazında Fransa'ya yaptığı ziyaret sırasında banker d'Escompte ile imzaladığı borç anlaşması ile karşılayacaktır.⁷⁹

Yukarıda bahsedilen fermanı kabul ettikten sadece birkaç gün sonra başladığı yeni silahlanma faaliyetleri, fermanın hıdiv için resmi bir belge olmanın dışında herhangi bir anlam ifade etmediğini anlatıyor. Öte yandan hıdivin, bütün bu yeni silah siparişleri ile Yunanistan'ın ordusunu güçlendirmeye dönük girişimlerinin aynı ana rastlaması ise hayli ilginç olmalıdır. Yunanistan da tüfek stoklarını 50 bin adede çıkarmak amacıyla Paris piyasalarında yeni bir borç anlaşması imzalar.⁸⁰ Yunanistan ile Mısır idaresi arasındaki yakın dostluk anımsandığında bu tesadüf daha anlamlı hale geliyor. Aslında Babiâli, baştan itibaren bu samimi ilişkileri dikkatle takip etmektedir. Nitekim 1868 yılının sonlarında Yunanistan ile yaşanan ve 1869 yılının başlarında toplanan Paris Konferansı ile sonuçlanan kriz sırasında Babiâli, Hıdiv İsmail'i açıkça uyarmak zorunda kalır. Babiâli, Yunanistan ile bütün diplomatik ilişkilerin kesildiği ve Mısır idaresinin de bu karara uyması gerektiğini hatırlatır. Bu uyarıya hıdiv, padişaha sadakatle hizmet ettiği ve Yunanistan ile ilişkileri Babiâli'nin isteği doğrultusunda durdurduğu cevabı ile karşılık verir.⁸¹ Hatta Hıdiv İsmail, kendisinden şüphe edilebileceğini düşünmüş olacak ki Süveyş Kanalı inşaatında çalışan Yunan uyrukluların da sınır dışı edileceğini ayrıca vurgulamak zorunda hisseder.⁸² Kısacası Hıdiv İsmail, Yunan Krallığı ile geliştirdiği ilişkilerin Babiâli tarafından bilindiği ve Osmanlı yönetimini hayli rahatsız ettiğinin farkındadır. Dolayısıyla Hıdiv İsmail'in silah siparişleri ile Yunanistan'ın ordusunu güçlendirme çalışmalarının çakışması, bu sınırlar içinde daha anlamlı hale gelmektedir.

Mısır ordusunu güçlendirmek amacıyla verilen yeni silah siparişleri ile Yunanistan'ın benzer yöndeki girişimlerinin aynı ana tesadüf etmesi bir

79 NA. FO. 881 / 1890, No. 371, 12 Ocak 1870. Hıdiv'in, Remington firması ile ilişkilerinin ticari olmanın ötesine geçtiği ve Remington'un, Bulak bölgesinde büyük bir malikânesi olduğu görülmektedir. De Leon 1877: 59.

80 NA. FO. 881 / 1890, No. 371, 12 Ocak 1870.

81 BOA. İrade / Dahiliye, 1294 / 101686, Ek 1, 21 K. Evvel 1868.

82 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 854, Ek 1, 20 K. Sâni 1869. Nihayet 1869 yılında toplanan Paris Konferansı'nın ardından Yunanistan ile yaşanan krizin Osmanlı Devleti lehine sonuçlanması üzerine Hıdiv İsmail, bu başarının Mısır'da törenlerle kutlandığını haber vermekten büyük mutluluk duyduğunu da sadarete gönderdiği yazıda özellikle belirtir. BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 854, Ek 2, 7 Şevval 1285 / 21 Ocak 1869.

yana Hıdiv İsmail, Osmanlı ile kaçınılmaz olarak gördüğü silahlı çatışmaya dönük hızlı bir hazırlık süreci içine girer. Yukarıda bahsedilen makineli tüfeklerin yanı sıra hıdiv, yine aynı firma ile oldukça yüksek miktarda tüfek alımını kapsayan başka bir anlaşma daha imzalar.⁸³ Hatta Âli Paşa, bu yeni anlaşmanın dışında hıdivin, yapımı İngiltere’de gerçekleştirilmek üzere 100 adet top sipariş ettiğini de ileri sürer.⁸⁴ Sadrazam, alınan istihbaratın yalnızca bunlardan ibaret olmadığı ve Mısır ordusunda Amerikalı subayların istihdamının sürdürüldüğünü de açıklar. Âli Paşa, Türk subayların Mısır ordusundaki görevlerinden sistematik şekilde uzaklaştırıldığı ve yerlerine Amerikalı subayların getirildiğini söyler. Bütün bu eylemler sadrazama göre hıdivin sadakatsizliğinin ve gerçek hedefinin açık ipuçlarıdır.⁸⁵ Elliot’un söyledikleri de Âli Paşa’nın sözlerinin doğruluğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat ediyor. Elçi, özellikle Amerikalı bir subay aracılığıyla bu ülkeden yüksek miktarda tüfek ve top satın alındığını söyler. Alınan silahlar, Mısır’a ulaşmış ve sahillerde yer alan bataryalara yerleştirilmiştir. Bütün bu gelişmelerden sonra Elliot, hıdivin uygun zamanı beklediği ve bu anın geldiğine inandığında isyan ederek bağımsızlığını kazanmaya kararlı olduğunu vurgular.⁸⁶

Hem Elliot’un hem de Babıâli’nin, Hıdiv İsmail’in bağımsızlık havyalı ile telaşlı bir silahlanma çabası içine girdiğine dönük istihbaratına Stanton’dan gelen haberler eşlik eder. Konsolosun verdiği bilgiye göre Mısır idaresi, ABD’den yüksek miktarlarda silah satın alınması için çalışmaktadır. Konsolos, bütün bu sürecin Mısır ordusunda görev yapmakta olan Amerikalı subay J.P.Mott tarafından organize edildiğini haber vermektedir. Konsolos,

83 NA. FO. 78 / 2121, 12 Mayıs 1870.

84 NA. FO. 78 / 2121, 12 Mayıs 1870.

85 NA. FO. 78 / 2121, 12 Mayıs 1870. Öte yandan Amerikan İç Savaşı’nın sona ermesiyle ortaya çıkan yüksek miktardaki kaliteli asker ve silah arzının yalnızca hıdiv tarafından bir fırsat olarak algılanmadığı da anlaşılıyor. Elliot’un suali üzerine Âli Paşa, Osmanlı Devleti’nin de ABD’den, iç savaşta kullanılan yaklaşık 200 bin tüfeği satın aldığı ve silahların kalitesinden fazlasıyla memnun kaldığı cevabını verir. NA. FO. 78 / 2122, 25 Mayıs 1870. Bu alış-verişin gerçekleşmesinde önemli rol oynayan Washington’daki Osmanlı temsilcisi Blacque Bey’e, Âli Paşa’nın bir mektup gönderdiği ve mektupta padişahın, ABD Başkanı Ulysses S. Grant’a teşekkür ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Âli Paşa, ABD Başkanına hediye edilmek üzere Uşak’ta bir halı dokunmakta olduğunu ve bu halının Beyaz Saray’ın büyük kabul salonunu süslemesi halinde padişahın çok memnun kalacağını da ifade etmektedir. Sander-Fişek 1977: 62-63.

86 Elliot, Hıdiv İsmail’in amacına ulaşmak için Rusya’yı da kullanmak istediğini ve bu ülke ile zaten çok yakın bir işbirliği kurduğunu da açıklar. NA. FO. 78 / 2125, 14 Kasım 1870.

konuyu çok yakından takip ettiğini ve doğru bilgilere ulaşmaya çalıştığını ancak bütün bu faaliyetlerin çok gizli bir şekilde yürütülmesi sebebiyle şimdilik daha sağlıklı haberler vermekten uzak olduğunu da ilave eder.⁸⁷

Bu açıklamalardan kısa süre sonra konsolosun, ciddi bir araştırma yaptığı ve hem Babiâli hem de İngiliz sefaretinin belirttiği şüpheleri doğru çıkaracak bir takım bilgileri elde ettiği anlaşılıyor. Stanton, yaklaşık 150 bin tüfek ile yüksek miktarlarda mühimmatın Amerika'dan satın alındığını haber vermektedir. Söz konusu malzemeler, New York limanından Liverpool'a nakledilmiş ve oradan başka bir gemiye yüklenerek İskenderiye'ye ulaştırılmıştır. Konuyla ilgili olarak Şerif Paşa ile temasa geçen konsolos, bu yapıların fermanlarda belirtilen hükümlere aykırı olduğunu söylemiştir. Ancak Şerif Paşa, fermanlarda tayin edilen sınırların aşılmadığı cevabını vermiştir.⁸⁸

Konsolosun, silahlar Mısır'a ulaşmadan önce de konuyla ilgili olarak Hıdiv İsmail ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Hıdiv İsmail de Şerif Paşa'nın cevabına benzer şekilde yasal sınırları ihlal etmediğini ve bütün silahların Yemen'de çıkan isyanın Mısır'ı da tehdit etmesi ihtimaline karşı alındığını açıklamıştır.⁸⁹ Hatta hıdiv, daha sonra Amerika'dan satın alınan silahların listesini gösterebileceğini de konsolosa söylemiştir. Ancak konsolos, hıdivin sözüne güvenmediğini ve Mısır'da yoğun bir silahlanma faaliyetinin devam ettiğini belirtecektir. Kısacası hıdiv, kendisine tanınan hakların dışında hiçbir davranış içine girmediğini söylese de ikna edici olmaktan hayli uzaktır.⁹⁰ Kaldı ki Hıdiv İsmail döneminde ABD ile Mısır arasındaki ilişkilerin oldukça derin bir içeriğe kavuştuğu anımsandığında konsolosun şüpheli davranması da gayet doğal hale gelir. Mesela 1870 yılında ABD'nin Mısır genel konsolosu olarak atanan Albay Butler'in güven mektubunda Cumhuriyetçi Başkan Grant, hıdive hitaben defalarca *Sultan Hazretleri* tabirini kullanmakta herhangi bir sakınca görmemiştir.⁹¹

87 NA. FO. 78 / 2126, 25 Kasım 1870.

88 NA. FO. 78 / 2186, 10 Şubat 1871; 78 / 2186, 22 Şubat 1871.

89 Ancak Hıdiv'in bu iddiasının anlamsız olduğu Elliot tarafından itiraf edilmektedir. Çünkü isyanın Hıdiv'in teşvikiyle Babiâli'ye karşı çıkarıldığına dönük güçlü kanıtlar bulunmaktadır. NA. FO. 78 / 2173, 23 Ocak 1871.

90 NA. FO. 78 / 2186, 31 Mart 1871.

91 Bu unvanın yaratacağı sıkıntının açıkça farkında olan Stanton, derhal Clarendon'u durumdan haberdar etmiştir. NA. FO. 78 / 2139, 2 Haziran 1870.

ABD ile kurulan yakın ilişkilerin sağladığı avantajla satın alınan yeni silahların yanı sıra Mısır'ın bütün sahil şeridindeki istihkâmların gözden geçirilerek sağlamlaştırılmaya başlanması da yeni fermanın varlığına rağmen İsmail'in bağımsızlık hayalini terk etmediğini gözler önüne serer. Hıdiv İsmail, bu hazırlıkları meşru hale getirirken bir defa daha bitmeyen korkusunu dile getirir ve Babîâli'nin kendisini görevden almak niyetinden asla vazgeçmediğini öne sürer. Dolayısıyla yapılan tüm hazırlıklar, bu tehlikenin gerçekleşmesi halinde Osmanlı yönetimine direnebilme yeteneğini arttırmaya dönüktür.⁹²

Hıdiv İsmail, özellikle Süveyş Kanalı ve Port Said'in savunmasının güçlendirilmesine dikkat eder. Bu iki bölgede yeni savunma noktaları inşa edilir ve ağır silahlarla donatılır.⁹³ Bu noktalardaki savunma hatlarına gösterilen dikkatin yanı sıra Hıdiv İsmail'in, muhtemel bir tehdide karşı ordunun mevcuduyla da yakından ilgilendiği görülmektedir. Fermanlarda belirtilen açık hükümlere karşın Hıdiv İsmail, bir çatışma ihtimalini düşünerek redifleri de silah altına alır. Her ne kadar ordunun mevcudunun belirtilen sınırları aşmadığını söylese de inandırıcı olmaktan hayli uzaktır.⁹⁴

Osmanlı yönetimi, bütün bu faaliyetleri yakından izlemektedir. Paşah, Mısır'dan gelen haberleri daha yakından öğrenmek amacıyla Nevres Paşa'yı bölgeye gönderir. Hıdiv İsmail, fermanlarda kayıt altına alınan sayıyı ihlal etmediğini, ordunun mevcudunun 19 bin olduğunu ve tüm askeri faaliyetlerin Babîâli'nin onayı ile gerçekleştirildiğini iddia eder.⁹⁵ Ancak hıdivin, Mısır'daki bütün Arapları silahlandırması, açık bir seferberliğe işaret ettiği gibi bölgedeki Osmanlı hâkimiyetine son verme kararlılığından vazgeçmediğini de kanıtlar.⁹⁶ Kaldı ki Clarendon, 1869 yılında ilan edilen son fermanın hemen ardından Kahire'deki konsolosuna gönderdiği raporda hıdivin, Babîâli ile bütün bağları koparmaya dönük bazı hazırlıklar içine girdiğini belirtmektedir.⁹⁷ Fakat İngiliz hariciye nazırına göre Hıdiv İsmail,

92 NA. FO. 881 / 1890, No. 378, 13 Ocak 1870.

93 NA. FO. 78 / 2186, 17 Nisan 1871.

94 NA. FO. 78 / 2186, 17 Nisan 1871.

95 NA. FO. 78 / 2186, 28 Nisan 1871.

96 NA. FO. 881 / 1890, No. 385, 1 Şubat 1870.

97 NA. FO. 881 / 1890, No. 387, 2 Şubat 1870.

böyle tehlikeli bir adım atmaya cesaret edemez. Dolayısıyla bu tip haberler gelmeye devam etse de Babiâli sakin olmalı ve hıdive duyduğu nefreti abartmamalıdır.⁹⁸

Hıdivin, 1869 yılında ilan edilen fermanın hemen ertesinde başladığı ve hem Babiâli hem de İngiltere tarafından yakından izlendiği anlaşılan yoğun silahlanma faaliyeti, oldukça önemlidir. Çünkü fermanı top atışlarını eşliğinde okutarak kamuoyuna ilan etmesiyle padişaha olan sadakatini göstermiş olsa da hıdiv için ferman herhangi bir müeyyide çağrışımı yapmaz. Nitekim hıdiv, ciddi bir silahlanma çabası içine girerken muhtemel bir savaş senaryosunun varlığını akılda tutarak bir takım ittifaklar kurmanın çarelerini de araştırır. Bir Osmanlı-Mısır çatışmasında elindeki bütün askeri ve insani mekanizmayı seferber etmenin yanı sıra Osmanlı gücünü bölerek zafiyete uğratmanın hayati bir öneme sahip olduğuna da inanır. Bu anlayışın sonucu olarak Mısır idaresinin başına geçtiği andan itibaren yakın ilişkiler geliştirdiği Rusya ile müşterek düşman olarak görülen Osmanlı'ya karşı yeni bir birliktelik kurmaya çalışır.

Rusya'nın, Balkanlara doğru genişleme hayali ile Hıdiv İsmail'in, bağımsızlık arzusunun ortak bir politika izlemek için gerekli asgari zemin yarattığı söylenebilir.⁹⁹ Bu uzlaşmanın doğal sonucu olarak hıdiv, Mısır ordusunda bir takım Rus subayları istihdam ettiği gibi bağımsızlığa götürececek denklemde önemli bir unsur olarak gördüğü Rusya'nın desteğini de elde etmeye çalışır. Hıdivin bütün bu ittifak arayışlarının, Babiâli tarafından yakından izlenmesi de sorunun ciddiyetinin açık şekilde anlaşıldığını gösteriyor. Âli Paşa, Rusya'nın, Karadağ'da isyan çıkartılması için yoğun bir siyasi propaganda yaptığı ve halkı silahlandırıldığını belirtir. Hıdivin de Rus kabinesi ile yakın ilişki içine girdiği ve Karadağ ile eşzamanlı şekilde Mısır'da bir isyan başlatması için teşvik edildiğini öne sürer. Âli Paşa'ya göre Mısır'ın bağımsızlığı ile Osmanlı Devleti'nin dağılması arasındaki ilişkiyi bilen Hıdiv İsmail, bu projeye büyük bir samimiyetle hizmet etmektedir.¹⁰⁰ Dolayısıyla sadrazam, Hıdiv İsmail ile Rus Çarlığı arasında doğruluğundan

98 NA. FO. 881 / 1890, No. 388, 2 Şubat 1870.

99 Cox 1953: 151-167. Ayrıca Rus Çarlığı'nın, Asya ve Avrupa topraklarına doğru genişlemeye dönük büyük stratejisinin ideolojik temelleri hakkında bkz. LeDonne 2004: 139-145.

100 NA. FO. 78 / 2122, 18 Mayıs 1870.

şüphe edilemeyecek bir oy birliğinin var olduğuna inanmaktadır.¹⁰¹ Kaldı ki Stanton da hıdivin, Rusya ile çok yakın bir işbirliği içinde olduğunu haber vermektedir. Konsolos, İstanbul'a gönderdiği telgrafta, Hıdiv İsmail'in muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşında Rusya'ya destek vereceği söylentilerinin dolaştığını itiraf eder.¹⁰² Konsolosun söylediklerine Elliot da benzer bilgilerle eşlik eder. İngiliz elçi, Yemen'de çıkan isyanın bizzat hıdiv tarafından teşvik edildiğinin neredeyse kesinleştiğini iddia etmektedir.¹⁰³

Babîâli'nin yanı sıra İngiltere'nin de yakından takip ettiği Mısır-Rusya ittifakı ve bir Osmanlı-Rus harbinde hıdivin, ikinciye destekleyeceğine dönük iddiaların şiddetle reddedildiği anlaşıyor. Hıdiv İsmail, böyle bir iddianın tamamen asılsız olduğu ve İstanbul'daki Rus elçi İgnatyef'in (daima) muhtemel bir savaşta Mısır ordusunun Osmanlı Devletinin yanında yer alacağını belirttiğini vurgular.¹⁰⁴ Hıdiv, bu söylentilerin arkasındaki ismin Mustafa Fazıl Paşa olduğunu ve Babîâli'nin, Mısır'ı, Osmanlı'nın diğer vilayetleri ile aynı statüye getirmeye dönük kuvvetli arzusunu yansıttığını iddia eder. Hatta hıdive göre Babîâli'nin, Yemen'e müdahale etmesinin altında da aynı refleks bulunmaktadır. Hıdiv İsmail, Babîâli'nin, isyanı bahane ederek Mısır'ı kontrol altına almayı ve bölgeyi sıradan bir Osmanlı vilayeti haline getirmeyi amaçladığına inanmaktadır.¹⁰⁵

Hıdiv, bütün bu bilgilerin tek bir kaynağa dayandığını söyler. Kahire'deki Rusya konsolosunun, İgnatyef'e gönderdiği mektupta bir savaş çıkması halinde hıdivin, Rusya'ya destek vereceğini yazdığı öne sürülmüştür. Rus konsolosun mektubunun Babîâli'nin eline geçmesiyle hıdiv ile Rusya arasındaki yakınlığın da ortaya çıktığı iddia edilmektedir.¹⁰⁶ Ancak hıdiv, bu bilginin doğru olmadığını ve konuyla ilgili olarak Rus konsolosla görüştüğü nü ve konsolosun da böyle bir şey söylemediğini nakleder.¹⁰⁷ Hatta konsolos,

101 NA. FO. 78 / 2125, 14 Kasım 1870.

102 NA. FO. 78 / 2173, 23 Ocak 1871.

103 NA. FO. 78 / 2173, 23 Ocak 1871. Ancak Hıdiv İsmail, sadarete gönderdiği telgrafta bu iddiayı kesin bir dille reddederek Yemen ile Mısır arasındaki tek ilişkinin buğday ticaretinden ibaret olduğunu belirtir. Papers of Ali Paşa, vol. I, s. 15.

104 NA. FO. 78 / 2186, 4 Ocak 1871.

105 NA. FO. 78 / 2186, 14 Şubat 1871.

106 NA. FO. 78 / 2186, 4 Ocak 1871.

107 NA. FO. 78 / 2186, 4 Ocak 1871.

mektuplarını daima Rus postası ile gönderdiğini açıklamış ve Babiâli'nin eline geçmesinin imkânsız olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla ortaya atılan bu iddialar hıdive göre Mısır'ın, yeniden merkezi otoritenin kontrolü altına alınmasını isteyen İstanbul'daki muhaliflerinin entrikalarından ibarettir.¹⁰⁸

Hıdiv, Rusya ile ittifak yaptığını kesin bir dille reddederken bütün söylentilerin arkasında Babiâli'nin, Mısır'ı merkezi denetim altına alma hevesinin bulunduğunu belirtir. Bir başka ifade ile hıdiv aslında 1869 fermanını yok saydığını dolaylı olarak itiraf etmektedir. Buna karşın Osmanlı yönetimi de hıdivin, Mısır'ı, Osmanlı Devletinden koparmaktan vazgeçmediğine kamuoyunu da bu yönde seferber ettiğine inanmaktadır. Nitekim Basiret gazetesinde İslam topraklarının birliği vurgulanarak Mısır'ın, doğrudan gözetim altına alınmasına dönük bir makale yayınlanır. Bu düşünceden hareketle Mısır ordusunun dağıtılarak askerlerinin Osmanlı ordusunda istihdam edilmesi ve Mısır limanlarının da Osmanlı askeri tarafından kontrol edilmesi gerektiği öne sürülür.¹⁰⁹ Hıdiv, bu makalenin herhangi bir yazarın fikri olmadığı ve sadrazamın görüşlerini yansıttığına inanmaktadır. Hatta hıdiv, gazetenin Âli Paşa'nın kontrolü altında olduğu ve aleyhinde çıkan bu tip makalelerin bizzat sadrazam tarafından yazdırıldığını ileri sürmektedir.¹¹⁰ Dolayısıyla hıdiv ile Babiâli arasındaki güvensizliğin hâlâ devam ettiği gayet açık şekilde tespit edilmektedir.

Merkeziyetçilik ile bağımsızlık inatlaşmasının yarattığı karşılıklı tedirginlik, Yemen'de çıkan isyana Osmanlı idaresinin yaklaşımı ile hıdivin tavrı arasındaki farklılıkta bütün çıplaklığıyla görülür. Osmanlı idaresi, Yemen'deki isyanın, hıdivin entrikalarının sonucu olduğunu ve bölgede yaratılacak huzursuzlukla İsmail'in, Mısır'ı, imparatorluktan koparmayı amaçladığını düşünür. Oysa Hıdiv İsmail isyanın, Babiâli'nin planı olduğunu iddia etmektedir. Hıdiv, Babiâli'nin, Yemen'deki isyan bahanesiyle Mısır'a müdahale etmeyi ve bölgeyi yeniden kontrolü altına alarak kendisini görevden uzaklaştırmayı tasarladığına inanmaktadır.¹¹¹ Hıdiv, bu iddiasını desteklemek amacıyla Yemen'de çıkan her türlü karışıklıkta daima Mısır as-

108 NA. FO. 78 / 2186, 4 Ocak 1871.

109 Basiret, Numro, 279, 13 Zilkâde 1287 / 4 Şubat 1871.

110 NA. FO. 78 / 2186, 24 Şubat 1871.

111 NA. FO. 78 / 2173, 23 Ocak 1871.

kerinin istihdam edilmesine karşın bu defa isyanın doğrudan bölgeye gönderilecek Osmanlı askerleri aracılığıyla bastırılmaya çalışıldığını belirtir.¹¹² Aslında hıdivin, bu konudaki şikâyeti pek de haksız sayılmaz. Mesela 1864 yılında çıkan benzer bir isyan sırasında bölgede Mısır askeri kullanılmıştır.¹¹³ Kısacası Yemen'deki isyanın bastırılması için alışılanın tersine Mısır askerinin yardımına başvurulmaması, Babiâli için hıdivin itimada şayan bir isim olmaktan çıktığını ve Rusya ile ittifak arayışı içine girdiğine dönük söylentileri reddetmesinin de inandırıcı olmaktan uzak kaldığını ispat eder.

Hıdivin, bir yandan bağımsızlığın vazgeçilmez unsuru olarak gördüğü askeri faaliyetlerini sürdürmesi diğer taraftan siyasi ittifaklarla pozisyonunu güçlendirmeye çalışması, yukarıda belirtildiği gibi aslında 1869 fermanının yalnızca hukuki bir metin olarak kalmaya mahkûm olduğunu gösterir. Nitekim fermanın temel vurguları arasında yer alan askeri hazırlıklar konusunda hıdiv geri adım atmadığı gibi daha hızlı bir silahlanma içine girmiştir. Kaldı ki fermanın üzerinde önemle durduğu borçlanma konusunda da hıdivin, önceki alışkanlıklarını devam ettirdiği ve yeni imzaladığı borç anlaşmaları için ne padişahın ne de Babiâli'nin onayına müracaat ettiği görülür. Babiâli'nin bütün protestolarına rağmen hıdiv, borç anlaşmalarına kaldığı yerden devam eder.¹¹⁴

Hıdiv İsmail'in, Londra piyasalarından almaya çalıştığı son borç, Musurus Paşa tarafından yakından izlenir. Osmanlı sefiri, İngiliz hariciye nazır Clarendon'a bir protesto mektubu gönderir. Mektupta, 1869 fermanına atıfla Hıdiv İsmail'in, Babiâli'nin onayı olmaksızın borç anlaşması imzalayamayacağı belirtilir.¹¹⁵ İngiliz nazır, Osmanlı elçisinin bu açık uyarısından sonra Mısır hazinesini zarara uğratacak hiçbir borç anlaşmasına izin verilemeyeceğini açıklamak zorunda kalır.¹¹⁶ Musurus'un protesto mektu-

112 NA. FO. 78 / 2186, 5 Mayıs 1871. Gerçekten de Yemen'de, Asir aşiretinin çıkardığı isyanın bastırılması için Hıdiv İsmail, Mısır askerinin istihdam edilmesini teklif etmiş ancak sadrazam kabul etmemiştir. Basiret, Numro 355, 14 Safer 1288 / 4 Mayıs 1871. Hıdiv, sadarete gönderdiği telgrafta eğer Yemen'de gerçekten bir isyan varsa bölgeye Mısır askerini sevk edebileceğini ve böylece devletin de önemli bir masraftan kurtulacağını belirtmektedir. Papers of Ali Paşa, vol. I, s. 15.

113 BOA. İrade / Dahiliye, 525 / 36233, 22 Zilhicce 1280 / 29 Mayıs 1864.

114 NA. FO. 78 / 2121, 12 Mayıs 1870.

115 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 874, Ek 2, 25 Nisan 1870.

116 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 874, Ek 3, 30 Nisan 1870.

bunun Times gazetesinde de yayınlanması ise Osmanlı elçisinin kamuoyunu etkileyerek hıdivi çaresiz bırakmayı denediğini gösteriyor. Nitekim mektubun yayınlanmasından hemen sonra Musurus'un, İstanbul'a verdiği bilgi de bu yorumu doğruluyor. Elçi, bütün bu olanlardan sonra hıdivin memurlarının borç anlaşması imzalamalarının neredeyse imkânsız olduğunu sevinç içinde haber vermektedir.¹¹⁷

Babîâlî, Londra elçisi aracılığıyla hıdivin, İngiltere'den almaya çalıştığı borcu engellese de Nubar Paşa, Avrupa piyasalarındaki borç arayışına devam eder. Osmanlı idaresinin İngiltere'den alınan borcu önlemesinden sadece bir yıl sonra Nubar Paşa, ünlü banker Oppenheim ile yeni bir borç anlaşması imzalamak için girişimlerde bulunur.¹¹⁸ Hıdiv, fermanın okunmasının hemen ardından yapmaya başladığı savaş hazırlıklarını ve borç anlaşmalarını, Babîâlî'nin kendisini görevden almaya dönük planına bağlasa da bu pek makul görünmez. Çünkü böyle bir tehdidin varlığını, Âli Paşa kabul etmediği gibi Elliot da pek inandırıcı bulmaz. İngiliz elçi, Londra'ya gönderdiği raporda "Eminim, silahlanma için bulduğu bahaneye hıdivin kendisi de inanmıyor" diye yazmaktadır.¹¹⁹ Âli Paşa ise bütün bu yapılanların hıdivin, Mısır'ı bağımsız bir ülke haline getirmeye dönük hayalden asla vazgeçmediğini kanıtladığını düşünmektedir.¹²⁰ Sadrazamın tespitine Elliot'un yorumu eşlik eder. Elliot, "Hiç şüphem yok ki hıdiv, bağımsızlık olmasa bile padişaha olan bağlılığının asgari seviyeye indirileceği günü bekliyor ve o gün geldiğinde fırsatı kaçırmamak için hazır olması gerektiğine inanıyor" demektedir.¹²¹

BAĞIMSIZ MISIR İÇİN YENİ BİR BAŞLIK: USÛL-i MEHÂKİM NİZAMNÂMESİ

1869 yılında ilan edilen fermana herhangi bir itiraz belirtmese de fermanın kabulünün ardından yaptıkları aslında Hıdiv İsmail'in itaat ve sadakatının içten olmadığını berrak hale getirmektedir. Özellikle Mısır or-

117 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 874, Ek 4, 5 Mayıs 1870. Öte yandan, 1869 tarihli fermanın ardından Babîâlî'nin borçlar kadar Mısır bütçesini de kontrol altında tutmak için özel bir çaba harcadığı açıktır. Nitekim 1870 yılında Babîâlî'nin, kendisine sunulan Mısır bütçesini titiz şekilde denetlediği görülmektedir. BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 876, 2 R. Ahir 1287 / 2 Temmuz 1870.

118 NA. FO. 78 / 2186, 31 Mart 1871.

119 NA. FO. 78 / 2122, 4 Haziran 1870.

120 NA. FO. 78 / 2122, 18 Mayıs 1870.

121 NA. FO. 78 / 2122, 4 Haziran 1870.

dusunu güçlendirmeye dönük girişimlere devam ederken fermanla açık hüküm olmasına karşın borçlanma konusundaki tavrının değişmemesi de yukarıdaki yorumu doğrulamaktadır. Kaldı ki Hıdiv İsmail, yeni fermanın kendisi için yalnızca nostaljik bir zorunluluk olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde izah eden bir başka başlığı daha gündeme taşır.

Hıdiv, 1867 yılında yaptığı İstanbul ziyareti sırasında Mısır'da gerçekleştirilmeyi düşündüğü hukuk reformu ile ilgili olarak İgnatyef ile görüşür. Görüşmede hıdiv, Mısır'da ciddi bir hukuki karmaşanın olduğu ve bu karmaşık yapıyı düzeltmek için yeni bir hukuk sistemi kurmayı amaçladığını ifade eder. İgnatyef ile yaptığı mülakatta iki hassas noktanın altını çizmeyi ihmal etmez. Avrupalı devletlerin çıkarlarına zarar vermemek amacıyla Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında imzalanan ve halen yürürlükte olan anlaşmaların Mısır'da da geçerli olmaya devam edeceği ve yapılacak hukuk reformunun mutlaka Avrupalılara danışılarak hayata geçirileceğini belirtir.¹²² Kısacası Hıdiv İsmail, bambaşka bir yasal sistem ve mahkeme teşkilatı kurmak amacıyla *Mısır Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi* adı ile yeni bir düzenleme arzusunda olduğunu açıklamaktadır.

Hıdiv İsmail'in, Mısır hukukunu, Osmanlı hukuk dairesinden kopararak aslında Mısır'ı, Osmanlı yönetim sisteminin dışına çıkarmayı amaçladığını söylemek yanlış sayılmaz. Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı hukukunda yapılan reformların ve yeni yasaların, Mısır'da da uygulanmasına özellikle dikkat edilmiştir. Merkezi idarenin, yeni düzenlemelerin uygulanmasına yönelik hassasiyetine Mehmed Ali Paşa daima karşı çıkmıştır. Mesela 1843 tarihli Ceza Kanunnamesi yerine, 1844 yılında Mehmed Ali Paşa kendi ceza kanununu hazırlar. Mehmed Ali Paşa'dan sonra Mısır valiliğine getirilen Abbas ve Said Paşalar da benzer bir yola başvurarak 1851 tarihli yeni Ceza Kanunnamesi'ni, 1855 yılına kadar uygulamaktan kaçınırlar.¹²³

Mısır idaresinin Osmanlı hukukunun bir parçası olmayı reddetmesinin altında iktidara ilişkin bir mücadele yatar. Çünkü bu kanunnamelerde doğal olarak idam cezası, sultanın onayına bırakılmaktadır ve bu düzenle-

122 BOA. HR. TO. 290 / 59, 1 Haziran 1873.

123 Osmanlı ile Mısır arasındaki iktidar mücadelesinde bir araç olarak hukukun kullanılmasına ilişkin bkz. Anderson 1968: 212-213.

melerin Mısır'da uygulanması, Mısır'ın gerçek sahibinin Osmanlı sultanı olduğunu anlatmaktadır. Başka bir ifade ile sultanın yaşam hakkına son verme yetkisi, iktidarın gerçek sahibini de işaret etmektedir. Dolayısıyla Hıdiv İsmail'in, yeni bir Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi hazırlanmasına yönelik talebi bu tarihi birikimin ışığında daha anlamlı hale gelmektedir. Ayrıca 1866-1867 yıllarında Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek Mısır'da uygulamaya konulması da akılda tutulmalıdır.¹²⁴ Nitekim Hıdiv İsmail'in, 1869 yılında *Meclis-i Nüvvâb*'da, Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi üzerine yaptığı konuşma da konuya verdiği önemin işareti sayılmalıdır.¹²⁵ Nihayet Medeni Kanunun ardından Ceza Kanununun da Osmanlı hukuk sisteminden koparılmaya çalışılmasının, Babiâli'nin hassasiyetini daha da arttırdığı düşünülebilir.

Hıdiv İsmail, Mısır mahkemelerinin yeniden düzenlenmesini ve özellikle, Mısır'da yaşayan yabancılar ile Osmanlı vatandaşları arasındaki anlaşmazlıklarda daha etkin bir sistem kurulmasını amaçlamaktadır. İsmail, Osmanlı Devletinin diğer bölgelerinde olduğu gibi yabancıları ilgilendiren davalara bakan konsolosluk mahkemelerinin ciddi bir hukuki karmaşaya sebep olduğuna inanmaktadır. Ancak hıdivin, oldukça masum ve hatta yararlı gibi görünen bu projesinin altında Osmanlı hâkimiyetini sınırlandırmaya ve bu hâkimiyetin yasal çerçevesi sayılabilecek hukuki altyapıyı parçalamaya dönük kuvvetli bir arzunun bulunduğu gayet açıktır. Bu yeni nizamname ile Mısır'da karma mahkemelerin oluşturulması ve bu mahkemelere yabancı hâkimlerin atanması planlanmaktadır. Böylece hıdiv, Osmanlı iktidarının tasfiyesini çağrıştıracak önemli bir adım atmayı tasarlamaktadır. Nitekim Osmanlı idaresi açısından bu niyet o kadar açıktır ki hazırlanan nizamname suretini İstanbul'a getiren Nubar Paşa, beklediği cevabı alamaz.¹²⁶

Sadrazam Âli Paşa, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunu ve ülkenin diğer bölgelerinde yabancı uyrukluların bağlı oldukları düzenlemelerin, Mısır'da yaşayanları da kapsadığını vurgular. Ayrıca yapılacak genel bir hukuki düzenleme ile birlikte Mısır'ın durumunun da ele alınabileceği belirti-

124 BOA. Y. EE. 91 / 29, 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867.

125 Terakki, Numro 79, 8 Zilkaade 1285 / 20 Şubat 1869.

126 NA. FO. 78 / 2121, 31 Mart 1870.

lir.¹²⁷ Alınan bu karar, İngiltere ve Fransa'daki Osmanlı elçilerine de bildirilir. Hıdivin yapmayı düşündüğü hukuk reformuna İngiltere baştan itibaren destek verse de Fransa daha mesafeli davranmıştır.¹²⁸ Aşağıda da görüleceği gibi iki ülke arasında başlangıçta var olan kısmi fikir ayrılığı, Babıâli'ye geniş bir hareket alanı sağlamıştır. Ayrıca hıdivin, tartışmayı güçlü bir şekilde siyasi gündem haline getirdiği günlerde Fransa-Prusya Savaşı'nın başlaması da Babıâli'ye yeni imkânlar sunmuştur.¹²⁹ Nitekim bu elverişli ortam, sorunun bir iç mesele olarak kalmasına ve çözümün de Babıâli'nin istediği gibi gerçekleşmesine hayli yardımcı olacaktır.

Avrupa'daki konjonktürün de yardımıyla Osmanlı idaresi, Mısır'da yapılması planlanan yeni hukuki düzenlemeye açıkça karşı çıkar. Bu itirazın altında hâkimiyetin bütünlüğüne yönelik kıskançlık yatar. Aslında Babıâli'nin gösterdiği tepki, hıdivin Mısır'ı, merkezi otoritenin kontrolünün dışına çıkararak fiilen bağımsız bir statüye kavuşturmayı amaçlamasıyla ilgilidir. İsmail, Osmanlı kanunlarının geçerli olmadığı bir hukuk ve mahkeme sistemi kurmayı amaçladığını ve böylece Mısır'daki, Osmanlı egemenliğini gevşetmeyi amaçladığını dolaylı olarak kendisi de itiraf eder. Hıdiv, Eflâk-Boğdan'ın sahip olduğu statüye işaret ederek Mısır'ın da benzer bir pozisyonu hak ettiğini ileri sürer. Ancak Âli Paşa, bu iddianın neredeyse tamamen yanlış bir zemin üzerine inşa edildiğini belirterek Osmanlı-Mısır ilişkisinin içeriğini açık şekilde gözler önüne serer.

Âli Paşa'ya göre Eflâk-Boğdan'ın statüsü uluslararası metinlere referans edilerek düzenlenmiştir oysa Hıdiv İsmail, hâlâ padişahın bir kuludur. Diğer bir ifade ile Mısır'ı, Osmanlı'ya bağlayan yasal çerçeve, iki taraflı bir ilişki olmaktan çok sultan ile kulu arasında cereyan etmektedir. Kısacası sultan ile Hıdiv arasındaki münasebet, Osmanlı terminolojisinde *lütûf* ya da *ihsân* kelimeleri ile açıklanabilecek bir düzlem üzerine inşa edilmiştir.

127 Basiret, Numro 47, 30 Zilhicce 1286 / 2 Nisan 1870.

128 Basiret, Numro 45, 27 Zilhicce 1286 / 30 Mart 1870.

129 Basiret, Numro 367, 28 Safer 1288 / 19 Mayıs 1871. Fransa-Prusya Savaşı başladıktan hemen sonra Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan eder. Ancak Mısır ile Fransa arasındaki geleneksel ittifakın tarafsızlığı tehlikeye düşürmesi ihtimalinden endişe edilmiş olacak ki Hıdiv İsmail özellikle uyarılır. BOA. HR. SYS. 940 / 5, Gurre-i C. Evvel 1287 / 30 Temmuz 1870. Ayrıca Fransa-Prusya Savaşı'nı izleyen günlerde Avrupa sisteminin bir parçası olarak Osmanlı Devletinin barışın yeniden kurulması amacıyla ciddi bir çaba içine girdiğini görmek hayli önemli olmalıdır. BOA. Y. EE. 41 / 6, 8 Eylül 1870.

Ancak sadrazama göre bu meşru zemin değiştirilse bile Mısır'ı, Eflâk-Boğdan'dan ayıran daha güçlü bir payda mevcuttur. Mısır, bir İslam toprağıdır. Dolayısıyla sultandan, Mısır'da (nispeten) bağımsız bir idarenin varlığına tahammül etmesini beklemek pek makul değildir.¹³⁰ Nihayet bu açık gerekler herkes tarafından kabul edilirken Mısır'da uygulanması düşünülen her türlü program, Osmanlı sultanının onayına sunulmak zorundadır. Aksi takdirde padişahın otoritesi çiğnenmiş olur ki Babiâli'nin buna izin vermesi asla düşünülemez.¹³¹

Mısır'ın, sultanın bir kulu tarafından idare edildiğı belirtilerek hıdivin statüsü ve Mısır'ın, merkezi otoritenin kontrolü altında olduğı vurgulanmaktadır. Böylece İsmail'in konuyu Avrupa yardımına müracaat ederek çözme hayali engellenmeye çalışılır. Çünkü İsmail, sorunun Avrupalı devletlerden oluşacak bir komisyona havale edilmesi ve bu komisyonun raporundan sonra kesin kararın verilmesini istemektedir. Oysa bu konu, Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında imzalanmış anlaşmaları da ilgilendirdiğı için bu komisyon doğrudan doğruya hıdiv ile muhatap olamaz.¹³² Âli Paşa, özellikle İngiltere'nin, bu teklifi destekleyerek hıdivi cesaretlendirmesinden duyduğu rahatsızlığı açıkça ifade eder. Sadrazam, kurulacak komisyonun muhatabının hıdiv ya da Mısır idaresinden çok Babiâli olduğunu açıklar.¹³³ Bir başka ifade ile hıdivin, kanun yapma hakkını elde etmeye çalışarak ülkesinin tek sahibi olduğı şeklindeki bir algıya izin vermemek için Mısır üzerinde hak sahibi olan tek otoriteye işaret eder.

Âli Paşa, her ne kadar hıdivin kurnazca bir taktikle sorunu uluslararası bir komisyona havale etme isteğine karşı çıksa da mesele aslında daha çok yeni kanunun ima edeceği anlamla ilgilidir. Babiâli'nin, hıdivin yapmayı düşündüğü reforma ilişkin asıl rahatsızlığı, yapılacak değişiklikle devletin dayandığı hukuki sözleşmenin tahrip edilmesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Âli Paşa, bu yenilikle Osmanlı ülkesinin her tarafında geçerli olan şer'i hukukun tasfiye edilmesine giden yolun açılabileceğinden

130 NA. FO. 78 / 2075, 30 Mayıs 1869; NA. FO. 78 / 2076, 9 Temmuz 1869; NA. FO. 78 / 2076, 3 Ağustos 1869.

131 NA. FO. 78 / 2075, 20 Mayıs 1869.

132 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 873, Ek 3, 16 Muharrem 1287 / 18 Nisan 1870.

133 NA. FO. 78 / 2121, 5 Nisan 1870.

korkmaktadır. Böyle bir durumda ise altından kalkılamayacak bir kaos atmosferi doğabilir. Çünkü hıdiv, bu düzenleme ile yabancı hâkimlerin yeni kurulacak mahkemelerde görev yapmasını planlamaktadır. Âli Paşa'ya göre böyle bir projenin gerçekleşmesi, iktidarın bir başka aktörle paylaşılması ile eşanlamlıdır.¹³⁴ Nihayet böyle bir gelişme de Mısır'a ayrıcalıklı bir pozisyon verildiği anlamına gelir ki bu, Osmanlı Devletinin dayandığı temel felsefe olan hâkimiyetin bölünemezliği ilkesi ile tamamen çelişmektedir.¹³⁵

Devletin/toprağın birlik ve bütünlüğüne yönelik vurgu ile Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi arasında kurulan ilişki, Osmanlı idaresinin hıdive yönelik endişesinin açık bir ifadesidir. Hıdivin teklif ettiği ve Nubar Paşa aracılığıyla Babîâlî'ye sunduğu taslak metinde yer alan iki somut başlık, bu şüphe ve korkunun hiç de anlamsız olmadığını açığa çıkarıyor. Babîâlî'nin itiraz ettiği taslak metinde yeni nizamname ile kurulacak mahkemelerin, devlet memurlarının yargılanması da dahil olmak üzere oldukça geniş bir alanda etkin olması tasarlanmaktadır. Ancak Osmanlı bürokrasisinin kendi varlığına dönük açık bir tehdit gibi algıladığı bu maddenin ötesinde asıl kaygı yaratan bir başka gerçek daha vardır. Yukarıda da ifade edildiği gibi hıdiv, yeni kurulacak mahkemelerde yabancı hâkimlere de görev vermeyi düşünmektedir. Üstelik bu hâkimlerin sayısının mahkemelerde çalışacak Osmanlı hâkimlerinden daha fazla olması hedeflenir. Bu durum, Babîâlî tarafından öylesine garipsenir ki ülkenin kaderinin, çoğunluğu yabancı hâkimlerden oluşan mahkemelere havale edilmesine hıdivin ses çıkarmamasının şaşırtıcı olduğu ifade edilir.¹³⁶

Âli Paşa'ya göre, Osmanlı mülkünün ve vatandaşının geleceğini yabancılara çoğunlukta olduğu mahkemelere bırakmak yasama ve yargı güçlerinin ayrışması anlamına gelir. Bu bölünmenin doğal sonucu ise yukarıda da vurgulandığı gibi hâkimiyetin parçalanmasıdır. Kaldı ki bütün bu taleplerin altında yatan asıl amaç da Mısır'ı bağımsız hale getirmektir. Dolayısıyla hıdivin bu konudaki açgözlülüğü sürdükçe herhangi bir değişiklik talebine iyi niyetli bir girişim olarak bakılamaz.¹³⁷ Aslında Hıdiv İsmail'in asıl büyük hayali

¹³⁴ NA. FO. 78 / 2074, 29 Nisan 1869.

¹³⁵ BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 873, Ek 1.

¹³⁶ BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 873, Ek 3, 16 Muharrem 1287 / 18 Nisan 1870.

¹³⁷ NA. FO. 78 / 2121, 5 Nisan 1870.

de Âli Paşa'nın tespit ettiği gibidir. Kısacası şimdilik Mısır'ın bağımsızlığının imkânsızlığını anlayan Hıdiv İsmail, Osmanlı hâkimiyetinin tahrip edilmesinin bir aracı olarak Avrupalıların müdahalesini Mısır siyasetine çekmenin çarelerini araştırır. Nitekim Babîâli'nin, yabancı hâkimler konusundaki hassasiyetine karşın İsmail'in, İstanbul'a gönderdiği Nubar Paşa, taslakta bazı yenilikler yapmakla birlikte yabancı hâkimler konusunda hiçbir değişikliğe gitmez. Çünkü Avrupa devletleri -özellikle İngiltere- bu başlığı hıdivin istediği desteğin ön şartı olarak ileri sürmektedirler.¹³⁸ Ancak Nubar Paşa'nın bu konudaki ısrarının altında Avrupa devletlerinin desteğini kaybetmeme mecburiyeti kadar hıdivin planlarını aksatmama kaygısının bulunduğu da söylenebilir.

Osmanlı idaresinin açık itirazlarına rağmen Nubar Paşa'nın geri adım atmaması, nizamnamenin, hıdiv için ifade ettiği anlamı da şüpheye yer bırakmayacak şekilde gözler önüne serer. Dolayısıyla sorun, yeni bir nizamnamenin ötesinde Osmanlı sultanının, Mısır'daki varoluşu ile yakından ilgilidir ve Babîâli'nin hassasiyetinin altında da hıdivin niyetlerine dönük şüphenin yattığı akılda tutulmalıdır. Osmanlı yönetimi, Hıdiv İsmail'in hayata geçirmeyi düşündüğü hukuk reformu ile Mısır'ın, Osmanlı Devletinden koparılmasından endişe etmektedir.¹³⁹ Kaldı ki hıdiv de meseleyi gündeme getirdiği andan itibaren Osmanlı'dan aradığı desteği bulamayacağını bilmektedir. Bu sebeple Nubar Paşa'nın görevlendirdiği bir memur yardımıyla özellikle Fransa'da kendi tezlerinin propagandasını yaptırmayı sürdürür. Nitekim başlangıçta yeni düzenlemeye karşı olan Fransa, bir süre sonra hıdive içten bir destek sunmaya başlar. Hatta Fransa, Babîâli'nin direnişi ile başlangıçtaki heyecanını yitiren İngiltere'yi de yeniden ilk çizgisine getirebilmek için yoğun bir çalışma yürütür. Elliot, Fransa'nın bu yoğun faaliyetinden etkilenmiş olacak ki Âli Paşa'ya yeni bir açıklama yapar. İngiliz elçi, hıdivin yapmayı düşündüğü hukuk reformunun tartışılması amacıyla bir komisyon kurulması fikrinin iki ülke tarafından da sıcak karşılandığını belirtir.¹⁴⁰ Ancak sadrazam, başlangıçta ilan ettiği sınırları değiştirmez ve Mısır'daki mevcut durumun padişahın fermanları ile şekillendiğini belirtir.

138 NA. FO. 78 / 2121, 5 Nisan 1870.

139 NA. FO. 78 / 2121, 5 Nisan 1870.

140 NA. FO. 78 / 2075, 30 Mayıs 1869.

Kıscacası hem reform programı hem de komisyon teklifi ancak padişahın ve/veya Babıâli'nin onayı ile gerçekleştirilebilir.¹⁴¹

Babıâli'nin, açık itirazlarına rağmen Hıdiv İsmail'in, uzun bir süre Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi'ni hayata geçirmek amacıyla ısrarlı bir tutum izlediği anlaşılıyor. Hıdivin yakın çalışma arkadaşı Nubar Paşa'nın görevlendirdiği bir memur, konuyla ilgili olarak Londra'da destek arayışlarına girer ve İngiliz hariciye nezaretinden randevu talebinde bulunur. İngilizler, Kostaki Musurus Paşa'nın hazır bulunmadığı bir görüşmenin mümkün olmadığını söyleyerek Nubar Paşa'nın görevlendirdiği memura Osmanlı elçiliğine müracaat etmesi gerektiği cevabını verirler.¹⁴² Hıdivin memuruna verilen cevap, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren konvansiyonel hale gelen İngiliz siyasetinin kısmen devam ettiğini göz önüne serer. İngilizler, hıdivin temsilcisine açıkça, kendisini bir muhatap olarak kabul edemeyeceklerini ve ancak Kostaki Musurus aracılığı ile yapılacak bir görüşme için randevu verebileceklerini anlatmaktadırlar. Böylece Babıâli'nin, konu hakkında en başta belirlediği çerçeveye sadık olduklarını berrak hale getirerek sorunun tarafının Mısır idaresi değil Osmanlı merkez yönetimi olduğunu ikaz ederler.

İngiltere'nin bu tavrı, Mısır'ın, Osmanlı toprağı ve hıdivin de sultana tabi olduğunu gösterir. Öte yandan İngiltere'nin, Mısır hukukunun yeniden düzenlenmesi hakkındaki bu meselede Osmanlı ile mutlak bir fikir birliği içinde olduğu da söylenemez. Aslında İngiltere, hıdivin uygulamaya koymayı düşündüğü yeni hukuk sisteminin çıkarlarına zarar vermeyeceği hatta Mısır'daki siyasi ağırlığını daha da arttıracığına inanmaktadır. Nitekim 1868 yılındaki İstanbul ziyareti sırasında Hıdiv İsmail, konu hakkında Elliot ile görüşür. Elliot, böyle bir tasarıya olumsuz yaklaşmayacakları ve yapılacak reformun Mısır'daki İngiliz çıkarları için çok yararlı olacağına inandıklarını belirtir.¹⁴³ Ancak Âli Paşa'nın, Osmanlı idaresi ile görüşülmeden ve onayı alınmadan doğrudan Mısır yönetimi ile Avrupalı devletler arasında gerçekleştirilecek görüşmeler sonucunda ulaşılabilecek hiçbir çözümü ve kararı kabul etmeyeceklerini belirtmesi hayli etkili olmuştur.

¹⁴¹ NA. FO. 78 / 2075, 30 Mayıs 1869.

¹⁴² BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 885, Ek 5, 27 Haziran 1871.

¹⁴³ NA. FO. 78 / 2021, 30 Haziran 1868. Bu konuda ayrıca bkz. (Hoyle 1986: 229-230)

Hıdivin, konuya ilişkin taleplerini dile getirmeye başladığı 1867 yılında ve bu isteklerini en açık şekilde Mısır siyasi gündeminin ilk maddesi haline getirmeye çalıştığı 1869 senesinde de Babiâli kararlı tutumunu değiştirmemiştir. Babiâli'nin bu değişmez tutumunun etkisiyle olacak ki konuyla ilgili Avrupa devletleri tarafından kurulması düşünülen komisyonu hayata geçirmek amacıyla Paris'e gönderilen Nubar Paşa'nın, hıdiv tarafından Mısır'a geri çağrıldığı ve bu gelişmenin İngiltere tarafından yakından takip edildiği anlaşıyor.¹⁴⁴ Bütün süreç boyunca Babiâli'nin sabit bir üslupla Mısır'da yapılacak hukuki düzenlemelerin adresi olarak İstanbul'u işaret etmesi ve hıdivin gündeme getirmeye çalıştığı uluslararası komisyon önerisinin anlamsız bir hayal olduğunu vurgulaması, İngiltere'yi de etkilemiş olmalıdır. Çünkü İngiliz elçiliğine vekâlet eden Baroon, hariciye nazırı Clarendon'a gönderdiği raporda, Âli Paşa'nın bu konuda son derece sert bir çizgide olduğunu belirtir. Baroon, hıdivi cesaretlendirici söylemlerin devam etmesi halinde yeni bir Osmanlı-Mısır restleşmesinin kaçınılmazlığına da işaret eder.¹⁴⁵

Mısır'da yapılması planlanan yeni nizamnameye Babiâli'nin kesin bir dille itiraz etmesi ve bu karşı koyuşun İngiltere'nin siyasetini de tayin etmesinin altında, hıdivin uygulamaya koymayı düşündüğü düzenleme ile Mısır'daki Osmanlı iktidarı ve varlığının tehlikeye atılması endişesi yatar. Yukarıda ifade edildiği gibi yeni nizamname ile kurulacak mahkemelerde, yabancı hâkimlerin sayısının, Osmanlı hâkimlerinden daha fazla olması düşünülmekte ve memurların yargılanması da dahil olmak üzere oldukça geniş bir alanda faal olması hayal edilmektedir. Babiâli, yeni mahkemelerde memurların da yargılanması düşüncesine atıfta bulunarak itirazını sınıfsal bir içeriğe kavuşturur. Ancak bu sınıfsal kaygının ötesinde yabancı hâkimlerin varlığına değinerek iktidarın bölünmezliği prensibine özellikle müracaat eder. Çünkü hıdivin teklif ettiği öneriyi uygulamaya koymak yabancıların ülkenin yönetimine ortak olmasını kabul etmek anlamına gelecektir.¹⁴⁶ Bir başka ifade ile Babiâli, padişahın otoritesi ile memurun dokunulmazlığını

¹⁴⁴ NA. FO. 78 / 1745, 6 Ocak 1869.

¹⁴⁵ NA. FO. 78 / 2121, 5 Nisan 1870.

¹⁴⁶ BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 885, Ek 6, 29 R. Ahir 1288 / 18 Temmuz 1871.

yan yana getirmektedir. Dolayısıyla Babîâli, padişahın bürokratik aygıtı olarak Mısır'da sahip olduğu pozisyonu kıskançlıkla savunma niyetinde olduğunu anlatmaktadır. Babîâli, bu iki hassas sorun çözülmedikçe teklif edilen nizamname taslağını onaylamayacağını Mısır idaresine açıkça ifade eder.¹⁴⁷

Babîâli'nin, itiraz ettiği iki temel sıkıntı bir yana aslında bütün problem en baştan itibaren Hıdiv İsmail'in yarattığı güven bunalımı ile ilgilidir. Mesela Hıdiv İsmail, Süveyş Kanalı'nı tarafsızlaştırarak kanalı uluslararası bir komisyonun yönetimine bırakmayı düşünmektedir.¹⁴⁸ Böylece hıdiv, Süveyş Kanalı'nın stratejik öneminin verdiği güven ile önce Mısır'ı, Osmanlı hâkimiyet sınırlarının dışına çıkararak Avrupa denklemine yerleştirmeyi ardından nihai hedefi olan bağımsızlık için uygun zamanı beklemeyi tasarlamaktadır. Nitekim Osmanlı yönetimi, kanalın tarafsızlaştırılması fikrinden büyük bir rahatsızlık duymaktadır.¹⁴⁹ Kısacası Babîâli, Mısır'ın, yeni Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi hakkında endişeye kapılırken, İsmail'in bağımsızlık için mühim bir kaynak olarak gördüğü Avrupa yardımını engellemenin zorunluluğunu hisseder. Bu refleksin doğal sonucu olarak hıdivin talep ettiği nizamnamenin, Osmanlı ülkesinin tamamını kapsayacak geniş çaplı bir hukuk reformu içinde ele alınabileceği tekrarlanır.¹⁵⁰

Âli Paşa, meselenin gündemi işgal etmeye başladığı 1869 yılında Mısır'da planlanan hukuk reformunun bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak genel bir hukuk reformu içinde ele alınabileceğini ifade etmiştir. Bu vazgeçilmez şart, bir an için askıya alınsa bile söz konusu reformun hayata geçirilebilmesi, Osmanlı hukuk sistemi içinde hayati bir öneme sahip olan kapitülasyon rejiminin gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Ancak hiçbir Avrupa devleti kapitülasyonların değiştirilmesini tartışmaya yanaşmaz. Dolayısıyla Âli Paşa, hıdivin hayal ettiği reformun gerçekleştirilebilmesinin imkânsız olduğunu açıkça itiraf eder.¹⁵¹ Nitekim Âli Paşa'nın bu sözlerinin ardından Babîâli, yeni bir girişim başlatır. Osmanlı yönetimi, kapitülasyon rejimini gözden geçirmek ve Osmanlı hukukunda yarattığı kaosa son vermek niyetindedir. Babîâli, yurt

147 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 885, Ek 3.

148 NA. FO. 78 / 2076, 13 Temmuz 1869.

149 NA. FO. 78 / 2076, 13 Temmuz 1869.

150 BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 885, Ek 6, 29 R. Ahir 1288 / 18 Temmuz 1871.

151 NA. FO. 78 / 2074, 29 Nisan 1869; NA. FO. 78 / 2121, 5 Nisan 1870.

dışındaki temsilciliklerine gönderdiği raporda kapitülasyonların sürekli değil geçici nitelikte olduğunu vurgular. Bir başka deyişle Osmanlı Devletinin gerekli gördüğü hallerde kapitülasyonlara son verebileceği açıklanır.¹⁵² Ancak bu yeni girişimin Avrupa devletleri tarafından hayli soğuk karşılandığı özellikle Rusya'nın tasarlanan değişikliklere ciddi şekilde itiraz ettiği görülmektedir.¹⁵³ Kısacası Babiâli, Mısır'da yapılması düşünülen reformu, Osmanlı hukuk sistemi ile bağlantılı hale getirerek hem Avrupa devletlerini hem de hıdivi çaresiz bir pozisyona sürüklemek amacındadır.

Hıdivin, Avrupa devletlerinden beklediği destek ve yardımın çerçevesini tarif ederken kapitülasyonların zikredilmesi, meselenin daha geniş ve köklü bir sorunla ilişkili hale getirildiğini anlatmaktadır. Böylece Mısır'ın da bu sorunun bir parçası ve bir Osmanlı toprağı olduğu nazıkçe kayıt altına alınarak hem Avrupa'ya hem de hıdive, hâkimiyetin bölünmezliği bir kez daha izah edilir. Yukarıda belirtildiği gibi İsmail'in yapmayı düşündüğü yeni hukuki düzenlemeye yönelik itirazın temel kaynağını da yasama ile yargı güçlerinin ayrıldığını ima edecek her türlü nizamın son tahlilde Osmanlı iktidarını tehdit edeceği gerçeği oluşturur. Bu düşünceden hareketle Babiâli, Avrupa devletlerinin yardım ve desteğini alsa da hıdivin yapacağı hiçbir teklifin Osmanlı idaresi tarafından onaylanmayacağını bütün çıplaklığıyla ilan eder.¹⁵⁴ Bir başka ifade ile Osmanlı yönetimi, kararlı çizgisinden ödün vermeyeceğini ve hiçbir diplomatik baskıya boyun eğmeyeceğini anlatmaktadır. Nitekim yabancı hâkimler ve memurların yargılanması ile ilgili sorunlar giderilmedikçe reform taslağının onaylanmayacağı bir defa daha Nubar Paşa'ya ifade edilmiştir.¹⁵⁵

Aslında hıdiv, Mısır'ın, Osmanlı Devleti'nden kopuşunun hukuki çerçevesini tamamlamak anlamına gelecek böyle bir nizamnameye Babiâli'nin doğal olarak itiraz edeceğini bilmektedir. Bu sebeple meseleyi gündeme taşımaya başladığı 1867 yılından itibaren Avrupa yardımını güvence

152 BOA., HR. SYS., 1821 / 1, Ek 15, 30 Haziran 1869. Konuyla ilgili olarak Osmanlı sefirlerinin önemli çabalar sarf ettiği ve İstanbul'a sürekli şekilde bilgi verdikleri dikkati çekmektedir. BOA., HR. SYS., 1821 / 1, Ek 3, 21 Mayıs 1869; Ek 7, 30 Haziran 1869; Ek 19, 07 Temmuz 1869; Ek 24, 23 Eylül 1869; Ek 25, 26 Ağustos 1869.

153 BOA., HR. SYS., 1821 / 1, Ek 21, 15 Haziran 1869.

154 NA. FO. 78 / 2123, 19 Temmuz 1870.

155 NA. FO. 78 / 2121, 31 Mart 1870 ve 3 Nisan 1870.

altına almanın yollarını araştırmıştır. Hıdivin diplomatik desteğe duyduğu ihtiyaç, Mısır'ın statüsünü belirleyen 1841 tarihli ferman ile yakından ilgilidir. Söz konusu fermanda Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın ırsî valisi olarak kabul edilse de Osmanlı kanunlarının Mısır'da da geçerli olduğu kayıt altına alınmıştır. Böylece Mısır'ın, bir Osmanlı toprağı olduğunun altı çizilmiştir. Oysa Hıdiv İsmail, 1867 tarihli fermanın ardından Mısır'ın fiilen bağımsız hale geldiğine ancak Mısır, Osmanlı hukukuna bağılı kaldığı sürece bu bağımsızlığın anlamsız olacağına inanmıştır. Dolayısıyla Hıdiv İsmail, yeni bir hukuki yapı kurmayı denerken aslında Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin yasal çerçevesini oluşturan kayıtları tamamen yok etmeyi ve bölgeyi tam bağımsız hale getirmeyi hayal etmektedir.¹⁵⁶ Hıdiv İsmail, Babîâlî'nin, bu plana karşı çıkacağını tahmin ettiği için Avrupa devletlerinin desteğine özellikle müracaat eder. Süveyş Kanalı'nın açılacağı 1869 yılının başlarından itibaren konuyla ilgili olarak Nubar Paşa'nın, Avrupa devletlerine ve özellikle Fransa'ya yaptığı ziyaretlerin hızlandığı görülür. Ancak Fransa'dan almayı umduğu desteğin yeterince samimi olmaması hıdivin, Babîâlî ile doğrudan bir çatışma içine girmesini baştan itibaren engellemiştir.¹⁵⁷ Babîâlî'nin sergilediği bu kararlı duruşun neticesinde hıdivin geri adım attığı ve (şimdilik) Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi'ne yönelik ısrarından vazgeçtiği anlaşıyor.¹⁵⁸

Babîâlî'nin kararlılığı ve Avrupa'dan beklediği yardımın etkin bir içeriğe kavuşamaması, hayal kırıklığı yaratsa da hıdivin, geri adım atmasına sebep olan iki önemli olay da vurgulanmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, 1869 yılının ikinci yarısında, Babîâlî ile hıdiv arasındaki tartışma doruk noktasına ulaşmıştır. Bu gerilimden ötürü Sultan Abdülaziz'in, Hıdiv İsmail'e duyduğu kızgınlık da en üst seviyeye yükselmiştir. Nihayet 1870 yılının ilk günlerinde bu çatışmanın sona ermesiyle hıdiv, aynı yılın yazında İstanbul'a gelerek sultana itaat ve sadakatini bildirmiştir. Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi'ni şimdilik gündem dışına ittiğini de bizzat Âli Paşa'ya açıklamıştır.¹⁵⁹ Fakat hıdivin, Sultan Abdülaziz'i ziyaretinden önce daha önemli bir gelişme yaşanmıştır. Hukuk reformu ile ilgili görüşmeler yapmak üze-

¹⁵⁶ Hoyle 1986: 225.

¹⁵⁷ NA. FO. 78 / 1745, 6 Ocak 1869.

¹⁵⁸ NA. FO. 78 / 2123, 19 Temmuz 1870.

¹⁵⁹ NA. FO. 78 / 2123, 19 Temmuz 1870.

re İstanbul'da bulunan Nubar Paşa'ya, padişahın Usûl-i Mehâkim Nizam-nâmesi hakkındaki iradesini Babiâli'ye devrettiği açıklanmıştır.¹⁶⁰ Kısacası Sultan Abdülaziz, iradesini Babiâli'ye terk ederek Hıdiv İsmail'i, bütün kariyeri boyunca en mühim rakibi olarak nitelenebilecek Âli Paşa ile baş başa bırakmıştır. Bu durumun hıdiv için adeta bir kâbus anlamına geldiğini söylemek abartılı bir yorum sayılmamalıdır. Çünkü sadrazam ile hıdiv arasındaki ilişkilerin sempatik bir içeriğe sahip olmadığı gayet açıktır. Dolayısıyla hıdiv, bir yandan İstanbul ziyaretinin bir faciaya dönüşmesi diğer taraftan sadrazamla ilişkilerinin daha da keyifsiz bir hale gelmesi ihtimalini düşünerek nizamname bahsini ertelemiş olmalıdır.¹⁶¹

Mısır hukukunda yapmayı düşündüğü değişiklikleri ertelese de Hıdiv İsmail'in en büyük hayali olan bağımsız Mısır sevdasının vazgeçilmez bir niteliğe sahip olduğu gerçeği değişmeden devam edecektir. Hatta Hıdiv İsmail, hem Mısırlılara hem de Babiâli'ye bu rüya ve idealin, yaşamının temel amacı olduğunu göstermeye özellikle dikkat eder. Nitekim bağımsızlık rüyasının ölümsüz bir kimlik taşıdığını ispat edercesine Hıdiv İsmail, Osmanlı yönetimini rahatsız edecek sembolik anlatımları da devreye sokar. Böylece Hıdiv İsmail, Babiâli'nin merkeziyetçi komplekslerine sonuna kadar direndiğini bütün çıplaklığıyla anlatmaya çalışırken Mısır halkını da bağımsızlık rüyasına hazırlamaya devam eder. Ancak bütün konularda olduğu gibi İsmail'in sembollerle yüklü anlatımlarında da Babiâli sessiz kalmayacak ve İsmail Paşa'ya benzer yöntemlerle cevap vermeyi deneyecektir. Kısacası Hıdiv İsmail'in, özellikle Mısır halkına varlığını hissettirme telaşı Babiâli'nin, hem Osmanlı hem de Mısır kamuoyuna iktidarın asıl sahibini işaret eden imalı mesajları ile karşılaşacaktır.

¹⁶⁰ Basiret, Numro 42, 23 Zilhicce 1286 / 26 Mart 1870.

¹⁶¹ Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi ile ilgili olarak yaşanan tartışmada Âli Paşa'nın bütün sahneye hâkim olduğu o kadar açıktır ki paşanın sağlığında hedefine ulaşamayan Hıdiv, Âli Paşa'nın ölümünden kısa süre sonra amacını gerçekleştirmeyi başarır ve Sultan Abdülaziz'in onayını elde eder. BOA. İ. DA. 19 / 865, 29 Safer 1289 / 8 Mayıs 1872; BOA. İ. MTZ. (05), 21 / 895, Ek 3, 11 C. Evvel 1289 / 17 Temmuz 1872. Yeni mahkemelerin ilk defa 1875 yılında kurulduğu ancak çalışmaya 1876 yılında başladığı görülmektedir. Bu mahkemelerde İngiltere, Avusturya, Prusya gibi ülkelerin hâkimlerinin görev yaptığı ve Avrupalıların, oluşturulan bu yeni karma hukuki sistemden hayli memnun kaldıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Malosse 1896: 337-339.

İMALI ADIMLAR: BAĞIMSIZLIK HAYALİNİN SEMBOLİK ANLATIMLARI

Hıdiv İsmail'in, Mısır valiliğine getirildiği andan itibaren sadık kaldığı bağımsızlık rüyasına, Babiâli'nin direnişinin eşlik ettiği süreç boyunca her iki tarafın simgesel anlatımlara da başvurduğu ve karşılıklı olarak sembolik imalarla iddialarını kamusal alanda görünür hale getirmeye çalıştıkları dikkati çeker. Hıdiv İsmail'in, 1869 yılında Avrupalı hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine davet etmek için yaptığı gezi boyunca yaşananlar, hem Hıdiv İsmail hem de Babiâli'nin, iktidarın törensel içeriği hakkındaki ana fikri yakından bildikleri ve her fırsatı değerlendirmek için büyük çaba harcadıklarını gösteriyor.¹

1869 yılında yaptığı gezi sırasında Hıdiv İsmail, Osmanlı temsilciliklerini dışlayarak gittiği ülkelerin liderleri ile doğrudan görüşmeler yapmayı denemiştir. Babiâli açısından bu teşebbüs, sultanın ve onun temsilcileri konumundaki Osmanlı elçilerinin egemenlik haklarının yok sayılması anlamına gelmektedir. Nitekim Âli Paşa, Hıdiv İsmail'e yazdığı mektupta bu konuya özel bir önem verdiğini gösterir. Sadrazam, seyahati boyunca Hıdiv İsmail'in, Osmanlı elçilerinin aracılığına başvurmamasının açık bir hata ve ihlal olduğunu vurgular.²

Hıdiv İsmail, Avrupa seyahati boyunca Osmanlı sefaretlerinin aracılığını bilinçli şekilde bir kenara iterek protokol kuralları üzerinden bağımsız bir devletin hükümdarı olduğunu ima etmektedir. Buna karşılık Babiâli ise sembolik davranışların taşıdığı anlamın açıkça farkında olduğunu göstererek padişahın egemenlik haklarının ihlal edilmemesine özel bir önem atfeder. Kaldı ki seyahatin ve seyahat sırasında sergilenecek davranışların

1 Özellikle Hıdiv İsmail'in, varlığını ve iktidarını Mısır halkına göstermek için büyük bir çaba ve heyecan içinde olduğu anlaşılıyor. Levant Herald gazetesi, Hıdiv İsmail'in, Kahire Kanalı'nın açılış merasimine katılmak üzere aşağı Mısır'a gittiğini ancak şimdiye kadar hiçbir Mısır valisinin kendisini halka göstermek gibi bir davranış içine girmediğini belirtmektedir. Gazeteye göre hıdivin amacı, halkın teveccühüne mazhar olmaaktır. The Levant Herald, 16 Ağustos 1869.

2 BOA. AFT Evrakı, 3 / 48, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869.

ifade ettiği anlam ve ağırlığın tamamen farkında olan Osmanlı yönetimi, daha gezi başlamadan önce her türlü diplomatik girişimi devreye sokarak hıdivin yaratabileceği olumsuz imajları engellemeye çalışır.

Hıdiv İsmail'in, 1869 yılında yaptığı gezinin ilk durağını İtalya oluşturur. Hıdiv'in, Floransa'da İtalya kralı II. Victor Emanuel tarafından karşılanacağı ve kendisine bağımsız bir devletin hükümdarı gibi muamele edileceğini haber aldıktan sonra Babıâli'nin derhal harekete geçtiği anlaşıyor. Floransa'daki Osmanlı temsilcisi Rüstem Bey'e gönderilen telgrafta hıdivin, İtalya kralı ile doğrudan görüşmesine asla izin verilmemesi ve krala kendisi tarafından takdim edilmesinin son derece önemli olduğu hatırlatılır.³ Böylece Osmanlı yönetimi, kariyeri boyunca kendisine en az Fransa kadar destek veren İtalya'da hıdivin, bağımsız bir hükümdar gibi karşılanmasını engellemeye çalışarak ve Osmanlı elçisinin aracılığının vazgeçilmez olduğunu vurgulayarak İsmail Paşa'nın, padişahın bir kulu olduğunu berak hale getirmeyi denemektedir.

Babıâli'nin bu açık hassasiyetinin ardından Floransa istasyonunda Hıdiv İsmail'in, Osmanlı elçisi Rüstem Bey tarafından karşılandığı anlaşıyor. Floransa'daki İngiltere elçisi A. Paget, Hıdiv İsmail'in Floransa'ya varışını ve İtalya kralı ve hükümetine takdim edililişini şu cümlelerle aktarıyor: "Hıdiv, bu ayın 23'ünde Pazar günü özel bir trenle Venedik'ten Floransa'ya geldi ve istasyonda Türk sefiri Rüstem Bey tarafından karşılanarak kendisini bekleyen İtalyan otoritelerine takdim edildi. Daha sonra Rüstem Bey, hıdiv ve Nubar Paşa, resmi bir araca binerek saraya gittiler. Saray merdivenlerinin başında bekleyen Kont Menabrea, diğer bakanlar ve hükümet yetkililerine hıdiv, Rüstem Bey tarafından takdim edildi. Nihayet Rüstem Bey, merdivenlerin üst kısmında bekleyen kralın yanına kadar hıdive eşlik ederek aynı şekilde krala da hıdivi takdim etti."⁴

İngiliz elçinin karşılama ve takdim faslını, neredeyse hiçbir ayrıntıyı ihmal etmeden resmetmesi ve her aşamada hıdivin, İtalyan otoritelerine Rüstem Bey tarafından tanıtıldığını vurgulaması dikkat çekicidir. Elçinin detaylı anlatımı, Babıâli'nin protokol konusundaki hassasiyetinin etkin bir

3 NA. FO. 78 / 2075, 22 Mayıs 1869.

4 NA. FO. 881 / 1890, No. 5, 26 Mayıs 1869.

politik enstrüman olarak kullanıldığına işaret ediyor. Ayrıca İngiliz elçinin, Hıdiv İsmail'i ziyaret etmesinde bir sakınca olup olmadığını Rüstem Bey'e sorarak adeta Osmanlı elçisinden onay beklemesi, en azından İngiltere'nin, Babiâli'nin teşrifat konusundaki titizliğini dikkate aldığını gösteriyor.⁵

Avrupa seyahatinin başlangıç noktasından itibaren gösterilen azami hassasiyet ve ilk aşamada kazanılan kısmi başarının yanı sıra Rüstem Bey, protokol kurallarının taşıdığı sembolik ama reel anlamın bilincinde olduğu için hıdivin, Floransa'daki ikameti boyunca herhangi bir olumsuz imajın ortaya çıkmamasına dikkat eder. Nitekim hıdivin karşılanması sırasında gösterdiği titizliği aynen devam ettirdiği ve kralın, hıdiv onuruna verdiği yemekteki bütün ayrıntıları yakından izlediği görülüyor. Hıdiv onuruna verilen yemekte kendisine ayrılan yerden rahatsız olan ve davetin ardından tepkisini ifade eden Rüstem Bey, protokol ile iktidar arasında açık bir bağ kurmaktadır. Osmanlı elçisi yemekte kendisinin, hıdivden hatta Mısır heyetindeki diğer memurlardan bile daha aşağı statüde olduğunu ima eden bir yerde misafir edildiğini belirtir. Elçi, bu durumun devletine yapılmış bir hakaret olduğunu vurgulayarak İtalya başbakanı Kont Menabrea'dan yazılı olarak özür dilemesini talep eder.

Rüstem Bey'in talebine Menabrea'nın verdiği cevap, aslında İtalyan hükümetinin, Osmanlı Devletine bilinçli olarak bir mesaj vermek istediği ve bu işi önceden planladığını düşündürüyor. Menabrea, yalnızca birkaç ay önce İstanbul'u ziyaret eden Galler Prens ve Prensesi onuruna sultan tarafından verilen akşam yemeğine İtalyan elçisinin davet edilmemesinden duyduğu kızgınlığı ifade eder. Başbakan, Osmanlı toprağının savunulması için kan döken bir milletin temsilcisinin yemeğe çağırılmayı hak ettiğine inandığını belirtir. İtalya başbakanı, Paris Antlaşması'na imza koyan bütün devletlerin elçileri bu yemeğe davet edildiği halde İtalyan elçinin aynı muameleyle layık görülmemesinin incitici olduğunu da ilave eder.⁶ Rüstem Bey, bu konunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığı ve Âli Paşa'nın, mesele ile ilgili olarak gönderdiği mektupta konuya açıklık getirdiğini söylese de Kont Menabrea'yı ikna etmeyi başaramaz. Ancak Menabrea, Babiâli'nin nazik ol-

5 NA. FO. 881 / 1890, No. 5, 26 Mayıs 1869.

6 NA. FO. 881 / 1890, No. 8, 5 Haziran 1869.

mayan bu davranışına rağmen yazılı bir özür beyanının verilebileceğini de Rüstem Bey'e söyler.⁷ İtalya başbakanı başlangıçta Rüstem Bey'in aşırı hassas davrandığını belirterek özür dilemeyi reddetmişse de sonunda Osmanlı elçisinin talebini yerine getirerek, davetteki protokol hatasını kabul ettiğini anlatmaktadır.

İtalya ziyaretinden itibaren protokol ve ima ettiği sembolik anlamlar hakkında gösterilen hassasiyet ve dikkatin, Hıdiv İsmail'in, Fransa seyahati sırasında da değişmeden sürdürüldüğü dikkati çekiyor. Nitekim Paris istasyonunda hıdive bağımsız bir ülkenin hükümdarı olduğunu ima edecek her türlü davranıştan özenle kaçınıldığı ve Fransız hükümetinin, istasyonda şeref kıtası bulundurulmamasına özel bir önem verdiği görülüyor.⁸ İtalya gezisi sırasında olduğu gibi Fransa'da da Hıdiv İsmail, Osmanlı elçisi Cemil Paşa tarafından Tuileries Sarayı'nda, İmparator III. Napoléon'a takdim edilmiştir. Öte yandan Fransızların, hıdivi taşıyan araca eskort edilmemesi ve aracın saraya, Zafer Kapısı yerine servis kapılarından birinden girmesi için büyük dikkat gösterdikleri anlaşılıyor.⁹ Kısacası Fransızlar, Babiâli'nin sembolik anlatımlara yüklediği önemi paylaştıklarını ve hıdivin herhangi bir yanlış anlamaya kapılmamasına özellikle dikkat ettiklerini anlatmaya çalışmaktadırlar.

Hıdivin, Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine Avrupalı hükümdarları davet etmek niyetiyle çıktığı ve İtalya'dan başladığı gezinin bütün duraklarının Babiâli tarafından yakından izlendiğini yukarıda anlatılan iki örnek açıkça gözler önüne sermektedir. Osmanlı yönetimi, Mısır'ın, Avrupa'daki en ateşli sempatizanları sayılabilecek İtalya ve Fransa'ya düzenlenen gezileri yakından izleyerek hatta kontrol ederek hıdivi cesaretlendirebilecek her türlü simgesel anlatımın önüne geçmeye çalışmaktadır. İtalya ve Fransa'nın, bu konudaki dikkati, Babiâli'nin diplomatik çabasının arzu edilen neticeye vardığını göstermektedir. Ancak Babiâli, İngiltere'nin göstereceği tavrın ha-

7 NA. FO. 881 / 1890, No. 8, 5 Haziran 1869. Paget, Menabrea'nın yazılı özür metnini Rüstem Bey'e gönderdiğini ve Osmanlı elçisinin son derece memnun kaldığını haber vermektedir. NA. FO. 881 / 1890, No. 14, 18 Haziran 1869. Benzer şekilde Elliot da İtalyan hükümetinin Rüstem Bey'den özür dilemesi sebebiyle Babiâli'nin hayli mutlu olduğunu belirtmektedir. NA. FO. 881 / 1890, No. 33, 12 Temmuz 1869.

8 NA. FO. 881 / 1890, No. 11, 31 Haziran 1869.

9 NA. FO. 881 / 1890, No. 11, 31 Haziran 1869.

yati olduğunu bilerek hıdivin, Londra ziyaretine özellikle dikkat eder. Hıdivin, Londra gezisi sırasında Kraliçe tarafından karşılanacağı ve Buckingham Sarayı'nda ağırlandığı haber alındıktan sonra Babiâli'nin süratle harekete geçtiği ve böyle bir senaryonun gerçekleşmemesi için bütün gücüyle çalıştığı görülmektedir.

Hıdivin, Londra ziyaretinden kısa süre önce Âli Paşa, Elliot ile görüşerek İsmail Paşa'nın, Buckingham Sarayı'nda misafir edileceğinin bazı İngiliz gazetelerinde çıkan makalelerden anlaşıldığını ve böyle bir girişimin son derece vahim sonuçlara yol açabileceğini belirtir. Âli Paşa, hıdivin, Buckingham Sarayı'nda ağırlandığının Osmanlı padişahı ile eşit olduğu gibi bir izlenim yaratacağı ve bu durumun tamir edilmesi zor sıkıntılara sebep olacağını söyler. Âli Paşa, bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde Osmanlı sultanının bir kulu ile aynı statüde olduğu gibi bir izlenim doğacağı ve bu durumdan hem padişahın hem de Babiâli'nin son derece rahatsız olacağını Elliot'a ifade eder.¹⁰ Sadrazam, protokol üzerinden oluşabilecek muhtemel sıkıntının tamamen farkındadır. Elliot'a söylediklerine benzer şekilde Londra'daki Osmanlı sefiri Kostaki Musurus Paşa'ya da bir talimat gönderir. Âli Paşa, hıdivin, Buckingham Sarayı'nda ikamet etmesini mutlaka engellemesi gerektiğini Musurus'a da anlatır.¹¹

Sadrazamın protokol konusunda gösterdiği dikkatin İngiliz elçi tarafından hayli ciddiye alındığı görülmektedir. Elliot, kısa süre önce Mısır'ı ziyaret eden Galler Prens ve Prensesi'nin son derece sıcak şekilde ağırlandığını belirterek hıdivin de Londra'da aynı muameleyi görmesi gerektiğini anlatır. Elliot, İngiltere'nin hiçbir şekilde sultan ile hıdivi eşit görmediğini ve Londra'daki misafirperverliğin tek amacının, hıdivin, Mısır'daki dostça ev sahipliğine aynı üslupla karşılık vermek olduğunu belirtir. Elçi bir adım daha ileri giderek İngiltere'nin hiçbir zaman hıdivin bağımsız bir hükümdar olduğunu ima eden ya da padişahın meşru haklarını ciddiye almadığını gösteren bir tutum içine girmeyeceğini de garanti eder.¹² Elliot'un sözlerinden kısa süre sonra Clarendon da benzer cümlelerle hıdivin, Londra'da gö-

¹⁰ NA. FO. 78 / 2075, 7 Haziran 1869.

¹¹ NA. FO. 881 / 1890, No. 7, 5 Haziran 1869.

¹² NA. FO. 78 / 2075, 7 Haziran 1869.

receği iyi muamelenin tek sebebinin Galler Prens ve Prensesi'ne Mısır'da gösterilen sıcak ev sahipliği olduğunu söyleyecektir. İngiliz hariciye nazırı, Osmanlı padişahı ile hıdivin asla eşit görülemeyeceği ve İngiltere'nin, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da sultanın meşru haklarının sorgulanmasına izin vermeyeceğini de açıklar.¹³ Nitekim Clarendon, gayet kesin cümlelerle Mısır'ın ve kendisinin var olmaya devam etmesinin bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasıyla yakından ilgili olduğunu hıdive hatırlatır.¹⁴ Bir başka ifade ile Kraliçe Victoria tarafından Buckingham Sarayı'nda kabul edilmesinin, en azından yasal olarak sultanın kulu olduğu gerçeğinde hiçbir değişiklik yapmayacağı hıdive açıkça anlatılmış olur.

Hıdivin, 1869 yılı yazında İtalya'dan başladığı ve İngiltere'de sona erdirdiği seyahatin bütün aşamaları, Babıâli tarafından yakından takip edilir. Babıâli, hıdivin uğradığı her başkentte bağımsız bir ülkenin hükümdarı olduğu izlenimine yol açacak imaların engellenmesi için her türlü yönetime başvurur. Aslında hıdiv, seyahatinin son durağı olarak Rusya'ya gitmeyi planlamışsa da hem İngiltere hem de Fransa'nın ortak tavsiyesi ile çarı ziyaret etmekten vazgeçmiştir. Gerek İngiltere gerek Fransa, Babıâli ile ilişkilerin son derece nazik ve gergin bir aşamada olduğunu belirterek çar ile yapacağı görüşmenin daha vahim sonuçlara yol açabileceği uyarısı ile hıdivin, Rusya'ya gitmesini engellemişlerdir. Hatta iki ülke ortak bir dil kullanarak Avrupa seyahati dönüşünde İstanbul'a uğraması ve padişaha sadakat ve itaatini beyan etmesi gerektiğini ısrarla hatırlatırlar. Böylece hem Fransa hem de İngiltere, hıdive, hâlâ padişahın bir kulu olduğu ve Osmanlı ülkesinin meşru sahibinin Osmanlı sultanından başkası olamayacağını açıklarlar. Her iki ülke de Mısır'ın bağımsızlığı gibi bir projenin şimdilik suni bir hayalden öteye geçemeyeceğini dolaylı olarak ifade etmişlerdir. Ancak iki ülkenin ortak uyarı ve önerisine hıdiv olumlu cevap vermemekle birlikte bu tavsiyenin bir fırsata dönüştürülme potansiyeli taşıdığını da kısa sürede fark eder.

Hem İngiltere hem de Fransa'nın, Avrupa dönüşünde İstanbul'u ziyaretinin Osmanlı-Mısır ilişkilerindeki olumsuz havayı dağıtacağını söyle-

¹³ NA. FO. 881 / 1890, No. 13, 15 Haziran 1869.

¹⁴ NA. FO. 881 / 1890, No. 16, 26 Haziran 1869.

mesine rağmen hıdiv, padişahı ziyaret etmez ancak Mısır'a döndükten kısa süre sonra yepyeni ve bambaşka bir teklif yapar. Hıdiv İsmail, Fransa ve İngiltere'nin tavsiyesi doğrultusunda padişahı ziyaret edebileceğini fakat bu ziyaretin gerçekleşmesi için padişah tarafından davet edilmesinin kaçınılmaz bir şart olduğunu belirtir.¹⁵ Hıdivin ısrarlı şekilde padişahın davetini talep etmesinin altında önemli bir gerçeğin yattığı da unutulmamalıdır. Yukarıda vurgulandığı gibi Hıdiv İsmail, İstanbul'daki rakipleri Mustafa Fazıl ve Halim Paşaların, Sultan Abdülaziz tarafından desteklendiğini düşünmektedir. Dolayısıyla İstanbul'u ziyaret etmesi halinde hoş karşılanmak bir yana görevden uzaklaştırılma tehlikesinin bile var olduğuna inanmaktadır. Oysa bizzat padişah tarafından davet edilirse bu korkunun tamamen ortadan kalkacağını varsaymaktadır. Ancak bu endişe bir yana hıdiv, padişah tarafından davet edildiği takdirde Mısır, Osmanlı ve Avrupa kamuoyuna (henüz) resmen bağımsız bir hükümdar olmasa da Osmanlı sultanı ile eşit statüde olduğunu ilan etme fırsatı yakalamış olacaktır. Nitekim Âli Paşa, bugüne kadar yaptığı hiçbir ziyarette padişah tarafından davet edilmediğini belirterek yalnızca bu önerinin bile Hıdiv İsmail'in asıl amacının Mısır'ı bağımsız hale getirmek olduğunu kanıtladığını iddia eder.¹⁶ Âli Paşa, hiçbir şart öne sürmeden hıdivin, İstanbul'u ziyaret ederek padişaha sadakatini bildirmekten başka bir seçenek olmadığını söyler. Sadrazam, hıdivin, Osmanlı sultanı ile eşit statüye sahip olduğunu ima eden bir davet mektubunun da asla gönderilmeyeceğini kaydeder.¹⁷

Hıdivin, padişahı alacağı davet mektubuyla Mısır'da, Osmanlı sultanına alternatif bir iktidarın bulunduğu ve Osmanlı hâkimiyetinin bölünmezliğine ilişkin *siyasi ilahiyatın* nostaljik bir avuntudan ibaret olduğunu ispatlamaya dönük kurnazlığına izin verilmeyecektir. Kaldı ki Hıdiv İsmail'in, Osmanlı egemenliğinin yalnızca törensel ve geleneksel bir hatıradan ibaret olduğunu ispatlamaya yönelik her türlü fiili ve sembolik araca müracaat ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla Babıâli'nin de davet mektubu konusunda katı bir ruh hali içine girmesi oldukça rasyoneldir. Mesela Hıdiv İsmail, yabancı ülkelerle yürüttüğü bütün yazışmaları, Osmanlı Posta

¹⁵ NA. FO. 78 / 2076, 2 Ağustos 1869.

¹⁶ NA. FO. 78 / 2076, 2 Ağustos 1869.

¹⁷ NA. FO. 78 / 2076, 2 Ağustos 1869.

Teşkilatı aracılığı ile yapmak zorunda olduğu halde bu kuralı ihlal ederek *Mısır Saltanat Postası* adı altında özerk bir teşkilat kurmuştur. Hatta Mısır'da alternatif bir hanedanın ve/veya hükümdarın varlığını kamuoyu ile paylaşmak ve iktidarı temas edilebilir hale getirmek amacıyla söz konusu posta teşkilatının adının kazındığı posta kutuları ve pullarını da Mısır halkının kullanımına sunmuştur.¹⁸

Hıdiv, Mısır Saltanat Postası adı altında bir teşkilatın asla kurulmadığını ve söz konusu pulların da bilgisi dışında işgüzar bir memur tarafından bastırıldığını belirterek o kişinin işine derhal son verdiğini belirtmektedir.¹⁹ Ancak Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a giden Elliot'un sözleri hıdivin doğruyu söylemediğini gösterdiği gibi yapılan işin son derece sistemli şekilde hayata geçirildiğini gösteriyor. Elliot, Kahire İstasyonu'ndaki postanede, Mısır Saltanat Postası tabelasının asılı olduğunu ve bu damgayı taşıyan posta kutularına şehrin hemen her yerinde kolayca tesadüf edildiğini belirtmektedir. İngiliz elçi, inkâr etmesine rağmen bu ibarenin bizzat hıdiv tarafından yazdırıldığının açık olduğunu söyleyerek Babıâli'nin rahatsızlık duymasının son derece doğal olduğunu da ilave eder.²⁰

Hıdiv İsmail'in, kurduğu posta teşkilatının ismi üzerinden yaptığı sembolik imaların yanı sıra iktidarın, hem modern öncesi hem de modern dönemde varlığını tebaaya/vatandaşa hissettirmesinin en kolay araçlarından birine daha müracaat ettiğini görmek hayli ilginç olmalıdır. Âli Paşa, Hıdiv İsmail'in ünlü Fransız heykeltıraş Condier'e iki adet heykel sipariş ettiğini Elliot'a açıklamaktadır. Sadrazam, bu heykellerin Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa'yı tasvir edeceğini söyler. Âli Paşa'nın, heykellerin Osmanlı-Mısır mücadelesinin geçmişine yönelik imalı anlamlarının yanı sıra eserlerin İslami kurallar ve geleneklere açık bir meydan okuma anlamına geldiğini vurgulaması hayli önemlidir. Çünkü Tanzimat ideolojisinin dayandığı temel esprinin sekülerleşme olduğu hatırlandığında Osmanlı sadrazamı, heykel yapımına psikolojik, siyasi ve tarihi gerçeklerin yanı sıra dini ve örfi gerekçeleri de yardıma çağırarak karşı çıkmak-

18 NA. FO. 78 / 2075, 26 Haziran 1869.

19 NA. FO. 881 / 1890, No. 70, 9 Ağustos 1869.

20 NA. FO. 78 / 2079, 5 Aralık 1869.

tadır. Böylece seküler projelerin gayrimüslim tebaayı devlete bağlı tutmanın ötesinde Müslüman Osmanlı toprağında pek de makbul olmayan bir muhtevaya sahip olduğu gibi bir izlenim doğmaktadır.²¹ Nitekim Âli Paşa, heykellerin taşıdığı bu simgesel ve ideolojik anlamın yaratacağı tehdidin farkında olduğu için Paris sefiri Cemil Paşa'ya bir telgraf göndererek konunun araştırılmasını ister.²²

Cemil Paşa, konu ile ilgili ciddi ve titiz bir araştırma yürüttükten sonra İstanbul'u bilgilendirir. İstanbul'dan gönderilen telgrafta belirtildiği gibi Hıdiv İsmail, heykeltıraş Condier'e, sipariş vermiştir. Ancak Condier'den, İstanbul'da sanılanın aksine yalnızca bir adet heykel yapması istenmiş ve çalışma tamamlanmıştır. İbrahim Paşa'nın resmedildiği heykel, kaidesinden itibaren yaklaşık 16 metre yüksekliğinde olup kaidesine kazınan kabartmaların birinde Akka Muhasarası diğerinde de Konya Muharebesi tasvir edilmiştir.²³ Diğer bir deyişle Osmanlı-Mısır macerasında, birincinin dramatik yenilgilere uğradığı anların fotoğrafının çekilmesine özel bir dikkat ve hassasiyet gösterilmesi yeterince anlamlı olmalıdır.²⁴ Böylece mazideki Osmanlı-Mısır mücadelesinin izleri yeniden hatırlanmaya ve Mısır'ın üstünlüğü anlatılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca heykelin kamuya açık şekilde sergilenmesi yakın geçmişe atıfta bulunarak bir bilinç inşa etmeye dönük gayreti de berrak hale getiriyor. Nihayet heykel ve kaidesine kazınan motifler, Mısır Mısırlılarıdır şeklinde tarif edilen programla yan yana düşünüldüğünde Hıdiv İsmail'in amacının yeni bir millet yaratmaya dönük ideolojiyi kamuoyu ile paylaşmak olduğu açığa çıkar. Hıdiv'in izlediği yöntemin Tanzimat'ın, Osmanlılık ideali ile çeliştiği ve Babîâli'nin rahatsızlığının da buradan kaynaklandığını söylemekse

21 Âli Paşa'nın, heykellere ilişkin yorumu hakkında bkz. NA. FO. 78 / 2121, 12 Mayıs 1870. Öte yandan Selçuk Akşin Somel, 1870'ten önce hem entelektüeller hem de reformcu bürokratik kadronun zihninde İslam ile modernleşme arasında karşıtlık bulunduğu gibi bir düşüncenin yer etmediğini belirtmektedir. Somel 2010: 21. Ayrıca özellikle mimarının iktidarın varlığını halka hissettirme arzusunun bir aracı olması hakkında bkz. Price 2004: 227-280. Sorokin de mimariyi tarif ederken "Mimarlık Düzen, Sistem, Gayret, Yasa ve Disiplindir" diyerek aslında bir bakıma devletin kendisini tarif etmektedir. Sorokin'in sözleri için bkz. Sorokin 2008: 46

22 BOA. HR. SYS., 940 / 3, Ek 2, 2 Mayıs 1870.

23 BOA. HR. SYS., 940 / 3, Ek 4, 3 Mayıs 1870.

24 Şinasi Altundağ'ın deyişiyle "Konya meydan muharebesiyle, İbrahim Paşa'ya, İstanbul'a giden yollar açılmış, yalnızca Anadolu değil, Osmanlı saltanatı da tehlikeye girmişti." Altundağ 1988: 64.

yanlış sayılmaz. Kaldı ki bütün muhalefetine karşın Osmanlı ile bağlarını tamamen koparmak istemeyen ve Mısır'daki hâkim unsurun daima Türkler ve Arnavutlar olmasına özen gösteren Mehmed Ali Paşa yerine İbrahim Paşa'nın heykelinin yapılmasına yönelik tercih de yeterince anlamlı olmalıdır. Çünkü İbrahim Paşa, babası ile karşılaştırılamayacak derecede Mısırlılık bilincine sahiptir ve Mısır'ın bağımsız bir ülke haline getirilmesine tutkuyla bağlıdır.

"Türklerin korkulu rüyası Büyük Savaşçı İbrahim" in²⁵ heykelinin kaidesine kazınan Akka Muhasarası, şehrin düştüğü ve yalnızca Suriye'nin değil bütün Anadolu toprağının İbrahim'in ordularına açıldığı anı hatırlatır. I. Napoléon'un, Mısır seferindeki ilk başarısızlığı olan Akka yenilgisinin aksine İbrahim Paşa'nın zaferi ve onun resmedilmesi, çok önemlidir. Böylece 1798'de başlayan Fransa-Mısır kardeşliğinin takdis edilmesi, dolayısıyla anti-Osmanlıcı hafızanın yakın geçmişe atıfta bulunularak pekiştirilmesine çalışılmaktadır. Ayrıca hıdivin, *Mısır artık Afrika'ya değil Avrupa'ya ait bir ülkedir*²⁶ şeklindeki yeni programının ideolojisinin kültürel kodları da simgesel ama açıkça ilan edilmiş olur. Dolayısıyla Âli Paşa'nın heykellerin yapımına itiraz ederken eserlerin çağrıştırdığı bağımsız Mısır imajının yanı sıra İslami kurallara da atıfta bulunması bu bağlamda daha anlamlı hale gelir. Sadrazam heykel yapımı ile dini değerler arasında ilişki kurarken daha derin bir rahatsızlığı ifade etmeye çalışmaktadır. İslami mirasın adeta yok sayılarak heykel yapımına kalkışılması aslında İslam'ın yeryüzündeki en büyük otoritesi ve hamisi konumundaki halifenin yani Osmanlı sultanının herhangi bir anlam ifade etmediğinin gösterilmesidir. Kısacası Âli Paşa'nın

25 Timothy Mitchell, 1846 yılında İbrahim Paşa'nın, İngiltere'ye yaptığı ziyareti şu cümlelerle aktarmaktadır: "Bir akşamüstü tebdil-i kıyafet dolaşmaya çıkmış ve devasa bir balinanın ölüsünün sergilendiği çadıra girip hayvana bakmak istemişti. Ancak gösteriyi sunan kişi onu hemen tanımış ve dışarıdaki kalabalığa 'bir bilek fiyatına hem balına ölüsünü hem de Türklerin korkulu rüyası Büyük Savaşçı İbrahim'i' görebileceklerini anons etmeye başlamıştı. Kalabalık içeri hücum etmiş ve velihaht ancak Birmingham polisi sayesinde kurtulabilmişti." Mitchell 2001: 31-32.

26 Mısır'ın, İngilizler tarafından işgalinden hemen önce söylediği, "Benim ülkem artık Afrika'ya ait değildir; şimdi Avrupa'nın parçasıdır. Bu sebeple, eski yöntemleri terk etmek ve yeni bir sisteme geçmek doğaldır" şeklindeki sözleri hıdivin, Avrupalılık hayalinin ve kompleksinin açık bir izdüşümü olarak okunabilir. Dunn 2006: 9. Bu konuda ayrıca bkz. Gershoni-Jankowski 1986: 42-43. Süleyman Kızıtoprak ise hıdivin "kendisini aldığı eğitim sebebiyle Avrupalı, dönemin fikri hareketlerinin etkisinde kaldığı için de Mısırlı olarak" gördüğünü belirtmektedir. Kızıtoprak 2010: 21.

heykellere karşı çıkarken geliştirdiği refleksin şekillenmesinde eserlerin taşıdığı sembolik anlamın yanı sıra siyasi meşruiyete dair ima ettiği ana fikir de rol oynamış olmalıdır. Kaldı ki Elliot da Hıdivin heykel yaptırmaya cesaret ederek halife-sultanı ciddiye almadığını göstermek istediğini ve Babiâli'nin kızgınlığının doğal karşılanması gerektiğini vurgular.²⁷

Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Osmanlı Devletinin Arap topraklarının ayrı bir devlet halinde örgütlenmesi ve Osmanlı sultanlarının halifelik unvanlarının tartışmaya açılmasına dönük ciddi girişimler yapılmıştır.²⁸ Mehmed Ali Paşa'dan sonra Mısır'da görev yapan valiler arasında halifelik konusuyla en fazla ilgilenen ismin Hıdiv İsmail olduğunu söylemek yanlış sayılmaz.²⁹ Hıdiv İsmail, 1879 yılında görevden alındıktan sonra İtalya'ya gitmek zorunda kalmış ve burada hilafet konusunun işlendiği bir takım yayınları finanse etmiştir. Mesela Napoli konsolosu Ferro'nun verdiği bilgiye göre Hıdiv İsmail, *İstikbal* isimli bir gazetenin yayınlanması için maddi katkıda bulunmaktadır.³⁰ Bu yayınlarda genel olarak halifelik sıfatının padişahlığa bağlı olmadığı tezi işlenerek Osmanlı sultanının Müslümanların doğal önderi olmadığı iddia edilmiştir.³¹

İtalya'daki faaliyetlerinin yanı sıra Hıdivin, halifelik konusuyla ilgili olarak Paris'te de bir takım girişimlerde bulunduğu ve *Teessüf* isimli bir gazetenin yayınlanması için maddi destek verdiği görülmektedir.³² Yine Paris'te yakın çalışma arkadaşı İbrahim Bey (Melhi) aracılığıyla *İttihad* gaze-

27 NA. FO. 78 / 2122, 4 Haziran 1870.

28 BOA. HAT., 829 / 37503D, 29 Zilhicce 1250 / 28 Nisan 1835; De Leon 1877: 77-78.

29 Gershoni-Jankowski 1986: 18; Jankowski 1980: 256.

30 BOA. Y. EE. 78 / 57, 29 Zilhicce 1296 / 14 Aralık 1879.

31 BOA. Y. EE. 82 / 27, Ek 2, 19 T. Sâni 1880. Hıdiv, "Müslüman prensten intizâr olunabilecek en büyük ri'âyeti hilâfet hakkında icrâ" ettiği halde görevden alınmasına padişahın ses çıkarmadığı gibi kendisinin ve ailesinin Osmanlı ülkesine girişine de izin verilmediğini belirterek bu yayınların arkasındaki kişisel kızgınlığı da berrak hale getirmektedir. BOA. Y. EE. 82 / 27, Ek 1, 15 T. Sâni 1880. Hıdivin görevden alınması hakkında bkz. (Adalı 1968: 54; Deringil 1988: 9) Ayrıca Hıdivin, Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması ile ilgili olarak bkz. BOA. İ. MTZ. (05), 22 / 971, 21 Şaban 1296 / 10 Ağustos 1879. Ancak daha sonra Hıdivin dönmeye izin verilmiş ve İstanbul'da uzun süre ikamet ettikten sonra Emirgan'daki köşkünde 2 Mart 1895 tarihinde karın zarı (periton) kanseri ve siroz hastalığından vefat etmiştir. BOA. Y. MTV. 116 / 32, Ek 1, 18 Şubat 1310 / 2 Mart 1895.

32 BOA. Y. A. HUS. 164 / 7, 10 R. Ahir 1297 / 22 Mart 1880.

tesini yayınlatmıştır.³³ İbrahim Bey'in ayrıca hilafetle ilgili ve padişah aleyhinde bir risale yazdığı da görülmektedir. Söz konusu gazete ve risalenin hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke ve Medine'de bulunan hacılara dağıtılması için özel bir çaba harcandığı da dikkati çekmektedir.³⁴ Kısacası heykel yapımına gösterilen tepki, Hıdiv İsmail'in halifelik üzerinden Osmanlı padişahı ile yıllar sonra gireceği iktidar kavgasının habercisi gibidir. Dolayısıyla Âli Paşa, heykelin kaidesine kazınan motiflerin taşıdığı sembolik anlam kadar ideolojik imalarla da meşguldür. Âli Paşa'ya göre bu durum, padişaha ve Osmanlı saltanatına yapılmış açık bir hakarettir ve hıdivin niyetini şüpheye yer bırakmayacak şekilde izah etmektedir.³⁵

Hıdivin, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsız bir ülkenin sahibi olmaya dönük tutkusu, aynı heykeltıraşa havale ettiği kendi büstlerinde daha da berrak şekilde tespit edilir. Kendisi için yaptırdığı büstler bronzdandır. Ancak, hıdivin büstlerini özgün kılan asıl ayrıntı, başlarının üstüne yerleştirilmiş yıldızlı *krallık tacı*dır.³⁶ İbrahim Paşa'nın heykelinin

33 BOA. Y. EE. 84 / 33, Ek 2, 30 T. Evvel 1880. Hıdivin, söz konusu yayınları özellikle İstanbul'a sokmak için bir takım yardımcıların da başkentte çalıştığı görülmektedir. BOA. Y. EE. 84 / 33, Ek 1, 30 T. Evvel 1880. Ancak Mısır'ın, İngilizler tarafından işgalinden sonra genel olarak bu algının değiştiği ve Osmanlı sempatisinin arttığı görülür. Peri 2005: 103. Mısır'da, Osmanlı sevgisinin ve etkisinin artmasında işgalden sonra İngiltere'ye karşı ortak bir blok yaratmak amacıyla Fransa ve Rusya'nın, II. Abdülhamid ile Mısır hıdivleri arasında kurmaya çalıştığı yakınlığın etkisi de akıldan tutulmalıdır. Hirsowicz 1972: 287-288. Nitekim Liverpool baş şehbenderliğinden gönderilen yazıda, W.S. Blunt'ın, *Nineteenth Century* isimli dergide padişahın Mısır'daki en büyük otorite haline geldiğini belirten bir makale yayınladığı haber verilmektedir. BOA. Y. A. HUS. 272 / 144, 30 Ramazan 1310 / 17 Nisan 1893. Öte yandan Fransa, görevden alındıktan sonra da İsmail Paşa'ya, protokolde hıdiv muamelesi yapmayı sürdürmüştür. BOA. Y. EE. 42 / 10, 21 Ramazan 1300 / 26 Temmuz 1883. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın, Mısır'da bulunduğu yıllar boyunca bölgedeki Osmanlı etkisinin artmasına özellikle dikkat ettiği de vurgulanmalıdır. BOA. Y. A. HUS. 311 / 13, 20 R. Ahir 1312 / 21 Ekim 1894. Yüzyılın son çeyreğinde Mısır idaresinin de Osmanlı ile ilişkilerini daha sıcak tutmaya çalıştığı tespit edilmektedir. Hıdiv Abbas Hilmi, 1900 yılında Londra'ya yaptığı ziyaret sırasında kendisini İngiliz makamlarına Osmanlı sefiri Antopulo Paşa'nın takdim etmesine özel bir önem vermiştir. Ayrıca Abbas Hilmi, İngiliz devlet adamları ile her buluşmasında yalnızca ticari ilişkilere değinmiştir. BOA. Y. A. HUS. 409 / 56, Ek 1, 7 Temmuz 1900.

34 BOA. Y. EE. 84 / 33, Ek 3, 30 T. Evvel 1880. Sadrazam Said Paşa, Hıdiv İsmail'e bir mektup göndererek bu yayınların, halkı isyana teşvik etmekle eşanlamlı olduğunu anımsatıyor ve yayınların derhal durdurulması için kişisel nüfuzunu kullanmasını istiyordu. BOA. Y. EE. 84 / 33, Ek 4, 19 T. Evvel 1296 / 31 Ekim 1880. Hıdiv İsmail'in, Fransa ve İtalya'da, halifelikle ilgili icraatı hakkında ayrıca bkz. Karpas 2005: 455-456; Hourani 1970: 270.

35 NA. FO. 78 / 2122, 29 Haziran 1870.

36 BOA. HR. SYS., 940 / 3, Ek 4, 3 Mayıs 1870.

kaidesine işlenen muharebelerin ardından kendi başına koydurduğu kral-
lık tacı, 19. yüzyıldaki Osmanlı-Mısır mücadelesinin içeriğini betimleyen
oldukça somut bir işaret gibi görünür. İbrahim Paşa'nın heykeli ile Hıdiv
İsmail'in büstleri yan yana düşünüldüğünde Mısır'ın bağımsızlık öyküsü-
nün aşamaları ve arzu edilen sentez gözler önüne serilmiş olur. Böylece
Mehmed Ali Paşa ile başlayan bağımsız Mısır hayalinin, Hıdiv İsmail dö-
neminde gerçeğe dönüşeceği ima edilmektedir. Cemil Paşa'nın, eserlerin
Mısır'a ulaşmaması için gösterdiği büyük çaba da Osmanlı yönetiminin
heykelin ve büstlerin taşıdığı simgesel anlamın yaratacağı etkiden endişe
duyduğunu ispat etmektedir.³⁷ Kaldı ki yapımı Fransa'ya havale edilen bu
eserlerden duyulan rahatsızlığı Âli Paşa'nın açıkça ifade etmesiyle hıdiv,
heykelden ve büstlerden haberi olmadığını belirtmiştir.³⁸ Ancak Âli Paşa,
bu savunmanın tamamen akıl dışı olduğunu söyler. Çünkü heykel yakla-
şık üç yıl önce sipariş edilmiştir ve hıdivin bilgisi olmadığını iddia etmesi
gerçeği yansıtmamaktadır.³⁹ Kaldı ki Hıdiv İsmail, Fransa'ya asla bu tip si-
parişler vermediğini öne sürse de Babiâli'nin rahatsız olduğunu öğrenince
siparişleri iptal ettiğini belirtmesi, bütün yapılanların kendi kontrolü altın-
da gerçekleştiğini anlatmaktadır.⁴⁰ Nihayet hem Babiâli'nin hem de hıdivin
gösterdiği hassasiyet, konuyu her iki tarafın da iktidarın anlatımları ile iliş-
kili bir hale getirdiğini kanıtlıyor.

Hıdivin, Fransa'ya sipariş ettiği eserlerin, Mısır'a ulaşmasını engel-
lemek için gösterilen çaba, yaklaşık bir yıl önce Avrupa gezisi sırasında-
ki imalarla birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı hale gelir. Yukarıda
bahsedilen ve Babiâli'nin titiz bir şekilde takip ederek bütün aşamalarını
kontrol altına almaya çalıştığı seyahat aslında hıdivin, bağımsızlığa dönük
hayalinin en açık şekilde tespit edildiği bir özelliğe sahiptir. Çünkü hıdivin
seyahatinin asıl amacı, 1869 yılında açılacak olan Süveyş Kanalı'na, Avru-
pa devletlerinin hükümdarlarını davet etmektir. Bir başka ifade ile Babiâli,
seyahati yakından izlese de hıdiv, Avrupalı hükümdarları bizzat kanalın açı-

37 BOA. HR. SYS., 940 / 3, Ek 4, 3 Mayıs 1870. Mısır ve Türkiye'deki mimari ve heykeltıraşlık
eserlerinin taşıdığı siyasi anlamlar için bkz. Kreiser 1997: 103-117.

38 NA. FO. 78 / 2121, 14 Mayıs 1870.

39 NA. FO. 78 / 2122, 29 Haziran 1870.

40 NA. FO. 78 / 2139, 18 Haziran 1870.

lışına davet ederek Mısır'ın sahibi ve/veya bağımsız bir ülkenin hükümdarı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Nitekim Âli Paşa, bu cesurca meydan okumanın tamamen farkındadır. Yukarıda ifade edildiği gibi Âli Paşa, hıdiv ve yazdığı mektupta, bağımsız bir hükümdarı bir ülkeye davet etme yetkisinin o ülkenin sahibi olan kişiye ait bir hak olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Böylece hıdivin, Mısır'ın bağımsızlığına ilişkin protokol üzerinden ima etmeye çalıştığı şımarıklığa izin verilmeyeceği ve Osmanlı toprağının tek sahibinin padişah olduğu en sert cümlelerle ifade edilmiş olur.⁴²

Âli Paşa'nın, duyduğu öfke ve rahatsızlığı anlatmaya yönelik refleksi bir yana hıdivin, kanalın açılışı için yaptığı davetler aslında bütün dünyaya, bağımsız bir devletin hükümdarı olduğunu ilan eden anlamlı bir gayrettir. Hıdiv, Avrupalı devlet başkanlarının kanalın açılışında sahne almasının, kendisini eşit bir muhatap olarak kabul ettiklerini simgelediğine inanmaktadır.⁴³ Bu kabulün doğal sonucu ise Osmanlı'ya bağlılığının en azından fiili olarak herhangi bir anlam ifade etmediğinin ispatlanması olmalıdır. Nitekim kanalın açılışını Mısır'ın, Avrupalılığı, dolayısıyla bağımsızlığının geçit resmi haline getirmek için son derece görkemli bir tören düzenlenir. Açılış için ünlü İtalyan besteci Verdi'ye bir opera sipariş edilir. Ancak Verdi'ye ısmarlanan ve adına *Aida* denilecek opera, açılışa yetişmez ve yine aynı bestecinin *Rigoletto* isimli operası sahnelenir.⁴⁴ Kanalın açılışına katılanlar arasında en dikkat çekenler Fransız imparatoriçesi, Avusturya imparatoru ve Rus veliaht prensi olmalıdır. İmparatoriçe Eugénie'nin, kanaldan geçecek konvoyun önünde kendi gemisi *Aigle*'in bulunmasına dönük talebi ise hayli dikkat çekicidir. Kanalın bir Fransız projesi olduğu hatırlandığında,

41 BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869. Nitekim hıdiv, kendisine yöneltilen bu sert ikazın ardından daveti, Devlet-i Aliyye'nin önemli bir ismi olmak sıfatıyla gerçekleştirdiğini söyleyerek adeta günah çıkartır. BOA. Y. EE., 90 / 20, 10 C. Ahir 1286 / 17 Eylül 1869.

42 BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869. Âli Paşa, kanalın açılışı için Avrupalı hükümdarların davet edilmesi gibi bir hareketin asla hoş görülemeyeceğini Elliot'a da defalarca söylemiştir. NA. FO. 78 / 2076, 28 Temmuz 1869.

43 Marsot 1986: 68.

44 *Aida* isimli opera için Verdi'ye 150 bin altın frank ödenir. Her ne kadar opera, kanalın açılış merasimine yetişmese de dünya prömiyeri için Kahire Opera binasının seçilmesi de hayli anlamlı bir mesaj olmalıdır. Bkz. Bosworth 1999: 64-65. Stewart, Verdi'ye sipariş edilen *Aida* operasını, *Empireyal Mısır* hayalinin açık bir yansıması olarak değerlendirir. Stewart 1969: 194-195. Ayrıca bkz. Hourani 1992: 283. Süveyş Kanalı'nın açılışı için Hıdiv İsmail'in yaklaşık iki milyon Mısır lirası harcadığı görülmektedir. Goldschmidt - Davidson 2008: 251.

imparatoriçenin konvoyu liderlik etme hassasiyeti doğal gibi görünür. Ancak bu hareketi ile Eugénie, tüm dünyaya Mısır üzerindeki Fransız nüfuzunu anlatmaya çalışmaktadır.⁴⁵ Öte yandan, Avrupa'nın kral ve kraliçelerinin huzurunda operalı bir açılış hıdivin, Mısır'ın geleceğine ilişkin rüyasının, İstanbul'dan bağımsız olarak şekillenmesine dönük arzusunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ele verir.

Hıdivin, sembollere de müracaat ederek yürüttüğü iktidar mücadelesine, Babîlî'nin de benzer yöntemlerle karşılık verdiğini görmek hayli ilginçtir. Mısır tahtının en ciddi adayları ve Hıdiv İsmail'in de en önemli rakipleri arasında yer alan Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'a döndükten kısa süre sonra maliye nazırı olarak görevlendirilir.⁴⁶ Mustafa Fazıl Paşa'nın, maliye nazırlığına atanması, sürgündeki Yeni Osmanlılara dönük siyasi bir ima olduğu kadar Hıdiv İsmail'e gönderilen bir mesaj olarak da okunabilir. Çünkü 1866 yılında ilan edilen fermanla, Mısır veraset sisteminin değiştirilerek ekberiyet esasından evladiyete geçilmesiyle Mustafa Fazıl Paşa'nın, Mısır tahtına oturması, neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Dolayısıyla Mustafa Fazıl Paşa, maliye nazırı yapılarak yeniden padişahın güvenini kazandığı ve *lûtfedilen* ferman ile Mısır veraset sistemi değiştirilse de sahip olduğu makamın zayıf bir zemin üzerine inşa edildiği hıdive nazikçe hatırlatılmaktadır.⁴⁷ Böylece Mustafa Fazıl Paşa'nın, veraset sisteminde yapılacak ani bir değişikliğin ardından tekrar Mısır tahtının potansiyel adaylarından biri haline gelebileceği Âli Paşa tarafından hıdivi rahatsız edecek bir tehdit olarak yedekte tutulmaya çalışılır.

Âli Paşa, iki kardeş arasında iktidara sahip olmanın cazibesinden kaynaklanan gerilimi ustaca kullanarak elçilik resepsiyonları ve Beyoğlu tiyatrolarında Mustafa Fazıl Paşa ile birlikte resim vermeye özen gösterir.⁴⁸ Âli Paşa, hıdivin, İstanbul'daki en önemli rakibi sayılabilecek Mustafa Fazıl

45 Kanalin açılışı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. The Levant Herald, 19 Kasım 1869; 20 Kasım 1869; NA. FO. 881 / 1890, No. 318, 20 Kasım 1869.

46 NA. FO. 78 / 2076, 25 Temmuz 1869. Mustafa Fazıl Paşa'nın maliye nazırlığı hakkında bkz. Pakalın 1939, c. II: 3-65.

47 Yukarıda belirtildiği gibi, Mustafa Fazıl Paşa'nın yanı sıra Hıdiv İsmail'in küçük amcası Halim Paşa ve Mısır idaresinde çalışırken hıdiv tarafından görevden uzaklaştırılan Hasan ve Hurşid Paşa'nın da Sultan Abdülaziz tarafından yedekte tutulduğu görülür. Kendisine muhalif isimlerin İstanbul'da etkili pozisyonlarda bulunmasının hıdivi hayli rahatsız ettiği gayet açıktır. Bu konuda bkz. NA. FO. 881 / 1890, No. 70, 9 Ağustos 1869.

48 Basiret, Numro 29, 29 Zilkade 1286 / 2 Mart 1870.

Paşa üzerinden sürekli imalarda bulunur. Mesela, İstanbul'u ziyaret eden Galler Prens ve Prensesi, Âli Paşa'nın, Bebek'teki yalısına kahvaltıya davet edilir. Davetliler arasında Mustafa Fazıl Paşa da yer alır.⁴⁹ Anlaşılan Âli Paşa, mesajı daha da güçlendirmek istemiş olmalı ki Mustafa Fazıl Paşa'yı, Prens ve Prensesle birlikte Naum Tiyatrosu'nda izlenecek piyesten de haberdar eder.⁵⁰ Mustafa Fazıl Paşa'nın da bu nazik tavırlara kayıtsız kalmadığı sadrazam onuruna verdiği davetlerden anlaşılıyor.⁵¹ Ayrıca hıdivin, İstanbul'daki en önemli rakiplerinden Halil Şerif Bey (Paşa)'in hem sadrazam hem de Halim ve Mustafa Fazıl Paşalar onuruna yemek davetleri düzenlemesi de hayli dikkat çekici olmalıdır.⁵² Öte yandan bir zamanlar Âli Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa arasındaki şiddetli geçimsizlik hatırlandığında⁵³ (şimdilik) birlikte verilmeye çalışılan samimi görüntüler, iktidarın çekici yanını gözler önüne seren keyifli bir ayrıntı olmalıdır. Böylece İstanbul'daki en ciddi iki rakibi, sadrazam Âli Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa arasındaki samimiyet ve dostluk imajıyla hıdiv, hâkimiyetin dolayısıyla Mısır'ın da sahibi hatırlatılmaktadır.

Hıdiv İsmail'in sembolleri de devreye sokarak anlatmaya çalıştığı iktidar mücadelesine özellikle sadrazam Âli Paşa tarafından benzer bir üslupla karşılık verilmeye çalışılır. Âli Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ile yan yana görünmeye dikkat ederek Hıdiv İsmail'e açık mesajlar göndermeyi denemektedir. Kaldı ki Osmanlı yönetiminin imaları bunlarla da sınırlı kalmaz. Fransız imparatoriçesi Eugénie'nin, Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a gitmek üzere uğramak zorunda olduğu İstanbul'da kendisine eşlik edecek heyette Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Nazlı Hanım'ın da yer almasını Sultan

49 BOA. A. MKT. MHM., 441 / 15, 24 Zilhicce 1285 / 7 Nisan 1869.

50 BOA. A. MKT. MHM., 441 / 17, 24 Zilhicce 1285 / 7 Nisan 1869.

51 The Levant Herald, 24 Temmuz 1869. Sadrazam ile Mısır tahtının potansiyel adayı Mustafa Fazıl Paşa arasındaki bu yakınlığın, Hıdiv İsmail'e olduğu kadar sürgündeki Yeni Osmanlılara dönük bir mesaj niteliği taşıdığı Ziya Paşa'nın, Mustafa Fazıl'ı şiddetle eleştirmesinden de anlaşılıyor. Hürriyet, Numro 92, 22 Muharrem 1287 / 24 Nisan 1870.

52 The Levant Herald, 26 Temmuz 1869.

53 Pakalın'ın naklettiği anekdot bu yorumu doğrular niteliktedir: "Âli Paşa ile Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın araları açıldı. Mustafa Fazıl Paşa'nın kendisi için 'Bahçe kapısı kapıcısının oğlu' dediğini Âli Paşa'ya yetiştirene, Paşa: 'Vakia biz bahçe kapısı kapıcısının oğluyuz. Lâkin lehülhamd bugün sadaret makamında bulunuyoruz. Acaba kendileri Mısır valisinin oğlu olmasalardı ne olacaktı' cevabını verdi." Pakalın 1946: 148-149.

Abdülaziz özellikle ister.⁵⁴ Ayrıca imparatoriçenin, İstanbul'a geldikten kısa süre sonra verdiği davette Mustafa Fazıl Paşa'nın yer alması da yeterince manidar olmalıdır.⁵⁵ Mustafa Fazıl Paşa'nın, Fransız imparatoriçesi tarafından kabul edilmesi Fransa'ya duyduğu güvenin kendisine sınırsız bir emniyet sağlamayacağını hıdive anlatmaya dönük ustaca bir taktiktir. Kısacası hıdivin sembollerle yüklü iktidar anlatımlarına Osmanlı idaresi de benzer şekilde karşılık vermeye çalışır. Nihayet opera izleyen hıdiv figürünün karşısına tiyatroya devam eden sadrazam portresinin konulması da Osmanlı ve Mısır'ın, 19. yüzyıldaki modernleşme macerası bağlamında, hayli zarif ve rafine bir yanıt olarak görülmelidir.⁵⁶

Hıdiv İsmail ile Osmanlı merkez yönetimi arasındaki ilişkinin ana fikrini, iktidara dair tutkunun oluşturduğu ve hıdivin hedefinin Osmanlı hâkimiyetinden kurtularak bağımsız Mısır'ı yaratmak olduğunu fiili örneklerin yanı sıra yukarıda anlatılan sembolik fragmanlar da ispat etmektedir. Tanzimat Dönemi'nin ruhu ile eşanlamlı şekilde Babıâli'nin, Mısır'ı, merkezi otoritenin doğrudan kontrolü altına almaya yönelik girişimlerine Hıdiv İsmail'in, bölgeyi bağımsızlaştırma çabası refakat eder. Aynı şekilde hıdivin, sembollere de müracaat ederek bağımsız bir hükümdar olduğunu ima eden her türlü eylemi bu defa merkezi yönetimin itirazı ile karşılaşacaktır. Nihayet Hıdiv İsmail'in maarif nazırı Ali Mübarek'in, Fatimiler döneminde inşa edilen ve Kahire'nin güney girişinde bulunan *Züveyle Kapısı*'nı, *Bastille* Hapishanesi'ne benzeterek yıkılmasını önermesi⁵⁷ oldukça önemlidir. Bu teklif, İsmail'in, Osmanlı algısını ele veren ve iktidarın/bağımsızlığın tarifinde sembollerin daima akılda tutulduğunu gösteren çarpıcı bir örnektir.

Kapının, Osmanlı döneminde esas işlevinin yanı sıra suçluları idam etmek için kullanıldığı da bilinmektedir. Dolayısıyla Ali Mübarek'in, Bastille ile Züveyle arasında kurduğu denklem, *Ancien Régime* ile Osmanlı arasındaki eşanlamlılığı şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıklamaktadır. Kaldı

⁵⁴ The Levant Herald, 20 Eylül 1869.

⁵⁵ Le Figaro, 11 Aralık 1869.

⁵⁶ Hıdiv İsmail'in, tiyatroya olan yoğun ilgisi hatırlandığında Ali Paşa'nın vermek istediği mesaj daha anlamlı hale geliyor. Hıdivin tiyatro sevgisi hakkında bkz. Cole 1999: 141.

⁵⁷ Stewart 1969: 197.

ki Muhammed Abduh'un, Mısır'ın, İngilizler tarafından işgalinden yaklaşık bir yıl sonra İngiliz oryantalist Blunt'a gönderdiği mektup da yukarıdaki yorumu doğrular niteliktedir. Abduh, mektubunda "Her Mısırlı, Türklerden ve onların kötü hatırasından nefret eder, hatta tiksindir" demektedir.⁵⁸

SONUÇ

Said Paşa'nın ölümü ile birlikte 1863 yılında göreve getirildiği andan itibaren Hıdiv İsmail, dedesi Mehmed Ali Paşa'nın bağımsız Mısır rüyasına kendinden önceki idarecilerle karşılaştırılamayacak bir samimiyetle hizmet etmiştir. Dedesinin hayaline büyük bir sadakat ve itaatle attığı her adım Mısır'ın, Osmanlı Devleti ile olan bağlarının gevşetilmesine sebep olurken özellikle Tanzimat Dönemi ile beraber yeni bir idare felsefesine sahip olan Babıâli bürokratlarının hassasiyetini de tahrik etmiştir. Böylece Hıdiv İsmail'in, Mısır valiliğini (tahtını) devralmasıyla Osmanlı merkezileşmesinin aktörleri de Mehmed Ali'nin mazide kalan hatırasının yeniden canlandığına şahitlik etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla yeni valinin varlığı ile Mehmed Ali'nin ölümünden beri nispeten unutulmuş ya da dinlenmeye terk edilmiş Osmanlı-Mısır diyalektiği tekrar siyasi gündemin ana maddeleri arasına girmiştir.

Merkezi otoritenin yetki alanını Mısır'a doğru genişletme hevesine Mehmed Ali Paşa, *kapının* bir kulu olduğunu inkâr edercesine iki defa karşı çıkmış ancak yarattığı tehdit, kronik bir tehlike haline gelmeden bertaraf edilmiştir. Fakat bıraktığı mirası tevarüs eden torunları ve özellikle Hıdiv İsmail, iktidarın cezbedici muhtevasından fazlaca etkilenmişlerdir. Nitekim bu etkileyici (yakın) geçmişin anılarına sıkı sıkıya sarılan Hıdiv İsmail, ülkesinin Osmanlı hâkimiyetinin sınırları dışına çekilmesine yardım edecek her türlü fırsatı yakından takip etmiştir. Göreve geldikten hemen sonra *kulu* olduğu padişahına karşı vazifelerini yerine getirmekte tereddüt etmeyeceğini söylese de bağımsızlığın ilk adımı sayılabilecek özerk Mısır'ı tahkim etmek uğruna merkezi idarenin zaaf anlarını dikkatle izlemiştir. Mısır valiliğini devraldıktan yalnızca üç yıl sonra bütün ağırlığı ile Osmanlı siyasetini teslim alan Girit İsyanı'nın yarattığı imkân ile veraset sisteminin

⁵⁸ Hourani 1970: 157.

değiştirilmesini sağlayan fermanı elde etmiştir. Bu fermanın yalnızca bir yıl sonra yine siyasi ajandanın karmaşıklığından ötürü kendisine hıdivlik unvanı ile birlikte Mısır'ı, merkezi otoriteden (neredeyse) fiilen bağımsız hale getiren ferman ihsan edilmiştir. Ancak devletin içine düştüğü kaosu, politik oportünizme hizmet eden araçlar olarak algılayan ve iktidarını güçlendirmenin yollarını arayan Hıdiv İsmail'in bütün faaliyetleri, iktidarını paylaşmakta hayli kıskanç davranan Babîâli bürokratlarının öfkesini de beraberinde getirmiştir.

Girit İsyanı'nın gündemdeki etkisinin zayıflaması, Hıdiv İsmail'in sadakat sınırları içine çekilmesi için elverişli zamanın geldiğini haber verir. Özellikle 1869 yılının başında toplanan Paris Konferansı'nın ardından Yunanistan ile yaşanan krizin çözüme ulaşmasıyla birlikte Babîâli bütün enerjisini hıdivin yeniden sadık bir kul olmaya ikna edilmesi için harcamaya karar verir. Böylece Babîâli, Mısır'ı yeniden merkezi otoritenin kontrolü altına almaya dönük güçlü arzuyu asla terk etmeyeceğini gözler önüne serer. Babîâli, Süveyş Kanalı'nın açılışını Mısır'ın bağımsızlığı ya da hiç değilse bağımsızlık hayali için önemli bir fırsat ve gösteri anı olarak değerlendiren hıdivin itaate mecbur edilmesi amacıyla çok güçlü bir eyleme müracaat eder. Babîâli, uzun süreden beri icraatlarıyla merkezi idareyi hayli rahatsız eden bu şımarık valiye iktidarın yegâne adresinin İstanbul olduğunu göstermek amacıyla Mısır yönetiminin tüm faaliyetlerini kendi kontrolü altına almak istediğini ilan eder.

Osmanlı yönetimi, Hıdiv İsmail'in özellikle Mısır ordusunu güçlendirmeye yönelik adımları ile Mısır bütçesi ve borçları hakkındaki rahatsızlığını açıkça beyan eder. Böylece Mısır'ın, Osmanlı Devletinden kopacağı güne dönük silahlı hazırlıklar ve yine Mısır'da başlatılan büyük projelerin finansmanı için gerekli mali kaynak, merkezi otoritenin gözetimi altına alınarak Hıdiv İsmail çaresizliğe terk edilmeye çalışılır. Babîâli'nin otoritesini, Osmanlı toprağının her parçasında hissettirme kararlılığı ve kıskançlığı, iki önemli sonuca yol açar. Osmanlı yönetiminin merkeziyetçi kompleksleri, bir yandan Hıdiv İsmail'in direnişi ile karşılaşırken diğer taraftan Mısır'ın yalnızca Osmanlı'ya terk edilemeyecek kadar mühim bir coğrafya olduğuna inanan Avrupa devletleri, tıpkı Mehmed Ali Paşa

zamanında olduğu gibi manzaraya dahil olurlar. Ancak Mehmed Ali'nin isyan günlerinde Fransa hariç Osmanlı bütünlüğü hakkında sunulan cömert yardımların aksine Avrupa devletleri bu defa neredeyse tamamen Osmanlı karşıtı bir çizgide saf tutarlar. Böylece 1869 yılının ikinci yarısında doruğa çıkan Osmanlı-Mısır gerginliği, iki çehreli bir hüviyete kavuşur. Babiâli'nin, Osmanlı modernleşmesinin temel esprisi olan merkezileşme refleksi ile Mısır'ı gözetleme ihtirası hıdivin tepkisi ile karşılaşırken Avrupa devletlerinin sultan ile kulu arasındaki münasebete dahil olma hevesi, Osmanlı idaresinin cevabına maruz kalır. Özellikle İngiltere'nin, alışılının tersine Osmanlı yanlısı olmayan bir siyasi çizgiye hapsolması, Babiâli bürokratlarını büyük bir şaşkınlığa uğratsa da Avrupa'nın tek sesli şekilde hıdiv sunduğu destek aynı zamanda Osmanlı diplomatının bütün hünerlerini sergilemesine de yardımcı olmuştur. Nitekim Avrupa devletlerinin adeta bir koro halinde dile getirdikleri Mısır yanlısı siyasetlerine rağmen Babiâli tezlerinden ödün vermez. Bu kararlı duruşun neticesi olarak önce İngiltere ve ardından diğer devletler, Babiâli'nin siyaseti tayin etme yeteneğine boyun eğerek ve 1869 yılında ilan edilen yeni bir ferman ile Hıdiv İsmail tekrar merkezi otoritenin (en azından resmi olarak) kontrolü altına alınmış olur.

Hıdiv İsmail'in, göreve getirildiği andan itibaren yarattığı huzursuzluk kısmen telafi edilse de aslında meselenin, büyük fotoğrafın içindeki küçük bir ayrıntıdan ibaret olduğu unutulmamalıdır. Bir başka ifade ile Mehmed Ali Paşa, isyan edip Mısır'ı kısmen özerk hale getirdiği andan itibaren Osmanlı hâkimiyet teorisi de ciddi bir travma geçirmiş ve iktidarın parçalanmasının verdiği rahatsızlık, yüzyıl boyunca devam etmiştir. Nitekim Osmanlı yönetiminin son derece olumsuz hisler beslediği Hıdiv İsmail, 1879 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından görevden uzaklaştırılmış ancak Mehmed Ali ailesinin bıraktığı psikolojik ve siyasi etki terk edilememiştir. Çünkü "Mehmed Ali familyasının cümlesi vâcibü'l-katlı birer engerek yılanı olup zehirlerini her tarafa" dökmeye çalışmaktadırlar.⁵⁹ Hıdiv İsmail, görevden uzaklaştırıldıktan yaklaşık bir yıl sonra yapılan bu tarif, Mehmed Ali ve ailesine duyulan kızgınlığı açıkça göstermektedir. Niha-

59 BOA. Y. EE. 84 / 33, 27 C. Evvel 1297 / 7 Mayıs 1880.

yet *Allah'ın yardımı ile* Mısır'ın, II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında olduğu gibi İstanbul'dan atanacak valiler tarafından yönetileceği günlerin yaklaştığından bahsedilmesi,⁶⁰ aslında bütün tartışmanın ana fikrini de berrak hale getirir.

60 BOA. Y. EE. 84 / 33, 27 C. Evvel 1297 / 7 Mayıs 1880.

EKLER

EK I (BOA. Y. EE. 84 / 33)

Makâm-ı Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye'den 19 Teşrîn-i Evvel 96 tarihiyle Roma Maslahatgüzârî'na gönderilecek mahremâne telgrafnâmenin tercümesidir.

Bâb-ı Âlî

Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye

Tercüme Odası

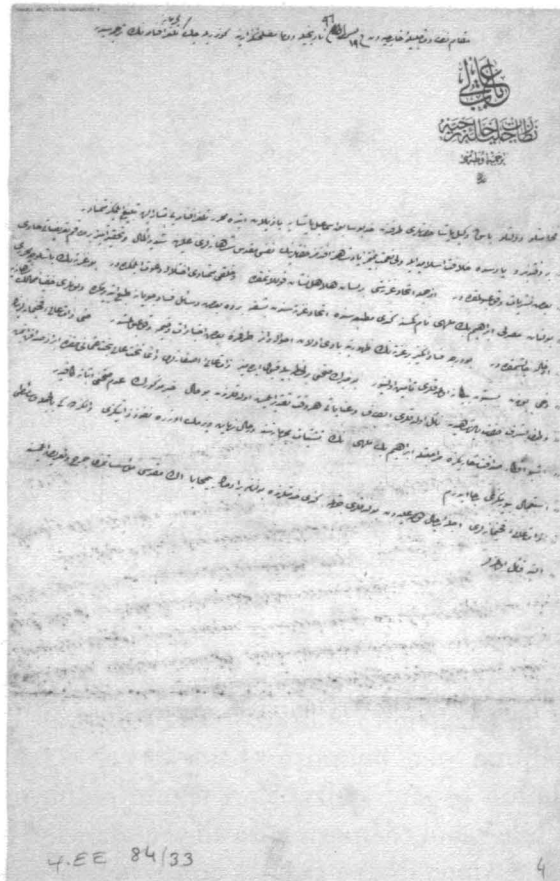
Aded

Fehâmetlû devletlû baş vekil paşa hazretleri tarafından hıdiv-i sâbık İsmail Paşa'ya yazılan âtide muharrer telgrafnâme-yi müşârünileyhe tebliğ eylemeniz mütemennâdır.

Bir vakitten beri Paris'te Hilâfet-i İslâmiyye ile velîni'met-i bi-min-netimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin nefsi mukaddesi şâhâneleri aleyhine şedîdü'l-me'âl ve tahkîr-âmiz bir takım ta'rîzâtı hâvî ba'zı neşriyât vukû' bulmaktadır ez-cümle *İttihâd* gazetesi bir lisân-ı helâhil-nişân kullanmakta ve halkı mütemâdi ihtilâle da'vet eylemektedir bu gazetenin başlıca muharriri bulunan Mısırlı İbrahim Bey Melhî nâm kimesne kendi matba'asında *İttihâd* gazetesinden başka bir de ba'zı resâ'il-i fesâd-cûyâne tab' ettirmekte ve bunları hafîyyen Memâlik-i Şâhâne'ye idhâle çalışmaktadır bu derece fesâd-engiz bir gazetenin zuhûruna bâdi olan ahvâle dâ'ir tarafımızca ba'zı ihbârât-ı vahîme vukû' bulmuştur hatta zât-ı âlî-yi fahîmânelerinin dahî bundan büsbütün bî-gâne olmadıkları te'mîn olunuyor bu haberin sıhhatini bir lahza bile kabûl edemeyiz zât-ı âlî-yi asafâneleri dâ'imâ Taht-ı Âlî-Baht-ı Osmânî hakkında ibrâz-ı sadâkat etmiş ve taraf-ı eşref-i hazreti pâdişâhiden nâ'il oldukları eltâf ve inâyâtı her vakit takdîr eylemiş olduklarından bu hâl haber-i mezkûrun adem-i sıhhatini isbâta kâfidir

İşbu efkâr-ı sadâkat-şi'ârınıza mürâca'atla İbrahim Bey Melhî'nin teşebbüsât-ı mücrimânesine derhâl nihâyet vermek üze nüfûz-ı zâtînizi ve elinizdeki bi'l-cümle vesâ'iti isti'mâl buyurmanızı ricâ ederim.

Zât-ı âlî-yi fahîmâneleri ecille-i ricâl-i Devlet-i Aliyye'den bulunduk-
ları cihetle kendi hıdmetlerinde bulunan bir adamın bi-muhâbâ en mukad-
des mü'essesâtımızı cerh ve ta'riz eylemesine elbette kâ'il olamazlar.

Makâm-ı Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye'ye fî 16 Teşrîn-i Sâni 80 târihiyle Roma Maslahatgüzârî'ndan vârid olan gâyet mahremâne telgrafnâme-nin tercümesidir

Bâb-ı Âlî
Nezâret-i Celîle-i Hariciyye
Tercüme Odası
Aded

İsmail Paşa fahâmetlû devletlû baş vekil paşa hazretlerinin telgrafnâmesine verdiği cevâbî Napoli'den bendenize göndermiş olmağla bervech-i âtî derc ve nakl olunur

"Taht-ı Âlî-Baht-ı Osmânî hakkında hemîşe ibrâz eylediğim efkâr-ı sadâkat-şî'ârânenen inhirâf ile ifâde-i fahîmânelerince taraf-ı eşref-i hazreti pâdişâhiden nâ'il olduğum eltâf ve inâyâtı unutabilmekliğim Bâb-ı Âlî'nin asla hâtır ve hayâline gelmediğine dâ'ir taraf-ı sâmi-i asafânelerinden verilen te'mînâta teşekkür ederim zât-ı âlî-yi vekâlet-penâhileri işbu efkâr-ı sadâkatkârâneme mürâca'atla Hilâfet-i İslâmiyye aleyhine vukû' bulan tasaddiyât-ı mücrimâneye derhâl nihâyet vermek için i'mâl-i nüfûz eylemekliğimi ricâ ediyorlar.

Bu vesîle ile şurasını ihtâr ederim ki geçenlerde Halife-i İslâm'ın adâletine ba'de'l-mürâca'a mâhiyet-i mukaddesesi lâ-yetegayyür bulunan bir karâra ri'âyet ettirmek için nezd-i Bâb-ı Âlî'de ısdâr etmiş ve bu sûretle hilâfetin azamet-i celîle ve gayr-i mu'terizası üzerine Hükûmet-i Seniyye'nin nazar-ı dikkatini en evvel bendeniz celb etmiş idim ki ol vakit dahî şimdiki gibi baş vekâlet me'mûriyyet-i celîlesi uhde-i asafânelerinde idi karâr-ı mezkûr hilâfet-i mu'azzamanın bekâsıyla kaviyyen merbût olan vezâ'if-i celîlenin birinden münba'is olup vezâ'if-i mezkûrenin adem-i ifâsı ise âdetâ kânûn-ı ilâhîyi inkâr demektir.

İşte bu hareketimden istidlâl buyurulacağı vechle halife-i mü'minînin hükm ve nüfûzuna îrâs-ı halel eylemek şöyle dursun bi'l-akîs hilâfetin mâhiyet-i celîlesini kemâ-yelik takdîr eyledim ve huzûr-ı ilâhîde halîfenin

adâletine mürâca'atla ceddi ve pederi gâyet tehlikeli bir muhârebe-i mukadese ve muhribeden sonra Haccın mahâl-i mübârekesini İslâmiyet'e i'âde etmek ve oralarda zâ'il olmuş olan hükm ve nüfûz-ı hilâfeti her vakitten ziyâde takviye eylemek şerefine nâ'il olmuş olan bir Müslümân prensten intizâr olunabilen en büyük ri'âyeti hilâfet hakkında icrâ eyledim.

İfâde-i fahimânelerine göre nâ'il olduğum eltâf ve inâyât-ı cenâb-ı pâdişâhiye gelince bunları bilmiyorum ecnebi tazyikine karşı bendenizi himâye için kuvvet ve nüfûz-ı hükümrânîsine mürâca'at eylediğimde zât-ı şevket-simât-ı hazreti pâdişâhî bendenizi azl ile mukâbele buyurdular halbu ki on altı sene Mısır'ı hüsn-i idâre ederek bu müddet zarfında Mısır'ın her tarafına demir yollar inşâ edilmiş ve arâzisinin kuvve-i inbâtîyesini tezyîd ve mahsûlâtının feyz ve bereketini beş kata iblâğ eden cedveller tevsî' ve temdid olunmuş ve İskenderiye'de iki büyük limân ihdâs ve Afrika-yı vasatide esâreti mahv ve izâle ile beraber Sancâk-ı Osmânî tanılmayan nevâhide temevvüc edilmiş ve Süveyş Kanalı ikmâl ve küşâd ve tûl müddet devâm eden bir mukâvemet-i şedideden sonra Mısır'da ıslâhât-ı adliyye icrâ olunmuş idi ki bu ıslâhât ecnebilerin emr-i muhâkemâtta kesret-i müdâhalelerinden münba'is te'ehhürâta nihâyet verdiği gibi lâzime-i adâletin sûret-i müfidede tesrî-i icrâsına medâr olmuş ve Şark ile Memâlik-i Ecnebiyye medeniyetleri beyninde istikbâlen bir mizân-ı adâlet te'sisi esbâbını tehiyye ve istihzâr eylemişti.

Devlet-i Aliyye'nin zâten bir muhârebe-i azîme ve mü'ellimeden dolayı muhtel olmuş olan huzûr ve âsâyişine irâs-ı nakîse etmemek için irâde-i seniyyeye itâ'at eyledim mu'ahharan ba'zı ahvâl-i mükeddere üzerine cenâb-ı hakkın irâde-i ezeliyyesiyle hazreti fahr-i kâ'inâtta tevârûs eylediği vezâ'if dâhilinde olarak Halîfe-i İslâm'ın adâletine mürâca'at eylediğim hâlde hâlâ â'ilemle berâber ve o ahvâl-i elîme içinde menfâda bulunuyorum ma'mâfih müşâhade buyurduğunuz vechle hilâfetin kudret ve azametine bir kat daha hürmet ve ri'âyet eylemekteyim."

15 Teşrîn-i Sâni sene 80

İmzâ

An Napoli

İsmail

Makâm-ı Nezâret-i Celîle-i Hariciyye'ye 19 Teşrîn-i Sâni 80 târihiyle Paris Maslahatgüzân'ndan vârid olan mahremâne telgrafrâmenin tercümesidir

Bâb-ı Âli

Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye

Tercüme Odası

Aded

Zâbıta Nâzırı İtalya'daki me'mûru tarafından Hıdiv-i Sâbık hakkın-da almış olduğu bir küt'a raportun sûretini şimdi bendenize vermiş olduğundan ehemmiyeti hasebiyle bunu telgrafla zât-ı âli-yi asafânelerine tebliğ'e müsâra'at ederim.

"Napoli'de ikâmet eden ve fakat familyasını *Favorite*'de bırakarak kışı Roma'da geçirecek olan Hıdiv-i Sâbık Avusturya'da tûl müddet ikâmet eyledikten sonra bu kere İtalya'ya avdet etti bu seyâhat yalnız bir tenezzüh-ten ibâret değildi İsmail Paşa'nın Viyana'da ettiği teşebbüsü gelecek Şubat veya Martta Paris'te tecdid eylemesi muhtemel idüğünden tasavvurâtını burada zikr ve beyân etmek fâ'ideden hâlî değildir.

Paşa-yı müşârünileyh bir vakitten beri Memâlik-i Şâhânede zât-ı hazreti pâdişâhî ile hanedân-ı saltanatı aleyhine bir takım neşriyâtta bulunuyor gâlibâ bu hareketi en evvel ahz-ı sâr dâ'iyesinden ileri gelmiş idi vâkı'â geçen ilk baharda İsmail Paşa haremîni İstanbul'a göndermek istediği vakit zât-ı hazreti pâdişâhî müşârünileyh haremînin râkib olduğu İtalya vapurunun Kal'a-i Sultaniye'den mürûruna müsâ'ade olunmamasını irâde' ve fermân buyurmuş olduklarından familyası Napoli'ye avdete mecbûr ve bundan dolayı hıdiv-i sâbık ziyâdesiyle muğber ve münfa'îl olmuş idi işte o vakit hıdiv-i müşârünileyh bir takım neşriyât-ı hasmâneye başlayarak hilâfet mes'elesini meydâna çıkardı bunun için Napoli'de te'sis eylediği Arabca bir gazetede zât-ı hazreti pâdişâhînin Halife-i İslâm sıfatıyla mükellef olduğu vezâ'ifte kusûr eylediği iddi'â olunmuştur bu mübâhese-i kalemiyye sırf zâtî iken az vakitte tevessü' etmiş ve gâlibâ Müslümanlar nezdinde nâ'îl olduğu muvaffakiyet bir takım ümidler

meydâna çıkarmış olduğundan bunları ber-vech-i âti şerh ve izâha ibtidâr eyledim.

El-yevm Hıdivin masârifine olarak biri Paris'te ve diğeri Napoli'de iki Türkçe gazete neşrolunuyor bu iki gazete hafıyyen Memâlik-i Şâhâne'ye idhâl ve ahâli tarafından kemâl-i hâhiş ile mütâla'a olunuyor Paris'te basılan gazete İsmail Paşa'nın eski adamlarından biri tarafından yazılmaktadır bu adam yalnız mezkûr gazeteyi değil daha bir takım evrâk-ı matbû'ayı Memâlik-i Şâhâne'ye göndermekte ve bunlar gerek pay-i tahtta ve gerek vilâyatta tevzî' edilmektedir mezkûr gazeteler halife sıfatının pâdişahlığa merbût olmadığı ve bu iki sıfatın zât-ı vâhidde ictimâ'ı Kur'ân-ı Kerim ahkâmına mugâyir idüğü iddi'âsını tervic ediyorlar bu iddi'â ba'zı şehirlerde celb olunmuş olan bir takım ulemâ tarafından dahî şerh ve tefsîr ediliyor.

Heyecân o dereceye varmıştır ki zât-ı hazreti pâdişâhi İsmail Paşa'ya mürâca'atla (şâyed iddi'â-yı mebhûsun musanni'i kendisi olduğuna dâ'ir müfteriyâne işâ'e edilen havâdis sahih ise buna hitâm verilmesini) taleb buyurmuşlardır.

Paşa-yı müşârünileyh metbû'-ı müfhamının taleb-i vâkı'ına elbette muvâfakat etmeyecektir çünkü harekât ve teşebbüsâtında nâ'il olduğu muvaffakiyet eseriyle yeniden bir takım ümüdlere düşmüştür kendi me'mûr ve gazeteleri tarafından tervic edilen iddi'â kabûl olunacak olur ise bir netice-i zarûriyye hâsıl olur ki o da zât-ı hazreti pâdişâhinin sıfat-ı ruhâniyye ve mukaddesesini def' eder Müslümanlar dahî artık kendisine o derece inkıyâd ve itâ'ate mecbûr olmazlar iş bu raddeye geldikten sonra pâdişâhı hal' etmek bir şey değildir bu hâlde ricâl-i Devlet-i Aliyye'nin en birincisi bulunan İsmail Paşa kendisine halef olur.

İşbu tasavvurât Viyana'da bast ve temhîd olunarak oldukça hüsn-i telakki edilmiş imiş İtalya'da muhâlefet gösterilmez İngiltere'den dahî teşvikât me'mûl olunuyor ilkbaharda Berlin ve Paris'e seyâhat olunacaktır yalnız Rusya'dan muhâlefet vukû'u melhûzdur.

Eğer iş iyi gider ise el-yevm hazırlanmakta olan vukû'ât ancak mezkûr seyâhatten ve bi'l-cümle devletler ile istişâre edildikten sonra ya'nî Nisan veya Mayıs'a doğru zuhûr edecektir."

Makâm-ı Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye'den 30 Teşrin-i Evvel 80 târihiyle Paris Maslahatgüzârlığı'na irsâl olunan telgrafnâmenin tercümesidir.

Bâb-ı Âli

Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye

Tercüme Odası

Aded

Şehr-i hâlin yirmi sekizi ve yirmi dokuzu tarihli iki kıt'a telgrafnâmeniz ahz olundu.

Hıdiv-i Sâbık İsmail Paşa'nın tertîb ve tasnî' eylediği fesâdı zâhire ihrâc husûsunda meşhûd olan gayret ve dirâyetinizden dolayı beyân-ı memnûniyyet ederim.

İşbu hareket-i dena'et-kârânenin suver-i cereyânına hasr-ı dikkatle her gün bize ma'lûmât i'tâ ve ma'hûd hicviyenin bir nüshasını bir an evvel tedârik ve irsâl eyleminizi ekiden tavsiye ederim.

Veli-ni'met-i bi-minnetimiz pâdişahımız efendimiz hazretlerinin nefsi mukaddes-i şâhâneleriyle Hilâfet-i İslâmiyye'nin hukûk-ı lâyezâli aleyhine doğrudan doğruya bir ta'arruz demek olan işbu ilkâât-ı mücrimâneye nazaran ve çünkü hıdiv-i sâbık niyât-ı fâsidesini hayyiz-ı fi'ile çıkarmak maksadıyla *İttihâd* gazetesini te'sis ederek ve *İttihâd* gazetesiyse mâru'z-zikr hicviyenin tahrîr ve tertibine me'mûr olan İbrahim Bey Melhî gibi mahsûs me'mûrları celb ve teşvik eyleyerek bu ilkâât ve tesvîlâtın mürettibi olduğu muhakkak idüğüne ve Fransa'ya dâ'imâ dost-ı samimî nazarıyla bakan bir memlekette bir takım uygunsuzluklar ikâ' etmek ve asırlarca mevcûd olan nizâmat-ı esâsiyyeyi herc ü merc eylemek maksadıyla mezkûr hicviyenin Memâlik-i Şâhâne'de tevzi' edileceğine ve hıdiv-i sâbıkın işbu risâle-i fesâd-cûyânenin neşr ve ta'mimini teshîlen Fransa'da ikisi İslâm ve biri Musevî olarak üç me'mûr-ı mahsûs celb ile hicviyeleri hüccâc-ı müslimîne dağıtmak için merkûmları Arabistan'a göndermek niyetinde olduğuna ve hâlât-ı meşrûha ise bu misillû tasaddiyâta cür'et olunan memleketin pençe-i kânûnundan kurtulamayacağına binâ'en Hükûmet-i Seniyye vukû'ât-ı me-

bsûtanın mürettib ve mu'inleri aleyhine Paris'te bir cinâyet da'vâsı ikâme eylemeğe karâr vermiştir.

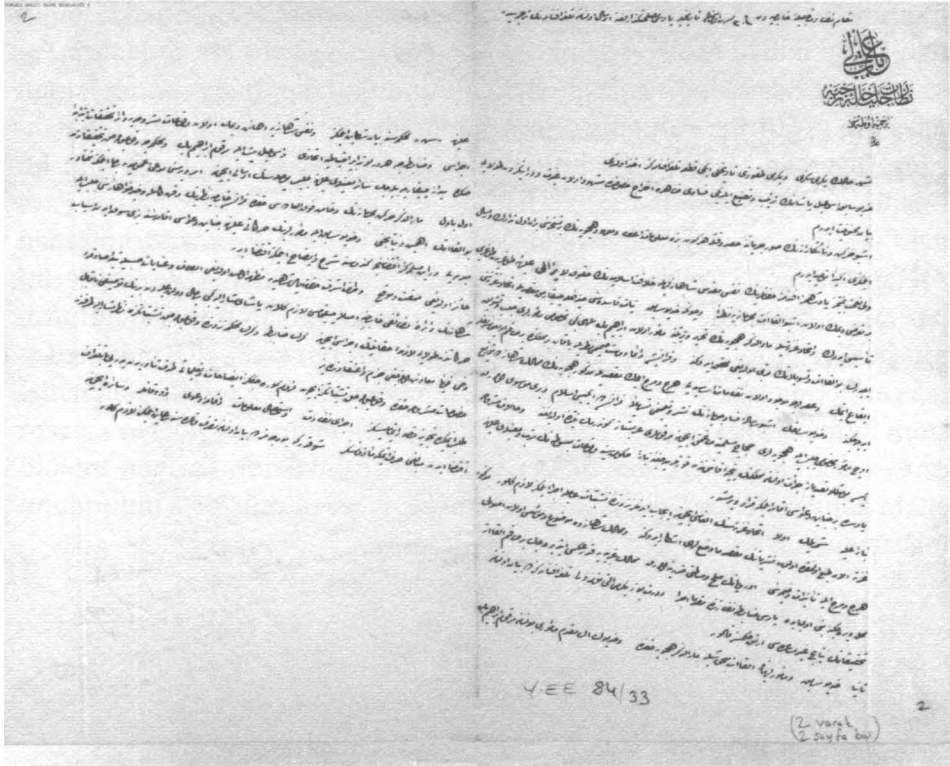
Binâ'e'n-aleyh şimdilik evvelâ İttihâd gazetesinin ilgâsı için icâb edenler nezdinde teşebbüsât-ı âcile icrâ eyleminiz lâzım gelir mezkûr gazete el-an tab' olunmakta olup neşriyâtının maksad-ı ma-vazaa-lehi âşikâr idüğüne ve Memâlik-i Şâhâne mevzû' ve mü'esses olan usûlü herc ü merc ile te'sirât-ı vahîmesini Avrupa'nın sulh ve müsâlemeti zararına olarak Me-mâlik-i Garbiyyeye kadar aks ettirecek bir takım ilkââta mahal vereceğine mebnî ol bâbda Paris Zâbita Nezâretinde mukaddemâ icrâ ve dört yüz yirmi altı numrolu telgrafnâmenizde beyân olunan tahkikâtın netâyic-i gayr-i müsâ'desi artık hükümsüz kalır.

Sâniyen hıdiv-i sâbık ve me'mûrlarının ilkâât-ı mebhûsuyla mâru'z-zikr hicviye hakkında ve hıdivin en mukaddem me'mûru bulunan merkûm İbrahim Bey aleyhine *Sen Mahkemesi*'ne beyân-ı şikâyet eylemeniz ve nefsi-i şâhâneye ihânet demek olan vukû'ât-ı meşrûhaya dâ'ir tahkikât-ı ibtidâ'iyeye icrâsı ve zâbitaca her türlü tedâbir-i ihtiyâtiyye ittihâzı ve İsmail Paşa ile merkûm İbrahim Bey ve mahkemece vukû' bulacak tahkikâttan sonra mey-dâna çıkarılabilecek sâ'ir mu'inleri aleyhine celb pusulasının irsâli için emir vermesini müdde-i umûmîden ricâ eylemeniz mütemennâdır evvel be evvel mâru'z-zikr hareket-i mücrimânenin vehâmet-i fevka'l-âdesi hakkında Fransa Hâriciye Nâzır-ı'nın dikkat-i kâmile ve hayr-hahânesini celb ile bu ilkââtın ehemmiyet ve netâyicini ve hıdiv-i sâbık ile me'mûrlarının hareketi aleyhine cinâyet da'vâsı ikâmesine bizi sevk eden esbâb-ı mübrimeyi dirâyet-i müsellenmeniz iktizâsınca kendisine şerh ve izâh eylemeniz iktizâ eder.

Hâ'iz olduğu sıfat ve mevkı' ve taraf-ı eşref-i hazreti pâdişâhiden mazhar olmuş olduğu eltâf ve inâyât hasebiyle teb'a-i sâdika-i şâhânenin dâ'ire-i vezâ'ifi hâricine asla çıkmaması lâzım gelen paşa-yı mûmâileyh gibi ricâl-i devlet-i aliyyeden birinin tavsifi nâ-kâbil hareketından dolayı lâzime-i hakkâniyetin icrâsı için gerek zâbita ve gerek mahkeme nezdinde vukû' bulacak teşebbüsâtınıza Nâzır-ı müşârünileyh tarafından dahî kaviyyen mu'âvenet olunacağı cezm ve i'tikâdındayız.

Husûsât-ı meşrûha hakkında vukû' bulacak teşebbüsâtınız için lüzûm göreceğiniz izâhât ve ta'lîmâtı taraf-ı senâveriden pey-der-pey bâ-

telgraf taleb etmekte tecvîz-i kusûr etmemelisiniz icrâ-yı nezâret ve istihsâl-i ma'lûmât ve ikâme-i da'va ve avukatlar ve sâ'ire için iktizâ eden mebâligi sarf etmeğe me'zûnsunuz şu kadar ki bütçemizde beyân olunan tasarruf kâ'idesine ri'âyet eylemeniz lâzım gelir.

Demincek şeref-müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i hazreti pâdişâhî mantûk-ı âlisi vechle baş vekil paşa kullarına gönderilen tezkere vâsıl olmaksızın ya'nî yâver daha yolda iken baş vekil paşa kulları tarafından diğerk bir tezkere daha vârid olmağla gözden geçirilerek evrâk-ı melfûfe ile berâber arz ve takdîm kılındığı ve tercüme olunmakta bulunan risâle hıdiv-i sâbık ve lâhık ile Mısır idâresi aleyhinde ve Halim Paşa'nın vâsfinda olduğu anlaşılmaqta bulunduğundan hıdiv-i sâbık İsmail Paşa'nın yaptırmış olduğu risâleler başka olacağı ve ma'lûmât-ı müstahsileye nazaran Halim Paşa hükûmet-i Mısıryye'yi ele geçirmek için bu misillü vesâ'it ve teşebbüsâtta hâlî değilse de hıdiv-i sâbık İsmail Paşa dahî tek durmayıp fesâddan hâlî kalmadığı ve'l-hâsıl ma'hûd Mehmed Ali familyasının cümlesi vâcibü'l-katl birer engerek yılanı olup zehirlerini her tarafa dökmeğe çalışmakta olduklarından inşâllah-u te'âla cümlesinin belâlarını bularak hükûmet-i Mısıryye'nin bunların ellerinden çıkarak cennet-mekân Sultan Mahmud Han hazretlerinin zamân-ı saltanatlarının ibtidâlarında olduğu hâle ric'atle buradan doğrudan doğruya taraf-ı eşref-i hazreti pâdişâhîden vâliler irsâl buyurulmasının karîben husûlü eltâf-ı ilâhiyye ve imdâd-ı ruhâniyyet-i nebeviyyeden müsted'â bulunduğu ma'rûzdur.

27 C. Evvel 97
Abd-i Memlûk
Ali Rıza

[illegible]

عبدالله بن محمد بن علي

242, 243

“Huzûr-ı Âli-yi Cenâb-ı Emânet-penâhiye”

Hıdiv-i esbak devletlû İsmail Paşa hazretleri Şubatın on sekizinci cumartesi günü sabahleyin sâ‘at iki raddelerinde Emirgân’da sâhilhânele-
rinde dûçâr olduğu seretândan müte’essiren vefât eylemiş müşârünileyhin
na‘şı taraf-ı çakerânemizden mu‘âyene olundukta levn-i cild sarımtırak bir
levn ile mülevven olup batnından mâ‘dâ vücûdunun her tarafı hâl-i hüzâlde
ve özimalı olduğu görüldü batnı mu‘âyene olundukta karaciğer fevka’l-âde
bir cesâmet kesb etmiş ve lems ile sathı gayr-i muntazam bulunduğu ve bat-
nının her tarafında yumrular his olunduğundan müşârünileyhin seretân-ı
periton ve kebedden vefât ettiği tahakkuk etmiştir ve sağ kolundaki şiryân-ı
ma‘berî üzerinde görülen ufak bir cerheden de binde on ak salmış mah-
lûlünü hâvî su ile ta‘affünden muhâfaza zımnında şırınga eylediği tabib-
i müdâvî Kampanaki Efendi tarafından verilen ma‘lûmâtta anlaşıldığını
mübeyyin işbu rapor-ı çakerânemiz takdîm kılındı ol bâbda emr-ü fermân
hazreti menlehü’l-emrindir

fi 18 Şubat sene 310

Hıfzı’s-sıhha a‘zâsından Vitalis

Emrâz-ı Dâhiliyye Mu‘allimi Mirlivâ Feyzullah

Emrâz-ı Umûmiyye Mu‘allimi Mirlivâ Hakkı bin Abdürrahim Efendi

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا:

[illegible]

امراض عمومی معالجات
مردود

امراض واحكام معالي
عبدالوا

۱۸۱
ساز
ایستاد

KAYNAKÇA

YAYINLANMAMIŞ BELGELER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (AFT. Evrakı)3/48

Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM.)

441/15, 441/17

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT.)

829/37501, 829/37501A, 829/37501B, 829/37503C, 829/37503D, 830/37509A, 831/37557A, 832/37542, 833/37560F, 1218/47696

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı Dosya Envanteri (HR. SYS.) 9/58, 10/18, 44/26, 488/2, 495 / 6, 940/3, 940/5, 970 / 7, 1821 /1

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 107/37, 149/34, 290/59

İrade / Dahiliye 525 / 36233, 595 / 41140, 36697, 1294/101686

İrade / Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (İ. DA.) 19/865

İrade / Girit 241, 249, 253, 256, 261, 273, 274

İrade / Hariciye 223/13028

Eyalet-i Mümtâze İradeleri / İrade-Mısır (İ. MTZ. (05)) 20 / 816, 20 / 822, 20/823, 20/841, 21/852, 21/854, 21/856, 21/864, 21/865, 21/867, 21/868, 21/870, 21/873, 21/874, 21/876, 21/885, 21/895, 21/898, 22/971

Sadaret / Mısır (A. MTZ. (05)) 13 / 17

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 38/95, 41/6, 42/10, 78/57, 82/27, 84/33, 90/13, 90/20, 91/29

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.) 164/7, 272/144, 311/13, 409/56.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.) 116/32

National Archives

Foreign Office Papers 78/676, 78/1745, 78/1753, 78/1754, 78/1755, 78/1808, 78/1818, 78/1904, 78/1906, 78/1907, 78/1909, 78/1910, 78/1916, 78/1954, 78/1957, 78/1958, 78/1960, 78/1961, 78/2021, 78/2023, 78/2037, 78/2038, 78/2074, 78/2075, 78/2076, 78/2077, 78/2078, 78/2079, 78/2121, 78/2122, 78/2123, 78/2124, 78/2125, 78/2126, 78/2139, 78/2173, 78/2186.

The British Library

Papers of Ali Paşa, Grand Vizier and Foreign Minister of Abdülaziz, 2 cilt, The British Library, Asya, Pasifik ve Afrika Koleksiyonları, OR. 11876.

YAYINLANMIŞ BELGELER

National Archives

Foreign Office Papers 881/1890.

Gazete ve Dergiler

Basiret

Hürriyet

Kevkeb-i Şarkî

Le Figaro

Terakki

The Levant Herald

Araştırmalar

Abdurrahman Âdil, *Hadisât-ı Hukûkiyye*, İkinci Tertib, cüz. 13, İstanbul, 1923.

Adalı, Hasan, "Documents pertaining to the Egyptian Question in the Yıldız Collection of the Başbakanlık Arşivi, İstanbul," P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra: Oxford Uni. Press, 1968.

Ahmad, Jamal Muhammad, *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, Londra: Oxford Uni. Press, 1960.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Ahmet Hezarfen (haz.), İstanbul: YKY, 1999.

Aksüt, Ali Kemâlî, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.

Altundağ, Şinasi, "İsmail Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, c. V/2, İstanbul: MEB Yayınları, 1987, s. 1115-1119.

—, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi, 1831-1841, I. Kısım*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Anderson, B., *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis, 1995.

Anderson, J.N.D., "Law Reform in Egypt: 1850-1950," P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra: Oxford Uni. Press, 1968.

Baer, Gabriel, "Social Change in Egypt: 1800-1914," P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra: Oxford Uni. Press, 1968.

Barker, Edward B. B., (ed.) *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey*, 2 cilt, New York: Arno Press, 1973.

Beyath, Yahya Kemal, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, 1991.

Beydilli, Kemal, "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyasî Ahlâk, 1790-1856," İ. Soysal (haz.), *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Blanchard, Jerrold, *Egypt under Ismail Pacha*, Londra: Samuel Tinsley and Co., 1879.

Blunt, W. S., *Secret History of the English Occupation of Egypt*, New York: Alfred A Knopf, 1922.

Bolsover, G. H., "Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834," *English Historical Review*, (1936), 51.

Bosworth, R. J., "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," Marian Kent (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Bullard, Sir Reader, *The Middle East: A Political and Economic Survey*, Londra: Oxford Uni. Press, 1961.

Cole, Juan R. I., *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, Kahire: The American University Press, Kahire, 1999.

Cox, Frederic J., "Khedive Ismail and Panslavizm," *Slavonic and East European Review*, (1953), c. 32, no. 78.

- Crabbs, Jack A., *The Writing of History in Nineteenth Century Egypt: A Study in National Transformation*, Kahire: The American Uni. Press, 1984.
- Crabites, P. *Ismail: The Maligned Khedive*, Londra: George Routledge and Sons, 1933.
- Daniel, Norman, *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1966.
- Davison, Roderic H., "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras," L. Carl Brown (haz.), *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Mirası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Deighton, H. S., "The Impact of Egypt on Britain: A Study of Public Opinion," P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra: Oxford Uni. Press, 1968.
- Deringil, Selim, "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-82," *Middle Eastern Studies*, (1988), c. 24, no. 1.
- , "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi," *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.
- Dicey, Edward, *The Story of the Khedivate*, Londra: Rivingtons, 1902.
- Dunn, Diane Robinson, *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*, Manchester: Manchester Uni. Press, 2006.
- Dunn, John P., *Khedive Ismail's Army*, Londra and New York: Routledge, 2005.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Eren, Rasim, *Mısır Hıdivi İsmail Paşa, 1863-1879*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1969.
- Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Londra: Cambridge Uni. Press, 1997.
- , "Mutiny in Mehmed Ali's New Nizami Army, April-May 1824," Jane Hathaway (ed.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Wisconsin: Wisconsin Uni. Press, 2002.
- , "Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmet Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik," Eric Jan Zürcher (haz.), *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik, 1775-1925*, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922*, Çev. Latif Boyacı - İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Gardey, L., *Voyage du Sultan Abdulaziz, de Stamboul au Caire*, Paris, 1865.
- Gellner, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. S. Coşar vd., İstanbul: İletişim, 2007.
- Georgon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Gershoni, İsrail - James P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Natinhood, 1900-1930*, New York: Oxford Uni. Press, 1986.
- Gibb, Hamilton A. R., *Studies on the Civilization of Islam*, Londra: Routledge and Keagan Paul Ltd., 1962.
- Goldschmidt, Arthur, *Modern Egypt: The Formation of a Nation State*, Colorado: Westview Press, 1988.
- Goldschmidt, Arthur - Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Çev. Aydemir Güler, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2008.
- Güldeş, Dilek, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1999.
- Haddad, George A., "A Project for the Independence of Egypt, 1801," *Journal of the American Oriental Society*, (1970), c. 90, no. 2.

- Hanioğlu, M. Şükrü, "Tanzimat Bürokrasisine Dönüş Arzulan ve Jön Türkler," *Türkiye Günlüğü*, (1989), s. 8.
- Hill, Richard, *Egypt in the Sudan, 1820-1881*, Londra: Oxford Uni. Press, 1959.
- Hirsowicz, L., "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *Middle Eastern Studies*, (1972), c. 8, no. 3.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Londra: Oxford Uni. Press, 1970.
- , *A History of the Arab Peoples*, New York: Warner Books, 1992.
- Hoyle, Mark S. W., "The Origins of the Mixed Courts of Egypt," *Arab Law Quarterly*, (1986), c. 1, no. 2.
- Hunter, F. Robert, *Egypt under the Khedives, 1805-1879*, Kahire: The American University Press, 1984.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar, IV cilt*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Jankowski, James, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914," *The Muslim World*, (1980), c. 70.
- , *Egypt: A Short History*, Oxford: Oneworld, 2000.
- Jesman, Czeslaw, "American Officers of Khedive Ismail," *African Affairs*, (1958), c. 57, no. 229.
- Karpat, Kemal, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Yayınevi, 2004.
- , *İslâm'ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Kay, James Elswort, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009.
- Keçecizâde Reşad Fuad, "Mısır'ın İdâresi Hakkında İsmail Paşa'ya Mektûb-ı Sâmi," *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, (1332), cüz 42.
- Kelidar, Abbas, "The Political Press in Egypt, 1882-1914," Charles Tripp (ed.), *Contemporary Egypt Through Egyptian Eyes, Essays in Honour of P.J. Vatikiotis*, Londra: Routledge, 1993.
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı, 1882-1887*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Korkut, Hasan, *İngiltere'nin Mısır'ı İşgali, 1882*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1996.
- Kreiser, Klaus, "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916," *Muqarnas*, (1997), c. 14.
- Kutluoğlu, Muhammed H., *The Egyptian Question, 1831-1841*, İstanbul: Eren, 1998.
- Landes, David S., *Bankers and Pashas*, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1958.
- Ledonne, John P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831*, New York: Oxford Uni. Press, 2004.
- Leon, Edwin, *The Khedive's Egypt*, Londra: Sampson Low, Marston, Searle-Revington, 1877.
- Leontiev, Konstantin, *Against the Current: Selected Writings*, trans. George Reavey, New York: Weybright and Talley, 1969.
- Long Bey, Le Colonel Chaille, *L'Égypte et Ses Provinces Perdues*, Paris: Librairie de la Nouvelle Revue, 1892.
- Macfie, A. L., *Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*, Çev. Damla Acar - Funda Soysal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Malosse, Louis, *Impressions d'Égypte*, Paris: Armand Colin, 1896.
- Manneh, Butrus Abu, "The Roots of the Ascendancy of Âli and Fuad Paşas at the Porte (1855-1871)," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- , *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the Nineteenth Century*, İstanbul: Isis Press, 2001.
- Marlowe, John, *The Making of the Suez Canal*, Londra: The Cresset Press, 1964.
- , *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations*, Hamden, Connecticut: Archon Books, 1965.

- Marsot, Afaf Lütfi al-Sayyid, *A Short History of Modern Egypt*, Londra: Cambridge Uni. Press, 1986.
- Mehmed Galib, *Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida*, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1909.
- Mehmed Memduh Paşa, *Mir'at-i Şuunât*, İzmir, 1328.
- Metternich, Clemens von, *Mémoires, tome V*, Paris: Libraire Plon, 1908.
- Mısır Salnâmesi*, 1288, Paris: Imprimerie de Victory Goupe, 1871.
- Mitchell, Timothy, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul: İletişim, 2001.
- Morley, John, *The Life of William Ewart Gladstone*, 2 cilt, Londra: Edward Lloyd Ltd., 1908.
- Mosse, W. E., "The End of the Crimean System: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870-1," *The Historical Journal*, (1961), c. 4, no. 2.
- , *The Rise and Fall of the Crimean System, 1855-1871: The Story of a Peace Settlement*, Londra: Macmillan, 1963.
- Muharrerât-ı Nâdire*, İstanbul, tarihsiz (Tek cilt içinde 14 ciltten oluşmuştur).
- Muharrerât-ı Resmîyye*, İstanbul, tarihsiz.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.
- , *Tarihe Malolmuş Fıkralar, Nükte*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1946.
- Peri, Oded, "Ottoman Symbolism in British Occupied Egypt, 1882-1909," *Middle Eastern Studies*, (2005), c. 41, no. 1.
- Price, S. R. F., *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, Çev. Taylan Esin, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Rood, Judith Mendelsohn, "Mehmed Ali as Mutinous Khedive: The Roots of Rebellion," Jane Hathaway (ed.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Wisconsin: Wisconsin Uni. Press, 2002.
- Rowlatt, Mary, *Founders of Modern Egypt*, Bombay: Asia Publishing House, 1962.
- Sanafiri, İbrahim Muhammed, *Osmanlı-Mısır İlişkileri, 1863-1882*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Sander, Oral - Kurthan Fişek, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı, 1829-1929*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977.
- Sattin, Anthony, *Lifting the Veil: British Society in Egypt, 1768-1956*, Londra: J. M. Dent and Sons Ltd., 1988.
- Sayyid, Afaf Lütfi, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, Londra: John Murray, 1968.
- Schölch, Alexander, *Egypt for the Egyptians*, Londra: Ithaca Press, 1981.
- Schroeder, Paul W., *The Transformation of European Politics, 1763-1848*, Oxford: Clarendon Press, 1994.
- , *Systems, Stability and Statecraft: Essays on the International History of Modern Europe*, New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. II*, Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul: E Yayınları, 2000.
- Sinoue, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- Smith, A. D., *Millî Kimlik*, Çev. B. S. Şener, İstanbul: İletişim, 2004.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Sonbol, Amira, *The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II*, Londra: Ithaca, 1998.

- Sorokin, Pitirim A., *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2008.
- Stewart, Desmond, *Great Cairo: Mother of the World*, Londra: Rupert-Hart Davis, 1969.
- Sumner, B. H., "Ignatyev at Constantinople, 1864-1874, I," *The Slavonic and East European Review*, (1933), c. 11, no. 32.
- Süleyman Nazif, *İki Dost*, İstanbul, 1925.
- Şeni, Nora, *Marie ve Marie: Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Toledano, Ehud R., *State and Society in mid-nineteenth Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- , *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, İstanbul, 1928.
- Unat, Ekrem Kadri - Ekmeleddin İhsanoğlu - Suat Vural, (haz.), *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- Vatikiotis, P. J., *The Egyptian Army in Politics*, Bloomington: Indiana Uni. Press, 1961.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Webster, Charles, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841*, 2 cilt, Londra: G. Bell and Sons, 1951.
- Yapp, M. E., *The Making of the Modern Near East, 1792-1923*, Londra: Longman, 1987.
- Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943.

Dizin

Ab

Abbas Hilmi Paşa (Mehmed Ali Paşa'nın Torunu)

10, 23, 119, 130

Abbas Hilmi Paşa II 153

Abbasiye Sarayı 21-22

Abdülaziz 19, 21, 28, 46, 49, 60, 66, 80, 82, 89,

112, 115-117, 140-141, 148, 156, 158

Abdülhamid II 19, 153, 161

Abram Bey 111-112

Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 153

Aida operası 155

Aigle (gemi) 155

Akka Muhasarası 150-151

Ali Mübarek (Nazır) 158

Âli Paşa 13, 15-16, 20, 26, 29, 31, 33-37, 46, 49-50,

57, 60-66, 68-69, 72, 74, 76-80, 82-95, 98-

99, 101-102, 105, 107, 109, 111-117, 122, 125,

127, 129, 131-138, 140-142, 144, 146, 148-151,

153-154, 156-157

Altenburg (Baron) 99

Amerikan İç Savaşı 54, 122

Ancien Régime 158

Antopulo Paşa 153

Arabi Paşa 8

Armstrong topu 52

Avrupa Uyumu 50

Ba

Barbolani (Kont) 57

Barker, John 7

Baroon 96-97, 102, 104, 137

Bastille Hapishanesi 158

Bentham, Jeremy 23

Beust (Kont) 91-93, 108

Beyoğlu 156

Birmingham 151

Blacque Bey 122

Blooinfield 63

Bourée 64, 67, 74, 76, 84-85, 90-91, 117

Brovay 20

Buckingham Sarayı 146-147

Bulak 121

Bulwer 105

Butler (Albay) 123

Canning 105

Cemil Paşa 35, 42, 145, 150, 154

Charles Gordon (Paşa) 53

Clarendon (Lord) 43-45, 63, 68-70, 73, 77, 80-82,

85, 87, 95, 99, 102-105, 107, 109, 123-124,

128, 137, 146-147

Colquhoun 18

Condier 149-150

Cowley (Lord) 16

Derby (Lord) 38

Dizbağı Nişanı 31

Eflâk-Boğdan 104, 132-133

Elliot (Elçi) 45, 62-63, 65, 68-70, 73-77, 882-83,

85-86, 89, 91, 94-97, 100-101, 105-108, 114-

117, 122-123, 126, 129, 135-136, 145-146, 149,

152, 155

Escompte, d' (Banker) 121

Eugénie (İmparatoriçe) 90, 155-157

Fadeev (General) 53-54

Ferro 152

Fransa-Prusya Savaşı 78, 132

Fransız Medeni Kanunu 131

Franz Josef (İmparator) 91

Fuad Paşa 32, 34, 38-40

Girit İsyanı 13, 28, 31-36, 38-40, 49, 68, 100, 119,

159-160

Görçakof (Prens) 65

Grant, Ulysses S. 122-123

Habsburg İmparatorluğu 92

Halil Şerif Bey 157

Halim Paşa 28, 46, 56, 66, 74, 111, 118, 148, 156-157

Hasan Paşa (Hıdiv İsmail'in küçük oğlu) 23

Hasan Paşa 45-46, 156

Ca

Da

Ef

Ga

Ha

Hay (Mrs.) 22
Haydar Efendi 112
Hindistan 16
Hurşid Paşa 45-46, 156

İb

İbrahim Bey (Melhi) 152-153
İbrahim Paşa 9, 149-151, 153-154
İğnatyef (Elçi) 35, 48, 78-79, 126, 130
İskenderiye Belediyesi 56
İstikbal 152
İttihad Gazetesi 152

Ka

Kahire Kanalı 142
Kâmil Bey 111, 113
Karadağ 125
Komnenos Bey 47, 65
Konya Muharebesi 150
Kostaki Musurus Paşa 43, 136, 146

La

Lavalette 42
Leontiev, Konstantin 35
Lesseps, Ferdinand de 15, 35, 117
Lesseps, Mathieu de 15
Livadya sarayı 47
Liverpool 123, 153
Londra Antlaşması (1841) 9, 15, 18, 35, 67
Londra Protokolü (1871) 79
Lyons (Elçi) 27, 29-34, 37-38, 43, 45, 67, 73, 80, 103
Lytton (Elçi) 99

Ma

Mahmud II 7-10, 162
Mahmud Nedim Paşa 13
Mahruse (gemi) 114
Meclis-i Nüvvâb 131
Mehmed Ali Paşa 7-10, 15-19, 21-23, 25, 29, 35, 44-46, 50-51, 55, 59, 63, 67, 64, 72, 92, 110, 119, 130, 140, 149, 151-152, 154, 159-161
Mehmed Tevfik Paşa 114
Meksika 25-26
Menabrea (Kont) 78, 143-145
Metternich 71, 91-93, 99

Mısır Rönesansı 11
Mısır Saltanat Postası 149
Michael (Veliht) 48
Mott, J.P. (Yüzbaşı) 54, 122
Moustiér 36
Muhammed Abdüh 159
Murad (Şehzade) 19
Mustafa Fazıl Paşa 28-29, 46, 56, 65-66, 74, 117-118, 126, 148, 156-158
Mustafa Naili Paşa 35
Mustafa Reşid Paşa 88, 105
Musurus Paşa 44, 128-19
Mülkiye Okulu 22

Na

Napoléon I 9, 41, 151
Napoléon III 35, 90, 145
Naum Tiyatrosu 157
Nazlı Hanım 157
Neumann 71
Nevres Paşa 124
New York 123
Nicholas (Veliht) 48
Nil 7, 24
Nineteenth Century (dergi) 153
Nubar Paşa 28, 32-33, 37-38, 43, 73, 87, 100, 105, 107, 110, 112, 129, 131, 134-137, 139-141, 143

opera 155-156, 158
Oppenheim 129
Osmanlıcılık 11, 24, 55-56, 150

Op

Paget, A. 143, 145
Palmerston 16, 18, 63, 99
Paris Antlaşması 34, 50, 78-79, 144
Paris Konferansı (1856) 15, 105
Paris Konferansı (1869) 62, 121, 160
Ponsonby 63
Port Said 124
Protestan Kilisesi 23

Pa

Re

Remington firması 120-121
Rigoletto operası 155
Rober Efendi 52
Rüstern Bey 144-145

Zafer Kapısı 145
Ziya Bey (Paşa) 89, 157
Zurlinden (Polis Şefi) 56
Züveyle Kapısı 158

Za

Sa

Sadowa Muharebesi 41
Said Paşa (Hıdiv) 8, 10, 15-17, 21, 25-26, 58, 62,
119, 130, 153, 159
Salim Nakkaş 11
Samuel Baker (Paşa) 53
Selim I 19
Server Efendi 101, 106-107, 109
St. Stanislaw Büyük Kordon nişanı 54
Stanton 22, 27-28, 37, 46, 51, 66, 73, 78, 82, 87,
107, 110, 114, 122-123, 126
Stone (Albay) 54
Stravong 20
Storhof şirketi 52
Sudan 25
Süveyş Kanalı 7-8, 11-12, 15-17, 25-26, 35, 41, 48,
59, 71, 86, 90-91, 95, 101, 104, 117, 119, 121,
124, 138, 140, 142, 145, 149, 154-155, 157, 160
Şerif Paşa 123

Te

Teessüf (gazete) 152
Tevfik Paşa (Hıdiv İsmail'in oğlu) 115, 118
Tevkîfiye (gemi) 114
Thouvenel 105
tiyatro 156, 158
Tricon (Fransız Konsolosu) 87, 102, 103, 111
Tuileries Sarayı 145

Ve

Verdi (besteci) 155
Victor Emanuel II (İtalya Kralı) 143
Victoria (Kraliçe) 147
West 80, 83

Ya

Yahya Kemal 88
Yemen 123, 126-128
Yeni Osmanlılar 156-157
Yusuf Kâmil Paşa 117

Sultan II. Mahmud'un saltanatı sırasında iki defa isyan eden Mehmed Ali Paşa'nın, Osmanlı varlığına yönelttiği tehdit, Avrupa devletlerinin yardımıyla gündem dışına itilebildi ancak paşanın bıraktığı miras, 19. yüzyıl boyunca Mısır'ı, Osmanlı Devleti'nin en hassas bölgelerinden biri haline getirdi. 1863'te Hıdiv İsmail'in Mısır valiliğine getirilmesi ile birlikte Mehmed Ali Paşa'nın merkezi otoritenin kontrolü dışına çıkma hevesi, bambaşka bir program ile yeniden hayat buldu. Hıdiv İsmail'in, dedesinden kalan anılara samimi bir itaatle hizmet ederek bağımsızlık ya da en azından İstanbul'un gözetiminden kurtulmak uğruna attığı her adım, Tanzimat Dönemi boyunca Osmanlı iktidarının esas aktörü konumuna yükselen Babiâli tarafından yakından izlendi ve kontrol edilmeye çalışıldı. Âli Paşa'nın değişiyiyle, "Osmanlı Devleti'nin yaşamaya devam etmesi için vazgeçilmez öneme sahip olan Mısır"ın, Hıdiv İsmail'in hayalindeki gibi bağımsız bir devlete dönüşmesini engellemek adına her türlü gayret gösterildi. Nitekim Babiâli, Mısır'ı feda etmemek için Avrupa devletleriyle mücadele etmeyi de göze alarak sahip olduğu bütün diplomatik hünerleri sergilemiş ve Hıdiv İsmail'in merkezi otoriteye bağlı, sıradan bir vali olduğunu ispat etme kararlılığından vazgeçmemiştir. Dolayısıyla Babiâli'nin, Hıdiv İsmail ile 1860'lı yıllar boyunca giriştiği mücadele, Osmanlı ıslahat çağının temel esprisini oluşturan

merkezileşme refleksini gösterdiği gibi Osmanlı diplomatının siyaset üretebilme yeteneğini de berrak hale getirmektedir. Hayrettin Pınar, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okuyan öğrenci olduktan sonra Hacı Bekir Vahabi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yüksek Lisans ve Doktora eğitimi tamamlamıştır. Hacı Bekir Vahabi Osmangazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim yazarın, Tanzimat Dönemi Osmanlı diplomasisi üzerine çeşitli dergilerde makaleleri yayınlanmıştır.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-098-0

9 786051 050980

0198775
58A
775 88A

